К. МАРКС

ФӘЛСӘФӘ ЈОХСУЛЛУҒУ

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ —
Сов.ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
ФИЛИАЛЫ

ФӘЛСӘФӘ ЈОХСУЛЛУҒУ

Ҹ-б ПРУДОНУН „ЈОХСУЛЛУГ ФӘЛСӘФӘСИ"НӘ ҸАВАБ[1]

АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1975

К. Маркс

НИЩЕТА ФИЛОСОФИИ

(на азербайджанском языке)

Тәрҹүмә едәни *М. Ағамиров*. Редакторлары *М. Мустафајев, М. Сүлејманов*.
Бәдии редактору *А. Мәммәдов*. Техники редактору *М. Балакишијев*.
Корректорлары *М. Мурадова, М. Күлүшова*.

Јығылмаға верилмиш 30/XII-1974-чү ил. Чапа имзаланмыш 4/XII-1975-чи ил. Кағыз форматы 60×90[1]/16. Кағыз № 1. Физики чап вәрәги вә шәрти чап вәрәги 11,5. Учот нәшр. вәрәги 12,5. Сифариш № 9. Тиражы 11 000. Гијмәти 55 гәп.

Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тиҹарәти Ишләри Комитәси

Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һаҹыјев күчәси, № 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

М $\frac{10101\ 272}{М—651—75}$ 34—76

АЛМАНЧА БИРИНЧИ НӘШРИНӘ Ф. ЕНКЕЛСИН МҮГӘДДИМӘСИ[2]

Тәгдим едилән әсәр 1846—1847-чи илләрин гышында — Маркс өз јени тарихи вә игтисади бахышларынын әсас чәһәтләрини өзүнә гәти сурәтдә ајдынлашдырдығы заман јазылмышдыр. О заман Прудонун јеничә чапдан чыхмыш олан «Игтисади зиддијјәтләр системи, јахуд Јохсуллуг фәлсәфәси»[3] китабы она бу вахтдан е'тибарән о дөврдәки франсыз сосиалистләри ичәрисиндә ән көркәмли јер тутмалы олан бир адамын бахышларынын әксинә олараг, бу әсас чәһәтләри әтрафлы шәрһ етмәк үчүн бир мүнасибәт олду. Онларын һәр икиси Парисдә чох заман бүтүн кечәни сәһәрәдәк игтисади мәсәләләр барәсиндә мүбаһисә етдикләри замандан е'тибарән онларын јоллары кет-кедә даһа чох ајрылырды; Прудонун әсәри сүбут етди ки, артыг инди онларын арасында кечилмәз бир учурум әмәлә кәлмишдир; о заман буна әһәмијјәт вермәмәк мүмкүн олмады вә Маркс өзүнүн бу чавабында гәти ајрылығы тәсдиг етди.

Прудон һаггында Марксын үмумиләшдиричи рә'ји бу мүгәддимәдән сонра кәлән, Берлиндә чыхан «Social-Demokrat»ын 1865-чи илдәки 16, 17 вә 18-чи №-ләриндә чап олунмуш мәгаләдә верилмишдир[4]. Бу һәмин гәзет үчүн Марксын јаздығы јеканә мәгалә иди; аз сонра гәзети феодал вә һөкумәт јолуна салмаг үчүн ч. фон Швејтсерин көстәрдији чәһдләр артыг бир нечә һәфтә кечмиш бизи һәмин гәзетдә әмәкдашлыгдан ачыг имтина етмәјә мәчбур етди[5].

Тәгдим едилән әсәр Алманија үчүн мәһз инди, Марксын һеч заман ирәличәдән көрмәдији бир әһәмијјәтә маликдир. О күман едә биләрдими ки, өз охларыны Прудона јөнәлдәркән бу охлар мүасир мәнсәбпәрәстләрин пәрәстишкаһына — о заман һеч адыны да билмәдији Родбертуса дәјәчәкдир?

Бура Маркс илә Родбертус арасындакы мүнасибәтләрдән әтрафлы бәһс етмәк јери дејилдир; чох тезликлә бундан өтрү мәним әлимә фүрсәт дүшәчәкдир[6]. Бурада анчаг ону гејд едим ки, Родбертус Марксы ону «гарәт етмәкдә» вә онун «Дәркетмәјә даир»[7] әсәриндән «ситат кәтирмәјиб, өз «Капитал»ында кениш истифадә етмәкдә» иттиһам едәркән гызышыб бөһтан дәрәчәсинә чатыр[8], буну исә анчаг нүфуз газанмамыш даһинин әсәбилији илә вә Пруссија сәрһәдләриндән кәнарда, хүсусилә дә сосиалист әдәбијјатында вә игтисади әдәбијјатда нәләр баш вермәсиндән онун һејрәт едиләчәк дәрәчәдә хәбәрсизлији илә изаһ етмәк олар. Нә бу иттиһамлары, нә дә Родбертусун көстәрилән әсәрини Маркс һеч заман көрмәмишди; үмумијјәтлә Родбертусун әсәрләриндән анчаг онун үч «Ичтимаи мәктуб»у[9] илә таныш иди, һәм дә бу танышлыг әсла 1858 вә ја 1859-чу илдән әввәл олмамышды.

Һәмин мәктубларында Родбертус даһа артыг бир әсасла иддиа едир ки, «Прудонун гәрарлашмыш дәјәрини» о һәлә Прудондан *әввәл* кәшф етмишди[10], лакин, доғрудур, бурада да јенидән өзүнә сәһвән белә бир тәсәлли верир ки, куја *биринчи олараг* бу кәшфи о етмишдир. Беләликлә, һәр һалда о да тәгдим едилән әсәрдә тәнгид олунмушдур, бу исә мәни мәчбур едир ки, онун «Игтисади гурулушумузун дәрк едилмәсинә даир» адлы (1842) «әсаслар верән» әсәрчијәзиндән гысача бәһс едим, чүнки бурада нәинки (јенә дә шүурсуз олараг) Вејтлинг коммунизми вардыр, һәмчинин Прудонун ирәличәдән сөјләдикләри дә габагчадан сезилир.

Мүасир сосиализм, өз чәрәјанындан асылы олмадан, буржуа сијаси игтисадына әсасландығы дәрәчәдә, демәк олар, истиснасыз олараг Рикардонун дәјәр нәзәријјәсинә гошулур. Рикардо 1817-чи илдә өз «Әсаслар»[11] әсәринин лап илк сәһифәләриндә ашағыдакы ики мүддәаны ирәли сүрмүшдү: 1) һәр бир әмтәәнин дәјәри јеканә олараг вә анчаг онун истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин мигдары илә мүәјјән едилир вә 2) бүтүн ичтимаи әмәјин мәһсулу үч синиф: торпаг саһибләри (рента), капиталистләр (мәнфәәт) вә фәһләләр (әмәк һаггы) арасында бөлүнүр, — бу һәр ики мүддәадан артыг 1821-чи илдән е'тибарән Инкилтәрәдә сосиалист нәтичәләри чыхарылырды[12], һәм дә чох заман бу о гәдәр кәскин вә гәтијјәтлә едилирди ки, һазырда аз гала тамамилә унудулмуш олан вә хејли һиссәси анчаг Маркс тәрәфиндән јенидән ашкара чыхарылан бу әдәбијјат «Капитал»ын мејдана кәлмәсинә гәдәр мисилсиз сајылырды. Лакин бу барәдә башга дәфә. Демәли, 1842-чи илдә Родбертус да јухарыда көстәрилән мүддәалардан сосиалист нәтичәләри чыхардыгда, бу о заман алман үчүн, әлбәттә, ирәлијә доғру чох әһәмијјәтли бир аддым иди, лакин анчаг Алманијада јени бир кәшф кими көрүнә биләрди. Ејни илә белә тәкәббүрлү олан Прудону тәнгид едәркән Маркс Рикардо нәзәријјәсинин бу чүр тәтбигиндә нә гәдәр аз јенилик олдуғуну ашағыдакы шәкилдә көстәрмишди:

«Ким Инкилтәрәдә сијаси игтисадын инкишафына һеч олмазса азачыг бәләддирсә, о билмәјә билмәз ки, мүхтәлиф заманларда бу өлкәнин, демәк олар, бүтүн сосиалистләри Рикардо нәзәријјәсинин *бәрабәрләшдиричи* (јә'ни сосиалист) тәтбигини тәклиф етмишләр. Биз ч. Прудона Һодскинин «Сијаси игтисад»ыны, 1827, һәмчинин ашағыдакы әсәрләри көстәрә биләрдик: Уилјам Томпсон, «Сәрвәтин бөлүшдүрүлмәсиндә инсан сәадәтинә ән чох көмәк едән принсипләрин тәдгиги», 1824; Т. Р. Едмондс, «Әмәли, әхлаги вә сијаси игтисад», 1828, вә и. а. вә с., белә әсәрләрин адлары илә даһа дөрд сәһифәни долдура биләрдик. Биз сөзү бир нәфәр инкилис коммунистинә, ч. Брејә вермәклә кифајәтләниб, онун «Әмәк барәсиндә әдаләтсизликләр вә онлары арадан галдырмаг васитәләри» адланан көзәл әсәриндән, Лидс, 1839, ситат кәтирәчәјик»[13]. Бурада Марксын тәкчә Брејдән кәтирдији ситатлар Родбертусун биринчилик һаггындакы иддиаларынын хејли һиссәсини арадан галдырмаг үчүн кифајәтдир.

О заман Маркс һәлә Британија музејинин гираәт салонунда бирчә дәфә дә олмамышды. Парис вә Брүссел китабханаларындакы китаблардан башга, мәним китабларымдан вә игтибасларымдан башга о анчаг 1845-чи илин јајында бизим бирликдә алты һәфтәлијә Инкилтәрәјә кетдијимиз заман Манчестердә тапыла билән китаблары нәзәрдән кечирмишди. Демәли, бәһс едилән әдәбијјат гырхынчы илләрдә һәлә һеч дә гејри-мүјәссәр, бәлкә индики гәдәр гејри-мүјәссәр дејилди. Бунунла белә, һәмин әдәбијјат даим Родбертуса намә'лум олмушса, бунун сәбәби анчаг онун Пруссија әјаләт мәһдудлуғудур. О, спесифик Пруссија сосиализминин әсил банисидир вә инди, нәһајәт, бу чүр танынмышдыр.

Лакин Родбертуса өз севимли Пруссијасында да раһат галмаг нәсиб олмады. 1859-чу илдә Берлиндә Марксын «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, биринчи бурахылыш»[14] китабы чыхды. Орада Рикардо әлејһинә игтисадчылар тәрәфиндән ирәли сүрүлән е'тиразлар сырасында икинчи олараг белә бир е'тираз көстәрилир — сәһ. 40:

«Мәһсулун мүбадилә дәјәри мәһсулда олан иш вахтына бәрабәрдирсә, иш күнүнүн мүбадилә дәјәри онун мәһсулуна бәрабәрдир. Башга сөзлә, әмәк һаггы әмәк мәһсулуна бәрабәр олмалыдыр. Һалбуки һәгигәтдә бунун әксинәдир». Бурада Маркс белә бир гејд верир: «Игтисадчыларын* Рикардо әлејһинә ирәли сүрдүкләри бу е'тираздан сонралар сосиалистләр јапышмышдылар. Онлар бу формулу нәзәри чәһәтдән дүзкүн һесаб едәрәк, тәчрүбәни нәзәријјәјә зидд олмагда тәгсирләндирир вә буржуа чәмијјәтини онун нәзәри принсипиндән чыхарылан јанлыш нәтичәни әмәли сурәтдә һәјата кечирмәјә дә'вәт едирди-

* Марксда — «буржуа игтисадчыларынын» *Ред.*

ләр. Белә бир үсулла, һәр һалда, инкилис сосиалистләри Рикардонун мүбадилә дәјәри формулуну сијаси игтисада гаршы чевирмишдиләр»[15]. Јенә һәмин гејддә Маркс о заман һәлә һәр јердә сатышда олан өз «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәринә истинад едир.

Демәли, Родбертусун 1842-чи ил кәшфләринин һәгигәтән јени олуб-олмадығыны өзүнүн јәгин етмәси үчүн там имканы олмушдур. Бунун әвәзиндә о даим бунларын барәсиндә данышмагда давам едир вә бунлары о гәдәр мисилсиз һесаб едир ки, Рикардонун нәзәријјәсиндән о өзү, Родбертус нәтичәләр чыхардығы кими, ејни дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә Марксын да бу нәзәријјәдән мүстәгил сурәтдә өз нәтичәләрини чыхара билдијини һеч ағлына да кәтирмир. Әсла јох. Маркс ону «гарәт етмишдир» — һалбуки һәмин Маркс она јәгин етмәк үчүн һәр чүр имкан вермишди ки, бу нәтичәләр, һәр һалда бунларын һәлә Родбертусда көрдүјүмүз кобуд шәклиндә, онларын һәр икисиндән чох әввәл Инкилтәрәдә артыг сөјләнмишди!

Јухарыда дејиләнләр Рикардо нәзәријјәсинин мәһз ән бәсит сосиалист тәтбигидир. Бир чох һалларда бу тәтбиг изафи дәјәрин мәншәји вә тәбиәти һаггында Рикардонун бахышларындан хејли ирәлиләрә кедән бахышлара апарыб чыхармышды; башгалары илә бир сырада Родбертусда да белә олмушду. Лакин бу чәһәтдән о, һеч јердә һеч елә бир шеј вермир ки, артыг әввәлләр ән азы ејни дәрәчәдә јахшы ифадә едилмәмиш олсун, — бу һәлә бир јана дурсун, өз сәләфләриндә олдуғу кими, онун да јазыларында белә бир гүсур вардыр ки, о, әмәк, капитал, дәјәр вә и. а. кими игтисади категоријалары бунларын кобуд формасында, она игтисадчылардан ирсән кечмиш олан вә һадисәнин анчаг сәтһини ифадә едән формасында көтүрәрәк, бу категоријаларын мәзмунуну тәдгиг етмир. Бунунла да о, артыг 64 илдән бәри бәһс едилән бу мүддәалардан илк дәфә бир шеј дүзәлтмиш Марксын әксинә олараг, нәинки кәләчәк инкишаф үчүн өзүнүн һәр бир јолуну кәсир, һәмчинин ашағыда көрәчәјимиз кими, өзү үчүн бирбаша утопијаја доғру јол ачыр.

Јеканә һәгиги истеһсалчы олмаг е'тибары илә фәһләләрә бүтүн ичтимаи мәһсулун, *онларын* мәһсулунун чатмасы һаггында Рикардо нәзәријјәсинин көстәрилән тәтбиги бирбаша коммунизмә доғру апарыр. Лакин јухарыдакы сәтирләрдә Марксын гејд етдији кими, формал игтисади мә'нада бу нәтичә јанлышдыр, чүнки әхлагын садәчә сијаси игтисада тәтбигидир. Буржуа сијаси игтисадынын ганунларына көрә, мәһсулун ән чох һиссәси һәмин мәһсулу истеһсал едән фәһләләрә *чатмыр*. Биз исә дејәндә ки, бу әдаләтсизликдир, белә олмамалыдыр, — сијаси игтисад билаваситә бу ишлә әсла мәшғул олмур. Биз анчаг дејирик ки, бу игтисади факт бизим әхлаги һиссимизә зиддир. Буна көрә дә Маркс һеч заман өз коммунист тәләбләрини бу чүр дәлилләрлә әсасландырмамыш, капиталист истеһсал үсулунун лабүддән дағылмасына, көзүмүз гаршысында күндән-күнә даһа чох

дағылмасына әсасланмышдыр, Маркс анҹаг белә бир садә факт барәсиндә данышыр ки, изафи дәјәр һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдир. Лакин формал игтисади мә'нада дүзкүн олмајан бир шеј үмумдүнја-тарихи мә'нада дүзкүн ола биләр. Күтләнин әхлаги шүуру вахты илә көләлији вә бијары әдаләтсиз е'лан етдији кими, һәр һансы бир игтисади факты әдаләтсиз е'лан едирсә, бу ону сүбут едир ки, һәмин факт өз дөврүнү баша вурмушдур, ону дөзүлмәз вә һифзедилмәз һала салан башга игтисади фактлар мејдана кәлмишдир. Демәли, формал игтисади јанлышлыг архасында һәгиги игтисади мәзмун кизләнә биләр. Бура изафи дәјәр нәзәријјәсинин әһәмијјәти вә тарихи барәсиндә даһа әтрафлы данышмаг јери дејилдир.

Лакин Рикардонун дәјәр нәзәријјәсиндән, бундан әлавә, башга нәтиҹәләр дә чыхармаг олар вә бу иш көрүлмүшдүр. Әмтәәләрин дәјәри бунларын истеһсалы үчүн зәрури олан әмәклә мүәјјән олунур. Бунунла белә, мә'лум олур ки, бизим бу күнаһа батмыш дүнјада әмтәәләр өз дәјәриндән каһ јухары, каһ да ашағы сатылыр, һәм дә буна сәбәб тәкҹә рәгабәтин доғурдуғу дәјишикликләр дејилдир. Әмтәәләрин гијмәтләри тәләб вә тәклиф васитәси илә бунларын әмәк дәјәринә мүнҹәр олмаға мејл көстәрдији кими, мәнфәәт нормасы да бүтүн капиталистләр үчүн ејни сәвијјәјә чатмаға мејл көстәрир. Лакин мәнфәәт нормасы сәнаје мүәссисәсинә гојулмуш бүтүн капитала нисбәтлә һесабланыр. Ики мүхтәлиф сәнаје саһәсиндә исә иллик мәһсул ејни мигдар әмәји вә демәли, бәрабәр дәјәрләри тәҹәссүм етдирә билдијиндән, һәм дә һәр ики саһәдә әмәк һаггы да бәрабәр ола билдијиндән, бир сәнаје саһәсиндә аванс едилмиш капиталлар исә башга саһәдәкиндән икигат вә ја үчгат артыг ола билдијиндән вә чох заман артыг олдуғундан, бурада Рикардонун дәјәр гануну бәрабәр мәнфәәт нормасы ганунуна зидд олур, һәм дә бу зиддијјәти артыг Рикардо өзү кәшф етмишдир. Һәр ики сәнаје саһәсинин мәһсуллары өз дәјәрләринә сатылырса, мәнфәәт нормалары бәрабәр ола билмәз; мәнфәәт нормалары бәрабәр олдугда исә, һәр ики сәнаје саһәсинин мәһсуллары һеч дә һәмишә өз дәјәрләринә сатылмајаҹагдыр. Демәли, биз бурада елә бир зиддијјәт, ики игтисади ганунун антиномијасыны көрүрүк ки, бу зиддијјәт, Рикардонун фикринҹә (I фәсил, 4 вә 5-ҹи бөлмәләр[16]), бир гајда олараг, дәјәр һесабына мәнфәәт нормасы хејринә һәлл олунур.

Лакин Рикардонун дәјәрә вердији тә'рифин, өз бәд хассәләринә бахмајараг, бир ҹәһәти вардыр ки, буна көрә о, абырлы буржуанын гәлбинә јатыр. Бу тә'риф јенилмәз бир гүввә илә онун әдаләт һиссинә ујғун кәлир. Әдаләт вә һүгуг бәрабәрлији — XVIII вә XIX әсрләрин буржуасы бах бу әсас дајаглара архаланыб феодал әдаләтсизликләри, бәрабәрсизликләри вә имтијазларынын харабалары үзәриндә өз иҹтимаи бинасыны гурмаг истәрди. Марксын артыг сүбут етдији кими, мүасир бур-

жуазијанын бүтүн сијаси, һүгуги вә фәлсәфи идеолокијасы исә әмтәәләрин дәјәринин әмәклә мүәјјән едилмәси вә бу дәјәр өлчүсү әсасында бәрабәр һүгуглу әмтәә саһибләри арасында мәһсулларын азад мүбадилә едилмәси кими реал әсаслар үзәриндә гурулур. Мадам мүәјјән едилмишдир ки, әмәк әмтәәнин дәјәринин өлчүсүдүр, онда бу дүнјанын виҹдансызлығы абырлы буржуанын ән јахшы дујғуларыны тәһгир етмиш олмалыдыр, доғрудур, бу дүнја һәмин әсас әдаләт ганунуну сөздә гәбул едир, ишдә исә, көрүнүр, һәр дәгигә она һәјасызҹасына лагејдлик көстәрир. Хүсусилә дә хырда буржуа, — һәрчәнд онун намуслу әмәји, бу әмәк анҹаг өз көмәкчиләринин вә шакирдләринин әмәји олса да, ири сәнаjенин вә машынларын рәгабәти үзүндән күндән-күнә даһа чох гијмәтдән дүшүр, — хүсусилә хырда истеһсалчы гызғын сурәтдә елә бир ҹәмијјәт арзуламалыдыр ки, орада әмтәәләрин өз әмәк дәјәринә көрә мүбадиләси, нәһајәт, әсил вә сөзсүз һәгигәт олсун. Башға сөзлә десәк: о гызғын сурәтдә елә бир ҹәмијјәт арзуламалыдыр ки, орада әмтәә истеһсалынын анҹаг вә мәһдудијјәтсиз олараг бирҹә гануну фәалијјәт көстәрсин, лакин бу ганунун гүввәдә олмасы үчүн зәрури олан шәртләр, јә'ни әмтәә истеһсалынын, сонра да капиталист истеһсалынын галан ганунлары арадан галдырылмыш олсун.

Мүасир — өз һәгиги вәзијјәтинә вә бахышларына көрә — хырда буржуанын тәфәккүрүнә бу утопијанын нә гәдәр дәрин јол тапа билдијини белә бир факт сүбут едир ки, артыг 1831-ҹи илдә ону Ҹон Греј[17] мүнтәзәм сурәтдә инкишаф етдирмишди, отузунҹу илләрдә Инкилтәрәдә ону тәҹрүбәдә һәјата кечирмәјә чалышыр вә нәзәријјәдә кениш тәблиғ едирдиләр; 1842-ҹи илдә Алманијада Родбертус, 1846-чы илдә Франсада Прудон ону ән јени һәгигәт е'лан етмишди, 1871-ҹи илдә бир даһа Родбертус ону иҹтимаи мәсәләнин һәлли вә өзүнүн, јә'ни Родбертусун иҹтимаи вәсијјәти[18] кими ирәли сүрмүшдү, 1884-ҹү илдә исә она Родбертусун адына архаланыб Пруссија дөвләт сосиализминдән истифадә етмәјә чалышан мәнсәбпәрәстләр ордусу ичәрисиндә тәрәфдарлар тапылыр[19].

Бу утопијанын Маркс тәрәфиндән истәр Прудона гаршы, истәрсә дә Грејә гаршы (бах: бу китаба әлавә[20]) јөнәлдилән тәнгиди о гәдәр мүкәммәл характер дашыјыр ки, мән бурада һәмин утопијанын әсасландырылмасы вә шәрһинин мәһз Родбертуса мәхсус формасы һаггында бир нечә гејдлә кифајәтләнә биләрәм.

Артыг дејилдији кими, Родбертус игтисади анлајышларын арада кәзән тә'рифләрини тамамилә игтисадчылардан она ирсән кечән формада гәбул едир. О бунлары тәдгиг етмәјә азачыг да ҹәһд көстәрмир. Онун фикринҹә дәјәр

«бир шејин башгаларына нисбәтән кәмијјәтҹә әһәмијјәтлилијидир ки, бу заман һәмин әһәмијјәтлилик өлчү кими баша дүшүлүр»[21].

Јумшаг десәк, әсла ајдын олмајан бу тә'риф ән јахшы һалда бизә тәсәввүр верир ки, дәјәр тәхминән нә шәкилдәдир, лакин гәтијјән билдирмир ки, дәјәр нәдир. Дәјәр һаггында Родбертус бизә бундан артыг бир шеј демәк игтидарында олмадығына көрә исә ајдындыр ки, о, дәјәрдән кәнарда олан бир дәјәр өлчүсү ахтарыр. О, отуз сәһифә бојунча истеһлак дәјәрини мүбадилә дәјәри илә ән гарышыг шәкилдә долашдырыб, ч. Адолф Вагнери сон дәрәчә һејран едән бир абстракт тәфәккүр гүввәси көстәрдикдән[22] сонра белә бир нәтиҹәјә кәлир ки, һәгиги дәјәр өлчүсү јохдур вә гарышыг өлчү илә кифајәтләнмәк лазымдыр. Белә бир өлчү исә әмәк ола биләр, лакин анҹаг о һалда ки, бәрабәр мигдар әмәјин мәһсуллары һәмишә јенә дә бәрабәр мигдар әмәјин мәһсулларына мүбадилә едилсин, һәм дә бу белә бир ҹәһәтдән асылы олмасын ки, «бу һал өз-өзүнә баш верир, јохса» ону тә'мин едән «тәдбирләр көрүлүр»[23]. Демәли, дәјәрлә әмәк һеч бир реал әлагә олмадан галыр, һалбуки биринҹи фәсил бүтөвлүклә бизә буну изаһ етмәјә һәср олунмушдур ки, әмтәәләр «әмәк дәјәриндәдир», һәм дә анҹаг әмәк дәјәриндәдир, өзү дә мәһз нәјә көрә.

Јенә дә Родбертус әмәји гејри-тәнгиди сурәтдә игтисадчыларын бәһс етдикләри формада көтүрүр. Бундан әлавә. Родбертус бир нечә кәлмә илә әмәјин интенсивлијиндәки фәргләри көстәрсә дә, бунунла белә о, әмәји ән үмуми шәкилдә «дәјәрә малик» вә, демәли, дәјәри өлчән әмәк кими көтүрүр, — фәрг гојмур ки, әмәк нормал орта иҹтимаи шәраитдәми сәрф едилир, ја јох. Истеһсалчылар бир күндә һазырлана билән мәһсулларын истеһсалына он күн сәрф едирләр, ја бирҹә күн; онлар ән јахшы аләтләр ишләдирләр, ја ән пис, онлар өз иш вахтларыны иҹтимаи зәрури мигдарда иҹтимаи зәрури шејләрин истеһсалына сәрф едирләр, ја һеч бир тәләб олмајан шејләр һазырлајырлар, јахуд тәләб олан шејләр һазырлајыр, лакин бунлары тәләб едилдијиндән чох вә ја аз мигдарда һазырлајырлар, — бүтүн бунлардан һеч бәһс олунмур: әмәк әмәкдир, бәрабәр мигдар әмәјин мәһсуллары бир-биринә мүбадилә едилмәлидир. Башга һалларда һәмишә, јерли вә јерсиз, бүтөвлүкдә милләтин нөгтеји-нәзәриндә дурмаға вә ән үмуми иҹтимаи мүшаһидә мәнтәгәси јүксәклијиндән ајры-ајры истеһсалчыларын мүнасибәтләринә нәзәр салмаға һазыр олан Родбертус бурада горхаглыгла бундан гачыр. Һәм дә, әлбәттә, анҹаг она көрә ки, өз китабынын лап илк сәтриндән бирбаша иш пулу утопијасына ҹан атыр, әмәјин дәјәр јаратмаг хассәсинин һәр бир тәдгиги исә онун јолу үзәриндә кечилмәз манеәләр јарадырды. Бурада Родбертусун инстинкти онун абстракт тәфәккүр гүввәсиндән хејли күҹлү олмушдур, һәм дә онда белә бир абстракт тәфәккүр гүввәсини кәшф етмәк үчүн анҹаг чох конкрет бир кәмфикирлилијә малик олмаг лазымдыр.

Бирҹә ан ичәрисиндә утопијаја кечилмишдир. Истиснасыз гајда шәклиндә әмтәәләрин өз әмәк дәјәринә көрә мүбадиләси-

ни тә'мин едән «тәдбирләр» Родбертус үчүн һеч бир чәтинлик тәшкил етмир. Грејдән башламыш Прудона гәдәр ејни чәрәјана мәнсуб олан башга утопистләр әлламәлик едәрәк бу мәгсәди һәјата кечирмәли олан ичтимаи идарәләр ујдураркән әзаб чәкирдиләр. Онлар, һеч олмазса, игтисади мәсәләләри игтисади јолла, өз әмтәәләрини мүбадилә едән әмтәә саһибләринин өз һәрәкәтләри јолу илә һәлл етмәјә чалышырдылар. Родбертус исә мәсәләни хејли садә бир јолла һәлл едир. О әсил пруссијалы олараг дөвләтә истинад едир вә дөвләт һакимијјәти ислаһат кечирир.

Бунунла да саламатча дәјәр «гәрарлашдырылыр», лакин Родбертусун иддиа етмәсинә бахмајараг, бу гәрарлашдырмада онун биринчилији гәрарлашдырылмыр. Әксинә, бир чох башгалары илә јанашы Греј вә Брej Родбертусдан чох әввәл шитини чыхарана гәдәр ејни фикри тәкрар етмишләр — елә тәдбирләри үрәкдән арзуламышлар ки, бунларын васитәси илә мәһсуллар һәмишә вә һәр бир шәраитдә анчаг өз әмәк дәјәринә көрә мүбадилә едилсин.

Бу јолла дөвләт, һеч олмазса, мәһсулларын бир һиссәсинин, — ахы Родбертус ејни заманда тәвазөкардыр, — дәјәрини гәрарлашдырдыгдан сонра өз кағыз иш пулуну бурахыр вә буну капиталистләрә борч верир, капиталистләр бу пулла фәһләләрин һаггыны өдәјирләр, фәһләләр дә онлара верилән кағыз иш пулу илә әрзаг алыр, бу јолла кағыз пулу өз башланғыч нөгтәсинә гајтарырлар. Бүтүн бунларын нә гәдәр көзәл баш вердијини биз Родбертусун өзүндән ешитмәлијик.

«Икинчи шәртә кәлдикдә, тәдавүлдә һәгигәтән гәбздә көстәрилән дәјәрин олмасы үчүн зәрури тәдбир ондан ибарәтдир ки, јалныз һәгигәтән мәһсул верән шәхс гәбз алыр вә бу гәбздә һәмин мәһсулун һазырланмасы үчүн сәрф едилән әмәјин мигдары дүрүст көстәрилир. Ики күнлүк әмәјин мәһсулуну верән шәхсин алдығы гәбздә «ики күн» јазылыр. Емиссија заманы бу гајда дүрүст көзләнилмәклә бу икинчи шәртә дә һөкмән әмәл едилмәлидир. Бизим фәрз етдијимизә ујғун олараг мәһсулларын һәгиги дәјәри бунларын һазырланмасына сәрф едилмиш әмәјин мигдары илә һәмишә дүз кәлдијиндән, бу әмәк мигдары исә ади вахт ваһидләри илә өлчүлдүјүндән, ики күнлүк әмәк сәрф едилмиш мәһсулу верән шәхс ики күн гејд едилмиш гәбз алырса, һәгигәтән вердијиндән нә аз, нә дә чох олмајан дәјәр барәсиндә шәһадәтнамә вә ја әскинас алыр;—сонра, белә бир шәһадәтнамә *анчаг* тәдавүлә һәгигәтән мәһсул вермиш шәхс алдығына көрә, бу да шүбһәсиздир ки, гәбздә көстәрилән дәјәр чәмијјәтин тәләбатыны өдәмәк үчүн нағд мејдандадыр. Бу гајдаја чидди әмәл едиләрсә, нә гәдәр кениш бир әмәк бөлкүсү даирәси тәсәввүр етсәк дә, *нағд дәјәрин мәбләғи гәбзләрдә тәсдиг едилән дәјәрин мәбләғи илә тамамилә дүз* кәлмәлидир. Тәсдиг едилән дәјәрин мәбләғи ејни заманда верилән әскинасларын дәјәри мәбләғинә тамамлә бәрабәр олдуғуна көрә исә, бу ахырынчы мәбләғ дә *һөкмән нағд дәјәрин кәмијјәтинә ујғун олачаг, бүтүн иддиалар өдәниләчәк, һәм дә бу иддиалар дүзкүн шәкилдә ләғв едиләчәкдир»* (сәһ. 166—167).

Индијәдәк Родбертусун өз јени кәшфләри илә даим кечикмәк кими бир бәдбәхтлији вар идисә, бу дәфә, һеч олмазса, *бир* нөв орижиналлығы онун хидмәти һесаб етмәк олар: онун рә-

гибләриндән һеч бири иш пулу утопијасынын бүтүн мә'насызлығыны бу гәдәр ушагчасына садәлөвһ, ајдын, мән дејәрдим, эсил Померанија формасында сөјләмәјә чәсарәт етмәмишдир. Һәр бир гәбз мүгабилиндә мүвафиг дәјәр дашыјычысы кәтирилдијинә вә һәр бир дәјәр дашыјычысы да анчаг мүвафиг гәбз тәгдим едилдикдән сонра верилдијинә көрә, гәбзләрин мәбләғини даим дәјәр дашыјычыларынын мәбләғи өдәмәлидир; азачыг галыг олмадан һесаб битир, бир дәгигәлик әмәјә гәдәр һәр шеј дүз кәләчәкдир вә дөвләт хәзинәсинин баш кассасынын гуллугда сач ағартмыш һеч бир һесабдары бу һесабда кичичик бир гүсур тапмаг игтидарында олмајачагдыр. Даһа бундан артыг нә арзу едәсән?

Мүасир капитализм чәмијјәтиндә һәр бир сәнаје капиталисти өз билдији кими — нәји, нечә вә нә гәдәр истәсә истеһсал едир. Лакин ичтимаи тәләбат она, тәләб олунан шејләрин истәр кејфијјәти, нөвү, истәрсә бунларын мигдары нөгтеји-нәзәриндән намә'лум кәмијјәт олараг галыр. Бу күн кифајәт гәдәр тез чатдырыла билмәјән бир шеј сабаһ тәләбатдан хејли артыг мигдарда тәклиф едилә биләр. Бунунла белә, бу вә ја башга чүр, јахшымы-писми, тәләбат сон нәтичәдә өдәнилир, истеһсал исә, ән нәһајәт, үмумијјәтлә тәләб олунан шејләрә јөнәлдилир. Бәс бу зиддијјәт нечә һәлл олунур? Рәгабәт васитәси илә. Бәс рәгабәт буна нечә наил олур? Чох садә бир јолла: өз нөвүнә вә ја мигдарына көрә һазырда ичтимаи тәләбата ујғун кәлмәјән әмтәәләрин гијмәтләрини бунларын әмәк дәјәриндән ашағы салмаға мәчбур етмәклә; бу долајы јолла рәгабәт истеһсалчылара һисс етдирир ки, онлар ја үмумијјәтлә лазым кәлмәјән шејләр истеһсал етмишләр, ја да елә шејләр истеһсал етмишләр ки, бунлар өзлүјүндә лазымдыр, лакин кәрәк олмајан, артыг мигдарда истеһсал едилмишдир. Бурадан ики нәтичә ирәли кәлир.

Әввәлән, әмтәәләрин гијмәтләринин онларын дәјәрләриндән даим узаглашмасы һаллары елә бир зәрури шәртдир ки, әмтәәнин дәјәри өзү анчаг бу шәрт мејданда олдугда вә онун сајәсиндә тәзаһүр едә биләр. Јалныз рәгабәтин, бунунла да әмтәә гијмәтләринин дәјишилмәси сајәсиндә әмтәә истеһсалынын дәјәр гануну өзүнә јол ачыр вә әмтәә дәјәринин ичтимаи зәрури иш вахты илә мүәјјән едилмәси керчәк һал олур. Һәм дә бу заман дәјәрин тәзаһүр формасы — гијмәт, — бир гајда олараг, тәзаһүр етдирдији дәјәрдән бир гәдәр башга көркәм алырса, бу һалда дәјәрин дә талеји ичтимаи мүнасибәтләрин чохунун талеји кими олур. Крал да чох заман тәмсил етдији монархијаја нисбәтән тамамилә башга көркәмдә олур. Буна көрә дә өз әмтәәләрини мүбадилә едән әмтәә истеһсалчылары чәмијјәтиндә дәјәри иш вахты илә мүәјјән етмәк истәјиб, рәгабәтә дәјәрин бу чүр мүәјјән олунмасыны гијмәтләрә тәзјиг көстәрмәк јолу илә, јә'ни бунун үмумијјәтлә әлдә едилә биләчәји јеканә јолла

ичра етмәји гадаған едән шәхс анчаг буну сүбут едир ки, һәр һалда бу саһәдә о, игтисади ганунлара лагејдлији — утопистләр үчүн ади һал олан лагејдлији әхз едиб көтүрмүшдүр.

Икинчиси, өз әмтәәләрини мүбадилә едән әмтәә истеһсалчылары чәмијјәтиндә рәгабәт әмтәә истеһсалына хас олан дәјәр ганунуну фәалијјәтә кәтирдијинә көрә, бунунла да ичтимаи истеһсалын елә бир тәшкилини јарадыр вә бурада елә бир гајда бәргәрар едир ки, һәмин шәраитдә јалныз бунлар мүмкүндүр. Әмтәәләрин јалныз гијмәтдән дүшмәси вә ја һәддиндән артыг баһалашмасы ајры-ајры истеһсалчылара чәмијјәт үчүн нәјин нә мигдарда тәләб олундуғуну вә ја тәләб олунмадығыны ајдын көстәрир. Һалбуки Родбертусун да тәмсил етдији утопија мәһз бу јеканә тәнзимчини арадан галдырмаг истәјир. Инди биз сорушсаг: бәс бизим әлимиздә нә кими тә'минат вар ки, һәр бир мәһсул артыг мигдарда дејил, зәрури мигдарда истеһсал едиләчәкдир, чуғундур шәкәри галаглары алтында әзилиб вә картоф арағы ичәрисиндә боғулдуғумуз һалда, чөрәјә вә әтә еһтијач һисс етмәјәчәјик, јахуд милјонларла шалвар дүјмәси олдуғу һалда, өз чылпаг јеримизи өртмәк үчүн бизә шалвар азлыг етмәјәчәкдир, — Родбертус тәнтәнә илә бизә өз мәшһур һесабламасыны көстәрәчәкдир, бу һесабламаја көрә исә, артыг олан шәкәрин һәр кирвәнкәси үчүн, сатылмамыш галан арағын һәр чәлләји үчүн, шалвара тикилмәмиш һәр дүјмә үчүн дүзкүн гәбз верилмишдир, бу һесабламада һәр шеј тамамилә «дүз кәлир» вә бу һесабламаја әсасән «бүтүн иддиалар өдәниләчәк, һәм дә бу иддиалар дүзкүн шәкилдә ләғв едиләчәкдир». Ким дә буна инанмырса, гој Померанијадакы дөвләт хәзинәсинин баш кассасынын һесабдары Иксә мүрачиәт етсин, ахы о, һесабы јохламыш, ону дүзкүн һесаб етмиш вә һәлә бирчә дәфә дә кассада чатышмазлығы олмајан бир адам кими там е'тимада лајигдир.

Инди Родбертусун нә гәдәр садәлөвһлүклә өз утопијасы васитәси илә сәнаје вә тичарәт бөһранларыны арадан галдырмаг фикриндә олдуғуна диггәт јетирәк. Әмтәә истеһсалы дүнја базары өлчүсүнә чатдыгда, өз хүсуси хејрини рәһбәр тутан ајры-ајры истеһсалчыларын истеһсалы илә базар арасындакы ујғунлуг, — онлар бу базар үчүн истеһсал едирләр вә әмтәәләрин мигдары вә кејфијјәти чәһәтдән базарын тәләбаты онлар үчүн чох вә ја аз дәрәчәдә намә'лум галыр, — һәмин ујғунлуг дүнја базарындакы фыртына јолу илә, тичарәт бөһраны јолу илә јараныр*. Гијмәтләри јүксәлтмәк вә ја ашағы салмаг васитәси илә

* Һәр һалда, бу јахын заманлара гәдәр белә олмушдур. Дүнја тичарәтиндә Франсанын, Алманијанын вә һамыдан әввәл, Американын иштиракы дүнја базарында Инкилтәрәнин инһисарыны кет-кедә даһа чох сарсытдығы замандан е'тибарән белә бир ујғунлуг јаранмасынын, көрүнүр, јени формасы мејдана кәлмәкдәдир. Бөһрандан әввәл кәлән үмуми чичәкләнмә дөврү һәлә дә башланмыр. Бу дөвр һеч кәлиб чыхмаса, хроники дурғунлуг анчаг кичик дәјишикликләрлә мүасир сәнајенин нормал һалы олмалыдыр.

ајры-ајры истеһсалчылары дүнја базарынын вәзијјәти барәсиндә хәбәрдар етмәји рәгабәтә гадаған етмәк исә онларын көзүнү тамамилә бағламаг демәкдир. Истеһсалчылар базар үчүн истеһсал етдикләри һалда, әмтәә истеһсалыны базарын вәзијјәти һаггында истеһсалчыларын даһа һеч бир шеј өјрәнә билмәјәчәкләри шәкилдә тәшкил етмәк, әлбәттә, бөһран хәстәлијини елә бир үсулла мүаличә етмәк демәкдир ки, бу барәдә доктор Ејзенбарт өзү Родбертуса һәсәд апара биләрди.

Инди ајдындыр ки, нәјә көрә Родбертус әмтәәнин дәјәрини садәчә «әмәклә» мүәјјән едир вә анчаг әмәк интенсивлијинин мүхтәлиф дәрәчәләри олдуғуну гәбул едир. Әкәр о тәдгиг етсәјди ки, әмәк дәјәри нәјин көмәји илә вә нечә јарадыр вә демәли, һәмчинин ону мүәјјән едир вә өлчүр, онда ичтимаи зәрури әмәјә — ајрыча бир мәһсул үчүн истәр ејни гәбилдән олан башга мәһсуллара нисбәтән, истәрсә бүтүн ичтимаи тәләбата нисбәтән зәрури олан әмәјә кәлиб чыхарды. Бу ону ајры-ајры әмтәә истеһсалчылары истеһсалынын мәчму ичтимаи тәләбата ујғунлашмасынын нечә баш вермәси мәсәләсинә кәтириб чыхарарды, бунунла да бирликдә онун бүтүн утопијасыны гејри-мүмкүн едәрди. Бу дәфә о һәгигәтән «сәрф-нәзәр етмәји», мәһз мәсәләнин маһијјәтиндән «сәрф-нәзәр етмәји» үстүн тутмушдур.

Нәһајәт, инди биз елә бир јерә кечирик ки, бурада Родбертус бизә һәгигәтән јени бир шеј, мүбадилә тәсәррүфатыны иш пулу васитәси илә тәшкил етмәкдә ону өзүнүн бүтүн чохлу һәмфикирләриндән фәргләндирән бир шеј тәклиф едир. Онларын һамысы мүбадиләнин белә тәшкил олунмасыны муздлу әмәјин капитал тәрәфиндән истисмарыны ләғв етмәк мәгсәди илә тәләб едирләр. Һәр бир истеһсалчы өз мәһсулунун әмәк дәјәрини тамамилә алмалыдыр. Бунда Грејдән Прудона гәдәр онларын һамысы һәмрә'јдир. Јох, һеч бир һалда ола билмәз, — дејә Родбертус көстәрир, — муздлу әмәк вә онун истисмары галыр.

Биринчиси, фикрә кәтириләлә билән һеч бир ичтимаи гурулушда фәһлә истеһлак үчүн өз мәһсулунун там дәјәрини ала билмәз; истеһсал едилмиш фонддан һәмишә игтисади чәһәтчә гејри-мәһсулдар, лакин зәрури олан там бир сыра функсијаларын хәрчләри, демәли, бу функсијалары јеринә јетирән шәхсләри сахламаг хәрчләри дә өдәнилмәлидир. — Бу анчаг мүасир әмәк бөлкүсүнүн мөвчуд олдуғу вахта гәдәр дүзкүндүр. Мәһсулдар әмәјин һамы үчүн мәчбури олдуғу чәмијјәтдә, — ахы белә бир чәмијјәти дә «фикрә кәтирмәк мүмкүндүр», — бу арадан галхыр. Лакин ичтимаи еһтијат фондуна вә јығым фондуна зәрурәт галарды, буна көрә дә о заман *бу* фәһләләр, јә'ни бүтүн чәмијјәт үзвләри, доғрудур, бүтүн өз мәһсулларына саһиб олачаг вә бундан истифадә едәчәкләр, лакин ајрылыгда һәр бири өзүнүн «там әмәк кәлириндән» истифадә етмәјәчәкдир. Игтисади чәһәтчә гејри-мәһсулдар функсијаларын хәрчләринин әмәк

мəhсулу hесабына өдəнилмəсини утопик иш пулу нəзəријјəсинин башга нүмајəндəлəри дə унутмамышдылар. Лакин онлар ади демократик гајдада бу мəгсəд үчүн фəhлəлəрин өз үзəрлəринə верки гојмасыны онларын өзлəринə həвалə едир, бүтүн өз ичтимаи ислаhатыны 1842-чи илдə о заманкы Пруссија дөвлəтинə тəтбигəн гуран Родбертус исə бүтүн иши бүрократијанын мүлаhизəсинə верир, бүрократија да фəhлəнин өз мəhсулундан онун пајыны јухарыдан мүəјјəн едир вə илтифат көстəриб фəhлəјə верир.

Икинчиси исə, торпаг рентасы вə мəнфəəт дə кəсилмəмиш шəкилдə галмалыдыр. Зира куја торпаг саhиблəри вə сəнаје капиталистлəри дə, игтисади чəhəтчə гејри-мəhсулдар олса да, мүəјјəн ичтимаи фајдалы вə həтта зəрури функсијалары јеринə јетирир, бунун мүгабилиндə торпаг рентасы вə мəнфəəт шəклиндə мүəјјəн дəрəчəдə доланачаг вəсаити алырлар — мə'лум олдуғу кими, бу бахыш həтта 1842-чи илдə дə јени дејилди. Əслиндə инди онлар јеринə јетирдиклəри, həм дə чох пис јеринə јетирдиклəри аз иш үчүн həддиндəн артыг алырлар, лакин Родбертуса азы јахын 500 ил үчүн имтијазлы синиф лазымдыр, буна көрə мүасир изафи дəјəр нормасы — мəн бу дəгиг ифадəни ишлəдирəм — сахланмалы, лакин артмамалыдыр. Бу мүасир изафи дəјəр нормасыны Родбертус 200% гəбул едир, јə'ни фəhлə həр күн он ики саат əмəк сəрф етдији hалда, он ики саат үчүн дејил, анчаг дөрд саат үчүн гəбз алмалыдыр, галан сəккиз саат əрзиндə истеhсал едилəн дəјəр исə торпаг саhиби илə капиталист арасында бөлүшдүрүлмəлидир. Демəли, Родбертусун əмəк гəбзлəри алдатма үчүндүр. Лакин јенə дə Померанијада задəкан мүлкүнүн саhиби олмаг лазымдыр ки, фəhлə синфинин күндə он ики саат ишлəјиб, дөрд саат үчүн гəбз алмаға разы олачағыны хəјал едəсəн. Капиталист истеhсалынын кəлəк-мəлəји бу садəлөвh дилə чеврилсə, ашкар сојғунчулуг кими мејдана чыхыр вə гејри-мүмкүн олур. Фəhлəјə верилəн həр бир гəбз ачыгча үсјана чағырыш оларды вə Алманија Империја чинајəт мəчəллəсинин 110-чу параграфында[24] көстəрилəнлəрə ујғун кəлəрди. Кəрəк гамчы вə көтəјин hөкм сүрдүјү вə кəндин бүтүн көзəл гадынларынын аға həрəмханасынын малы сајылдығы Померанијада задəкан мүлклəринин həлə фе'лəн јарымтəhкимли вəзијјəтиндə олан күнəмуздчуларындан башга heч заман heч бир ајры пролетариат көрмəмиш бир адам оласан ки, фəhлəлəр гаршысында бу чүр həјасыз тəклифлəрлə чыхыш етмəјин мүмкүн олдуғуну хəјалына кəтирəсəн. Бəли, амма бизим мүhафизəкарлар ахы бизим əн бөјүк ингилабчыларымыздыр.

Лакин бизим фəhлəлəр лап үзүјола олуб өзлəрини инандырсалар ки, ағыр əмəклə мəшғул олдуглары бүтүн он ики саат əрзиндə онлар куја əслиндə анчаг дөрд саат ишлəмишлəр, онда бунун мүгабилиндə мүкафат олараг онлара белə бир əбəди тə'минат верилəчəкдир ки, онларын өз мəhсулунда өзлəринин па-

 јы һеч заман үчдә бирдән ашағы дүшмәјәҹәкдир. Бу һәгигәтән ојунҹаг мусиги аләтиндә чалынмыш кәләҹәк мусигисидир вә бу барәдә һеч данышмағына да дәјмәз. Беләликлә, иш пулу васитәси илә едилән мүбадиләјә Родбертусун кәтирдији јенилик садәҹә ушаглыгдыр вә истәр ондан әввәл, истәрсә сонра онун чохлу һәмкарлары тәрәфиндән јазыланларын һамысындан хејли ашағыдыр.

Родбертусун «Дәркетмә вә и. а.» әсәри чапдан чыхдығы заман бу, әлбәттә , әһәмијјәтли бир китаб иди. Рикардонун дәјәр нәзәријјәсини онун мүәјјән истигамәтдә ишләмәси чох шеј вә'д едән бир башланғыч иди. Бу анҹаг онун үчүн вә Алманија үчүн јени олса да, бүтөвлүкдә һәр һалда өзүнүн ән јахшы инкилис сәләфләринин әсәрләри илә бир сәвијјәдә дурур. Лакин бу мәһз анҹаг башланғыч иди вә бундан нәзәријјәјә һәгиги төһфә анҹаг сонрадан әсаслы вә тәнгиди сурәтдә ишләмәк шәрти илә алына биләрди. Амма лап әввәлдән Рикардо нәзәријјәсини башга бир истигамәтдә, утопија истигамәтиндә дә инкишаф етдирмәјә башламагла о өзү бу јолу өз үзүнә бағлады. Бунунла бирликдә о, һәр бир тәнгид үчүн биринҹи шәрти итирди, бу да ондан ибарәтдир ки, әввәлҹәдән һазырланмыш рә'ј олмамалыдыр. О бүтүн өз әсәрини габагҹадан нәзәрдә тутдуғу мәгсәдә ујғунлашдырырды, гәрәзли игтисадчы олмушду. Бир дәфә өз утопијасынын мәнкәнәсинә дүшдүкдән сонра өзүнү һәр бир елми тәрәгги имканындан мәһрум етди. 1842-ҹи илдән та вәфатына гәдәр Родбертус даим вурнухур, артыг өз илк әсәриндә сөјләдији вә ја гејд етдији ејни фикирләри даим тәкрар едир, өзүнү нүфуз газанмамыш бир адам кими һисс едир, гарәт едиләси бир шеј олмадығы јердә өзүнү гарәт олунмуш һесаб едир вә нәһајәт, һеч дә мүәјјән нијјәтсиз олмајараг баша дүшмәк истәмир ки, әслиндә о артыг чохдан кәшф едилән шеји јенидән кәшф етмишдир.

Алманча тәрҹүмәсинин бә'зи јерләри франсызча чап олунмуш орижиналдан фәргләнир. Дәјишикликләр Марксын хәтти илә едилмиш дүзәлишләр әсасында олунмушдур; бунлар һазырланмагда олан франсызча јени нәшринә[25] дә дахил едиләҹәкдир.

Охуҹуларын диггәтини белә бир ҹәһәтә дә ҹәлб етмәјә ҹәтин еһтијаҹ олсун ки, бу әсәрдә ишләдилән терминләр «Капитал»ын терминолокијасына һеч дә тамам ујғун кәлмир. Мәсәлән, иш *гүввәси* [*Arbeitskraft*] әвәзиндә бурада һәлә әмтәә олан *әмәкдән* [*Arbeit*], әмәјин алғы-сатгысындан бәһс олунур.

Бу нәшрә әлавә олараг ашағыдакылар верилмишдир: 1) иш пулу васитәси илә мүбадилә һаггында Ҹон Грејә мәхсус *илк* утопија барәсиндә Марксын «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»

(Берлин, 1859) әсәриндән бир парча вә 2) тичарәт азадлығы һаггында Маркс тәрәфиндән Брүсселдә сөјләнилән вә Марксын инкишафында «Фәлсәфә јохсуллуғу» илә ејни дөврә аид олан нитгин (1848)[26] тәрҹүмәси.

Лондон, 23 октјабр 1884-ҹү ил.

Фридрих Енкелс

„Die Neue Zeit" *журналынын*
1885-чи ил 1-чи №-синдә
вә бу китабда чап едилмишдир:
К. Марх. „Das Elend der Philosophie".
Stuttgart, 1885

1892-чи ил алманча нәширинин
мәтниндән чап едилир.

Русчасы алманчадан
тәрчүмә олунмушдур.

АЛМАНЧА ИКИНЧИ НӘШРИНӘ[27]

Икинчи нәшр барәсиндә мән анчаг ону демәлијәм ки, франсызча нәшриндә јанлыш көстәрилән Һопкинс ады (сәһ. 45) дүзкүн олан Һодскин ады илә əвәз едилмиш вә орадача Уилјам Томпсонун китабынын нәшри или дүзәлдилиб 1824-чү ил көстәрилмишдир[28]. Үмид едирик ки, инди чәнаб профессор Антон Менкерин библиографик вичданы раһат олачагдыр.

Лондон, 29 март 1892-чи ил

Фридрих Енкелс

Бу китабда чап едилмишдир: K. Marx. "Das Elend der Philosophie" Stuttgart. 1892

Китабын мәтниндән чап олунур Русчасы алманчадан тәрчүмә едилмишдир

MISÈRE

DE

LA PHILOSOPHIE.

RÉPONSE A

LA PHILOSOPHIE DE LA MISÈRE

DE M. PROUDHON.

Par Karl Marx.

PARIS.
A. FRANK,
69, rue Richelieu

BRUXELLES.
C. G. VOGLER
2, petite rue de la Madeleine.

1847

«Фәлсәфә јохсуллуғу» китабынын
биринчи нәшринин титул сәһифәси.

МҮГӘДДИМӘ

Ҹ-б Прудонун бәдбәхтлијиндән гәрибәдир ки, ону Авропада баша дүшмүрләр. Франсада онун пис игтисадчы олмаг һүгугуну гәбул едирләр, чүнки орада о јахшы алман философу сајылыр. Алманијада исә, әксинә, онун пис философ олмаг һүгугу гәбул олунур, чүнки орада о ән күчлү франсыз игтисадчыларындан бири сајылыр. Ејни заманда һәм алман, һәм дә игтисадчы олдуғумуза көрә, биз бу икигат сәһв әлејһинә е'тираз етмәк нијјәтиндәјик.

Охучуја ајдын олар ки, нәјә көрә биз бу әзаблы иши јеринә јетирәркән, алман фәлсәфәсини тәнгид етмәк вә ејни заманда сијаси игтисада даир бә'зи гејдләр вермәк үчүн тез-тез ҹ. Прудону тәнгид етмәкдән узаглашмалы олмушуг.

Бруссел, 15 ијун 1847-ҹи ил.

Карл Маркс

Ч-б Прудонун әсәри садәчә бир сијаси игтисад трактаты дејилдир, ади бир китаб дејилдир, бу — бир нөв библијадыр; орада һәр шеј вар: «мәхфи дүшүнчәләр», «илаһијјәтин ичәриләриндән кәлән сирләр», «вәһјләр». Лакин бизим заманәмиздә пејғәмбәрләри ади мүәллифләрдән даһа чидди мүһакимә етдикләринә көрә, охучу бизимлә бирликдә динмәзчә «Варлыг китабы»нын сәмәрәсиз вә думанлы мә'лумат саһәсини кечмәлидир ки, артыг бундан сонра ч. Прудон илә бирликдә *фөвгәл-социализмин* (бах: Прудон, «Јохсуллуг фәлсәфәси», мүгәддимә, сәһ. III. сәтир 20) көјләрдәки сәмәрәли саһәләринә јүксәлсин.

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

ЕЛМИ КӘШФ

§ I. ИСТЕҺЛАК ДӘЈӘРИ ИЛӘ МҮБАДИЛӘ ДӘЈӘРИ АРАСЫНДА ӘКСЛИК

«Тәбиәтин өзү тәрәфиндән јарадылан вә ја сәнајенин истеһсал етдији бүтүн мәһсулларын инсан һәјатыны давам етдирмәк үчүн хидмәт көстәрмәјә габил олмасы хүсуси бир *истеһлак дәјәри* ады дашыјыр. Бунларын бир-биринә мүбадиләјә габил олмасы исә *мүбадилә дәјәри* адланыр... Бәс истеһлак дәјәри нә јолла дөнүб мүбадилә дәјәри олур?.. Дәјәр» (мүбадилә дәјәри) «идејасынын мәншәји игтисадчылар тәрәфиндән кифајәт гәдәр этрафлы ајдынлашдырылмамышдыр; буна көрә биз бу мәсәләдән бәһс етмәлијик. Мәнә лазым кәлән бир чох шеј тәбиәтдә анчаг мәһдуд мигдарда мөвчуд олдуғуна вә ја һәтта һеч мөвчуд олмадығына көрә, мән өзүм үчүн чатышмајан шејин истеһсалына көмәк етмәјә мәчбурам: бу гәдәр шејин истеһсалына исә тәкликдә киришә билмәдијимә көрә, башга адамлара, мүхтәлиф фәалијјәт нөвләри үзрә әмәкдашларыма өзләринин истеһсал етдикләри мәһсулун бир һиссәсини мәним истеһсал етдијим мәһсула *мүбадилә* јолу илә мәнә вермәләрини *тәклиф едәрәм»* (Прудон, I чилд, 2-чи фәсил).

Ҹ-б Прудон, һәр шејдән әввәл, бизә дәјәрин икили тәбиәтини, *«дәјәр дахилиндәки фәрги»,* истеһлак дәјәрини мүбадилә дәјәри едән просеси ајдынлашдырмаг мәгсәдини гаршысына гојур. Биз ҹ. Прудон илә бирликдә бу чеврилмә һадисәсиндән бәһс етмәли олуруг. Бизим мүәллифин фикринҹә, бу һадисә белә баш верир.

Бир чох мәһсулу тәбиәт вермир, онлары анчаг сәнаје истеһсал едир. Тәләбат тәбиәтин өзү тәрәфиндән верилән мәһсулларын мигдарындан артыг олдуғуна көрә, инсан сәнаје истеһсалына әл атмалы олур. Бәс ҹ. Прудонун фәрз етдијинә көрә, бу сәнаје нә олан шејдир? О һарадан әмәлә кәлмишдир? Чохлу шејә еһтијачы олан ајрыча бир адам «тәкликдә бу гәдәр шејин истеһсалына киришә билмәз». Тә'мин олунмасы лазым кәлән тәләбатын рәнкарәнклији истеһсал едилмәли олан шејләрин рәнкарәнклијини нәзәрдә тутур — истеһсал олмадан мәһсул јох-

дур; истеһсалы лазым кәлән шејләрин рәнкарәнклији исә артыг онларын истеһсалында бирдән чох адамын иштиракыны нәзәрдә тутур. Лакин сиз истеһсалла бирдән чох адамын мәшғул олдуғуну фәрз етдијинизә көрә, артыг сиз бүсбүтүн әмәк бөлкүсүнә әсасланан әмәји нәзәрдә тутмуш олдунуз. Беләликлә, ч. Прудонун нәзәрдә тутдуғу тәләбат өзү там һәчмли әмәк бөлкүсүнү нәзәрдә тутур. Сиз әмәк бөлкүсүнү фәрз етмәклә, мүбадиләнин, демәли, һәмчинин мүбадилә дәјәринин дә мөвчуд олдуғуну фәрз едирсиниз. Ејни дәрәчәдә һаглы олараг лап әввәлдән мүбадилә дәјәринин мөвчуд олдуғуну фәрз етмәк оларды.

Лакин ч. Прудон даирә үзрә һәрәкәт етмәји үстүн тутмушдур. Онун бүтүн дөнкәләриндә онун ардынча кедәк, бу дөнкәләр исә даим бизи јенә дә онун башланғыч нөгтәсинә кәтириб чыхарачагдыр.

Һәр кәсин тәкликдә истеһсал етдији шәраитдән чыхмаг вә мүбадиләјә кәлиб чатмаг үчүн «мән»—дејә Прудон көстәрир,— «мүхтәлиф фәалијјәт нөвләри үзрә өз әмәкдашларыма мүрачиәт едирәм». Демәли, мәним әмәкдашларым вардыр вә онларын һамысы мүхтәлиф фәалијјәт нөвләри илә мәшғул олур, һәрчәнд биз — мән вә бүтүн башгалары, — ч. Прудонун фәрз етдијинә көрә, бунунла да һәлә чәмијјәтдән тәчрид олунмуш вә ајры дүшмүш Робинзонлар вәзијјәтиндән чыхмырыг. Әмәкдашлар вә мүхтәлиф фәалијјәт нөвләри, әмәк бөлкүсү вә бу әмәк бөлкүсүнүн нәзәрдә тутдуғу мүбадилә — бунларын һамысы садәчә олараг көјдән дүшүр.

Јекунлашдырырыг: мәним әмәк бөлкүсүнә вә мүбадиләјә әсасланан тәләбатым вардыр. Бу тәләбаты фәрз етмәклә, ч. Прудон артыг мүбадиләнин вә мүбадилә дәјәринин мөвчуд олдуғуну фәрз етмиш олур, һәм дә о мәһз бу мүбадилә дәјәринин «мәншәјини» «башга игтисадчылардан даһа әтрафлы ајдынлашдырмаг» истәмишдир.

Ч-б Прудон ејни дәрәчәдә һаглы олараг вәзијјәти алт-үст едә биләр вә бунунла да өз нәтичәләринин дүзкүнлүјүнү позмаја биләрди. Мүбадилә дәјәрини изаһ етмәк үчүн мүбадилә лазымдыр. Мүбадиләни изаһ етмәк үчүн әмәк бөлкүсү лазымдыр. Әмәк бөлкүсүнү изаһ етмәк үчүн әмәк бөлкүсүнүн зәрурилијини доғуран тәләбат мөвчуд олмалыдыр. Бу тәләбаты изаһ етмәк үчүн ону *«фәрз етмәк»* лазымдыр, лакин бу һеч дә һәмин тәләбаты инкар етмәк демәк дејилдир, бу да ч. Прудонун мүгәддимәсиндә верилән биринчи аксиомун әксинәдир: «Аллаһы фәрз етмәк ону инкар етмәк демәкдир» (мүгәддимә, сәһ. I).

Бәс әмәк бөлкүсүнү мә'лум фәрз едән ч. Прудон нә јолла ону һәлә дә өзү үчүн намә'лум бир шеј олараг галан мүбадилә дәјәри васитәси илә изаһ едир?

«Инсан» «мүхтәлиф фәалијјәт нөвләри үзрә өз әмәкдашлары олан башга адамлара» мүбадилә јаратмағы вә истеһлак дә-

јәри илә мүбадилә дәјәри арасында фәрг гојмағы *«тәклиф етмәјә»* чәсарәт едир. Бу фәрги гәбул етмәк тәклифи илә разылашан әмәкдашлар ч. Прудона бирчә шејин «гајғысына галмағы» тапшырырлар: бу да баш вермиш факты гејд етмәк, «дәјәр идејасынын мәншәјини» нәзәрә алмаг, өз сијаси игтисад трактатына «дахил етмәкдир». Лакин бизә о һалә дә бу тәклифин «мәншәјини» изаһ етмәлидир, нәһајәт, демәлидир ки, нә јолла бирдән-бирә бу тәк адамын, бу Робинзонун фикринә «өз әмәкдашларына» *белә бир* тәклиф етмәк идејасы кәлмишдир вә нәјә көрә бу әмәкдашлар онун тәклифини һеч бир е'тираз етмәдән гәбул етмишләр.

Ч-б Прудон бу кенеаложи тәфәррүата вармыр. О, садәчә мүбадилә фактына нә исә бир тарихи дамға вуруб, ону һәмин мүбадиләни јаратмаға чалышан үчүнчү шәхс тәрәфиндән едилә биләчәк бир тәклиф шәклиндә тәгдим едир.

Һәр чүр Адам Смитләрин вә Рикардоларын «тарихи вә тәсвири методуна» тәкәббүрлә өз нифрәтини билдирән ч. Прудонун *«тарихи вә тәсвири методунун»* нүмунәси бах беләдир.

Мүбадиләнин өз тарихи вардыр. О мүхтәлиф фазалардан кечмишдир.

Бир заманлар, мәсәлән, орта әсрләрдә белә олмушдур ки, јалныз артыг мәһсул, истеһсалын истеһлакдан артыг галан һиссәси мүбадилә едилмишдир.

Башга бир вахт да олмушдур ки, нәинки артыг мәһсул, һәтта бүтүн мәһсуллар, бүтүн сәнаје һәјаты тичарәт даирәсиндә олмушдур, бүтөвлүкдә бүтүн истеһсал мүбадиләдән асылы олмаға башламышдыр. Мүбадиләнин бу икинчи фазасыны — мүбадилә дәјәринин өз икинчи дәрәчәсинә јүксәлмәсини нечә изаһ етмәли?

Ч-б Прудонун буна тамамилә һазыр чавабы тапыларды: фәрз един ки, бу вә ја башга бир адам «мүхтәлиф фәалијјәт нөвләри үзрә өз әмәкдашлары олан башга адамлара *тәклиф етмишдир»* ки, мүбадилә дәјәрини онун икинчи дәрәчәсинә јүксәлтсинләр.

Нәһајәт, бир заман кәлиб чатмышдыр ки, инсанларын өзкәнинкиләшдирилмәз бир шеј кими бахмаға адәт етдикләри һәр шеј мүбадилә едилмәјә вә алыныб сатылмаға башлајыб өзкәнинкиләшдирилән бир шеј олду. Бу елә бир замандыр ки, һәтта о чаға гәдәр башгасына верилән, лакин һеч вахт мүбадилә едилмәјән, бағышланан, лакин һеч вахт сатылмајан, әлдә едилән, лакин һеч вахт сатын алынмајан тәк бир шеј — фәзиләт, мәһәббәт, әгидә, билик, вичдан вә и. а. — һәр шеј, нәһајәт, алыныб сатылмаға башлады. Бу үмуми рүшвәтхорлуг, үмуми сатгынлыг заманыдыр, јахуд сијаси игтисад терминләри илә десәк, елә бир замандыр ки, һәр шеј, мә'нәви вә ја физики шеј, мүбадилә дәјәринә чеврилиб, өз һәгиги дәјәринә даһа чох ујғун олан гијмәтини тапмаг үчүн базара чыхарылыр.

Мүбадиләнин даһа бу јени вә ахырынчы фазасыны — үчүнчү дәрәчәјә чатан мүбадилә дәјәрини нечә изаһ етмәли?

Ч-б Прудонун буна да тамамилә һазыр чавабы тапылардыі: фәрз един ки, бириси «мүхтәлиф фәалијјәт нөвләри үзрә өз әмәкдашлары олан башга адамлара *тәклиф етмишдир»* ки, фәзиләти, мәһәббәти вә и. а. мүбадилә дәјәринә чевирсинләр — мүбадилә дәјәрини онун үчүнчү вә сон дәрәчәсинә јүксәлтсинләр.

Көрдүјүнүз кими, ч. Прудонун «тарихи вә тәсвири методу» һәр шејә јарајыр, һәр шејә чаваб верир вә һәр шеји изаһ едир. Хүсусилә дә сөһбәт «мүәјјән бир игтисади идејанын јаранмасыны» тарихи чәһәтдән изаһ етмәк барәсиндә олдуғу һалларда ч. Прудон елә бир адам фәрз едир ки, о, мүхтәлиф фәалијјәт нөвләри үзрә өз әмәкдашлары олан башга адамлара буну јаратмағы тәклиф едир вә мәсәлә битир.

Бундан сонра биз мүбадилә дәјәринин «јаранмасыны» баш вермиш бир факт һесаб едирик; инди бизә анчаг мүбадилә дәјәринин истеһлак дәјәринә олан мүнасибәтини ајдынлашдырмаг галыр. Ч-б Прудону динләјәк.

«Игтисадчылар дәјәрин икили характерини чох ајдын көрмүшләр; лакин онлар бунун *зиддијјәтли тәбиәтини* бу гәдәр ашкар шәкилдә ајдынлашдырмамышлар; бизим тәнгидимиз дә елә бурада башланыр... Истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри арасында олан бу һејрәтли тәзады, игтисадчыларын чох садә бир шеј кими бахмаға адәт етдикләри тәзады гејд етмәк кифајәт деј илдир: көстәрмәк лазымдыр ки, бу хәјали садәлик бизим дәрк етмәли олдуғумуз дәрин бир сирри кизләдир... Техники дилл ә десәк, биз дејә биләрик ки, истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри бир-биринә тәрс нисбәтдәдир».

Әкәр биз ч. Прудонун фикрини јахшы гаврадыгса, онун мүәјјән етмәк истәдији дөрд мәсәлә бунлардыр:

1) Истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри «һејрәтли тәзад» тәшкил едир, бир-биринә әксдир.

2) Истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри бир-биринә әкс нисбәтдәдир, бир-биринә зиддир.

3) Игтисадчылар бунларын нә экслијини, нә дә бир-биринә зидд олдуғуну көрмәмиш вә дәрк етмәмишләр.

4) Ч-б Прудонун тәнгиди ахырдан башланыр.

Биз дә ахырдан башлајаг вә ч. Прудонун игтисадчылара вердији иттиһамы онларын үзәриндән көтүрмәк үчүн сөзү кифајәт гәдәр көркәмли олан ики игтисадчыја верәк.

Сисмонди: «Тичарәт бүтүн шејләри истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри арасындакы экслијә мүнчәр етмишдир» вә и. а. («Очеркләр», II чилд, сәһ. 162, Брүссел нәшри[29]).

Лодердел: «Мүбадилә дәјәринин чохалмасы илә әлагәдар олараг фәрди сәрвәтләр артдыгча, үмуми гајда олараг милли сәрвәт» (истеһлак дәјәри) «азалыр; мүбадилә дәјәринин ашағы дүшмәси үзүндән фәрди сәрвәтләр азалдыгча исә, милли сәрвәт, бир гајда олараг, артыр» («Милли сәрвәтин

тәбиәти вә мәншәји һаггында тәдгигләр». Лажанти де Лаваисин тәрчүмәси. Парис, 1808[30]).

Сисмонди өз башлыча тә'лимини истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри арасындакы *экслик* үзәриндә гурмушдур, һәмин тә'лимә көрә, кәлирин азалмасы истеһсалын артмасына пропорсионалдыр.

Лодердел өз системини дәјәрин ики нөвү арасындакы тәрс нисбәт принсипи үзәриндә гурмушдур вә онун доктринасы *Рикардо* заманы һәтта о гәдәр кениш јајылмышды ки, о бунун барәсиндә һамыја мә'лум бир шеј кими данышa билирди.

«Мүбадилә дәјәри вә сәрвәт» (истеһлак дәјәри) «анлајышларынын гарышдырылмасы нәтичәсиндә иддиа етмәјә чалышырдылар ки, сәрвәт әмтәәләрин, јә'ни һәјат үчүн зәрури, фајдалы вә ја хош олан шејләрин мигдарынын азалдылмасы јолу илә артырыла биләр» (Рикардо. «Сијаси игтисадын әсаслары», «Қонстансионун тәрчүмәси, Ж. Б. Сејин гејдләри илә. Парис, 1835, II чилд, «Дәјәр вә сәрвәт һаггында» фәсли[31]).

Биз көрүрүк ки, игтисадчылар экслик вә зиддијјәтин дәрин сиррини ч. Прудондан әввәл «гејд етмишләр». Инди көрәк игтисадчылардан сонра ч. Прудон бу сирри нечә изаһ едир.

Тәләб дәјишилмәз галырса, тәклиф артдыгча мәһсулун мүбадилә дәјәри ашағы дүшүр; башга сөзлә десәк, *тәләбә нисбәтән* мәһсул нә гәдәр бол олурса, онун мүбадилә дәјәри вә ја онун гијмәти бир о гәдәр ашағы олур. Vice versa*: тәләбә нисбәтән тәклиф нә гәдәр зәиф олурса, тәклиф едилән мәһсулун мүбадилә дәјәри вә ја гијмәти бир о гәдәр јүксәк олур; башга сөзлә десәк, тәләбә нисбәтән тәклиф едилән мәһсуллар нә гәдәр гыт олурса, бунлар бир о гәдәр баһа олур. Мәһсулун мүбадилә дәјәри онун боллуғундан вә ја гытлығындан асылыдыр, лакин һәмишә тәләбә нисбәтән. Лап гыт, һәтта јеканә олан бир мәһсул фәрз един, — бу јеканә мәһсула тәләб јохдурса, о, болдан да бол олачаг, о артыг олачагдыр. Әксинә, фәрз един ки, бир мәһсулдан бир нечә милјон дәнә вардыр, — тәләби өдәмәк үчүн бу мәһсул чатышмырса, јә'ни она һәддиндән бөјүк тәләб варса, о һәр һалда гыт олачагдыр.

Бу һәгигәтләр, биз дејәрдик ки, аз гала бајағыдыр, лакин ч. Прудонун сирләрини ајдынлашдырмаг үчүн биз бунлары бурада вермәли идик.

«Беләликлә, өзүнүн лап сон нәтичәләринә гәдәр принсипә әмәл етдикдә, дүнјада ән мәнтиги бир нәтичәјә кәлмәк олар: зәрури олараг ишләдилән вә һәдсиз мигдарда олан шејләр һеч гијмәтиндә олмамалыдыр; фајдасы сыфыра бәрабәр олан сон дәрәчә гыт шејләрин исә гијмәти сон дәрәчә јүксәк олмалыдыр. Бизим чәтинлијимизи баша чатдыран бир дә будур ки, керчәкликдә белә ифрат һаллар олмур: бир тәрәфдән, инсанын истеһсал етдији һеч бир мәһсул һеч заман мигдарча артыб сонсузлуға чата билмәз; дикәр тәрәфдән, ән гыт шејләр һәр һансы дәрәчәдә фајдалы олмалыдыр, бунсуз онларын һеч

* — Әксинә. *Ред.*

бир дәјәри олмазды- Беләликлә, истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри өз тәбиәти е'тибары илә даим бир-бирини инкар едирсә дә, онлар бир-бири илә лабүддән бағлы олараг галыр» (1 чилд, сәһ. 39).

Бәс әслиндә ч. Прудонун чәтинлијини баша чатдыран нәдир? Будур ки, о садәчә олараг *тәләби* унутмушдур, бир дә буну унутмушдур ки, мүәјјән бир шеј јалныз она тәләб олдугда, гыт вә ја бол ола биләр. О, тәләби бир кәнара гојуб, мүбадилә дәјәрини *гытлыгла,* истеһлак дәјәрини исә *боллугла* ејниләшдирир. Доғрудан да, *«фајдасы сыфыра* бәрабәр олан, *сон дәрәчә гыт* шејләрин *гијмәти сон дәрәчә јүксәкдир»* демәклә, о садәчә belә бир фикри ифадә едир ки, мүбадилә дәјәри гытлыгдан башга бир шеј дејилдир. «Сон дәрәчә гытлыг вә сыфыра бәрабәр фајдалылыг» — бу, халис шәкилдә гытлыгдыр. «Сон дәрәчә јүксәк гијмәт» — бу, мүбадилә дәјәринин максимумудур, халис шәкилдә мүбадилә дәјәридир. Бу ики термин арасында о, бәрабәрлик ишарәси гојур. Демәли, мүбадилә дәјәри илә гытлыг ејни мә'налы терминләр имиш. Бу хәјали «ифрат нәтичәләрә» кәлән ч. Прудон әслиндә шејләри дејил, бунлары ифадә етмәк үчүн олан анчаг терминләри ифрата чатдырыр вә бунунла да мәнтигдән даһа чох бәлағәтә габил олдуғуну бүрузә верир. О јени нәтичәләрә наил олдуғуну хәјал етсә дә, анчаг өз илкин фәрзијјәләрини там чылпаг шәкилдә јенидән тапмыш олур. Јенә ејни үсул сајәсиндә о, истеһлак дәјәрини халис шәкилдә боллугла ејниләшдирә билир.

Мүбадилә дәјәри илә гытлыг арасында, истеһлак дәјәри илә боллуг арасында бәрабәрлик ишарәси гојан ч. Прудон нә гытлыгда вә мүбадилә дәјәриндә истеһлак дәјәри, нә дә боллугда вә истеһлак дәјәриндә мүбадилә дәјәри тапмајыб чох һејрәт едир; сонра да о, тәчрүбәдә belә ифрат һаллар олмадығыны көрдүјүнә көрә, онун үчүн анчаг сиррә инанмаг галыр. Ч-б Прудонун фикринчә, сонсуз дәрәчәдә јүксәк гијмәт мәһз она көрә мөвчуддур ки, алычы јохдур, һәм дә о, тәләбдән сәрф-нәзәр етдикчә, һеч заман алычылары тапмајачагдыр.

Дикәр тәрәфдән, ч. Прудонун боллуғу, көрүнүр, нә исә өзбашына мејдана кәлән бир шејдир. О тамамилә унудур ки, бу боллуғу јарадан адамлар вардыр вә онларын мәнафејинә ујғун кәлән будур ки, тәләб һеч заман нәзәрдән гачырылмасын. Әкс һалда, ч. Прудон нечә иддиа едә биләрди ки, чох фајдалы шејләр сон дәрәчә ашағы гијмәт алмалы вә ја һәтта һеч бир гијмәтә малик олмамалыдыр? О, әксинә, belә бир нәтичәјә кәлмәли иди ки, чох фајдалы шејләрин гијмәтини, онларын мүбадилә дәјәрини јүксәлтмәк истәјирләрсә, бу шејләрин боллуғуну мәһдудлашдырмаг, истеһсалыны азалтмаг лазымдыр.

Јени үзүмлүкләр салынмасыны гадаған едәчәк ганун верилмәсинә чалышан гәдим франсыз үзүмчүләри, һабелә Асија әдвијјатыны јандыран вә Молукк адаларында михәк ағачларыны көкүндән чыхарыб атан һолландијалылар садәчә олараг бол-

луғу азалдыб бунунла да мүбадилә дәјәрини јүксәлтмәк истәјирдиләр. Бүтүн орта әсрләр әрзиндә инсанлар ејни принсип үзрә һәрәкәт едәрәк бир устанын өз јанында сахлаја билдији шакирдләрин сајы вә онун ишләдә билдији аләтләрин мигдары үчүн ганунла һәдд гојурдулар. *(Бах:* Андерсон, «Тичарәт тарихи»[32]).

Боллуғу истеһлак дәјәри кими вә гытлығы мүбадилә дәјәри кими тәгдим етдикдә, — буну сүбут етмәкдән даһа асан бир шеј јохдур ки, боллугла гытлыг бир-биринә тәрс нисбәтдәдир, — ч. Прудон истеһлак дәјәрини *тәклифлә,* мүбадилә дәјәрини исә *тәләблә* ејниләшдирир. Антитези даһа да кәскинләшдирмәк үчүн о, бир термини башгасы илә әвәз едиб, *мүбадилә дәјәринин* јеринә *«рә'јлә мүәјјән олунан дәјәри»* гојур. Беләликлә, мүбаризә башга бир зәминә кечирилир вә биз, бир тәрәфдән, *фајдалылығы* (истеһлак дәјәрини, тәклифи), дикәр тәрәфдән дә — *рә'ји* (мүбадилә дәјәрини, тәләби) көрүрүк.

Бир-биринә әкс олан бу ики гүввәни нечә барышдырмалы? Онларын арасында нә јолла разылыг јаратмалы? Онларын һәр икиси үчүн үмуми олан һеч олмазса бир нөгтә тапмаг мүмкүндүрмү?

Әлбәттә, дејә ч. Прудон билдирир, белә бир үмуми нөгтә вардыр: бу, *гәрар азадлығыдыр.* Тәләблә тәклиф арасында, фајдалылыгла рә'ј арасындакы бу мүбаризәнин нәтичәси олачаг гијмәт әбәди әдаләтин ифадәси олмајачагдыр.

Ч-б Прудон бу антитези инкишаф етдирмәкдә давам едир:

«*Азад алычы* олараг мән өз тәләбатым үчүн һакимәм, шејин јарарлылығы барәсиндә фикир јеридән һакимәм, бу шеј үчүн вермәк *истәдијим* гијмәтин һакимијәм. Дикәр тәрәфдән, *азад истеһсалчы* олараг сиз *шејин һазырланмасы васитәләри* үзәриндә ағасыныз вә демәли, сизин өз хәрчләринизи азалтмаға имканыныз вардыр» (I чилд, сәһ. 41).

Тәләб вә ја мүбадилә дәјәри рә'јлә ејни олдуғуна көрә исә ч. Прудон белә демәјә мәчбурдур:

«Сүбут едилмишдир ки, мәһз инсанын *азад ирадәси* истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри арасында әкслик доғурур. Азад ирадә мөвчуд олдугча, бу әкслији нечә һәлл етмәли? Инсаны гурбан вермәдән азад ирадәни нечә гурбан вермәли?» (I чилд, сәһ. 41).

Беләликлә, һеч бир нәтичәјә кәлмәк олмур. Нечә дејәрләр, ортаг өлчүсү олмајан ики гүввә арасында, фајдалылыгла рә'ј арасында, азад алычы илә азад истеһсалчы арасында мүбаризә мөвчуддур.

Шејләрә бир гәдәр јахындан нәзәр салаг.

Тәклиф јалныз фајдалылыг дејилдир, тәләб јалныз рә'ј дејилдир. Мәкәр тәләб верән шәхс һәмчинин мүәјјән бир мәһсул вә ја пул — бүтүн мәһсулларын нүмајәндәси олан бир нишан тәклиф етмирми? Бунлары тәклиф етдикдә исә мәкәр о, ч. Пру-

донун фикринчә, фајдалылығы вә ја истеһлак дәјәрини тәмсил етмирми?

Дикәр тәрәфдән, мәкәр тәклиф едән шәхс өзү дә мүәјјән бир мәһсула вә ја пула — бүтүн мәһсуллары тәмсил едән нишана тәләб вермирми? Беләликлә дә о, рә'јин, рә'јлә мүәјјән олунан дәјәрин, јахуд мүбадилә дәјәринин нүмајәндәси олмурму?

Тәләб ејни заманда тәклифдир, тәклиф ејни заманда тәләбдир. Беләликлә, ч. Прудонун тәклифи фајдалылыгла, тәләби исә рә'јлә садәчә ејниләшдирән антитези јалныз бош бир абстраксија үзәриндә гурулмушдур.

Ч-б Прудонун истеһлак дәјәри адландырдығы шеји башга игтисадчылар там ејни һүгугла рә'јлә мүәјјән олунан дәјәр адландырырлар. Биз анчаг Шторху көстәрәчәјик («Сијаси игтисад курсу», Парис, 1823, сәһ. 48 вә 49[33]).

Шторхун фикринчә, *тәләбат* о шејләрә дејилир ки, биз онлара тәләбат һисс едәк; *дәјәр* о шејләрә дејилир ки, биз онлара дәјәр иснад верәк. Шејләрин чохунун анчаг она көрә дәјәри вардыр ки, онлар рә'јин доғурдуғу тәләбаты өдәјир. Тәләбатымыз һаггындакы рә'ј дәјишилә биләр, буна көрә шејләрин фајдалылығы да, һәмин шејләрин јалныз бизим тәләбатымыза мүнасибәтини ифадә едән бу фајдалылыг да дәјишилә биләр. Тәбии тәләбатын өзү дә даим дәјишилир. Доғрудан да мүхтәлиф халгларын једији башлыча гида мәһсуллары арасында нә гәдәр бөјүк фәрг вардыр!

Мүбаризә фајдалылыгла рә'ј арасында кетмир: мүбаризә сатычынын тәләб етдији мүбадилә дәјәри илә алычынын тәклиф етдији мүбадилә дәјәри арасында кедир. Һәр дәфә мәһсулун мүбадилә дәјәри бир-биринә зидд олан бу гијмәтләрин әвәзләјичисиндән ибарәт олур.

Сон нәтичәдә тәклифлә тәләб истеһсалла истеһлакы бир-бири илә гаршылашдырыр, лакин фәрди мүбадиләјә әсасланан истеһсалла истеһлакы.

Тәклиф едилән мәһсул өзлүјүндә фајдалы дејилдир. Онун фајдалылығыны истеһлакчы мүәјјән едир. Мәһсулун фајдалылығы һәтта гәбул едилмиш олса да, о һәр һалда тәкчә фајдалылыгдан ибарәт дејилдир. Истеһсал кедишиндә мәһсул бүтүн истеһсал хәрчләринә, мәсәлән, хаммала, фәһләләрин әмәк һаггына вә и. а., бир сөзлә, һамысы мүбадилә дәјәри олан шејләрә мүбадилә едилмишдир. Демәли, истеһсалчынын нәзәриндә мәһсул мүәјјән мүбадилә дәјәрләри мәчмусудур. Истеһсалчы нәинки фајдалы шеј, һәмчинин, бундан әлавә вә һәр шејдән әввәл, мүәјјән бир мүбадилә дәјәри тәклиф едир.

Тәләбә кәлдикдә, о анчаг өз сәрәнчамында мүбадилә васитәләри олдугда, керчәк тәләбдир. Бу васитәләр өзү дә мәһсулдур, мүбадилә дәјәридир.

Беләликлә, тәклиф вә тәләбдә биз бир тәрәфдә мүбадилә дәјәрләринин сәрф едилдији мәһсулу вә бу мәһсулу сатмаг тә-

ләбатыны; дикәр тәрәфдә — јенә дә мүбадилә дәјәрләринин сәрф едилдији васитәләри вә сатын алмаг арзусуну көрүрүк.

Ч-б Прудон *азад алычыны азад истеһсалчыја* гаршы гојур; онларын һәр икисинә халис метафизик кејфијјәтләр иснад верир. Бу да ону белә демәјә сөвг едир: «Сүбут едилмишдир ки, мәһз инсанын *азад ирадәси* истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри арасында әкслик доғурур».

Истеһсалчы әмәк бөлкүсүнә вә мүбадиләјә әсасланан чәмијјәтдә истеһсал едирсә, — ч. Прудон исә мәһз белә фәрз едир, — сатмаға мәчбурдур. Ч-б Прудон истеһсалчыны истеһсал васитәләри үзәриндә аға едир; лакин о бизимлә разылашар ки, онун истеһсал васитәләри *азад ирадәдән* асылы дејилдир. Даһа артыг: бу истеһсал васитәләринин хејли һиссәси истеһсалчынын кәнардан алдығы мәһсуллардыр вә мүасир истеһсал шәраитиндә бу истеһсалчы һәтта о гәдәр дә азад дејилдир ки, мәһсуллары өзү истәдији мигдарда истеһсал етсин. Мәһсулдар гүввәләрин мүасир инкишаф дәрәчәси ону филан вә филан мигјасда истеһсал етмәјә вадар едир.

Истеһлакчынын азадлығы истеһсалчынын азадлығындан артыг дејилдир. Онун рә'ји өз васитәләринә вә өз тәләбатына әсасланыр. Бунлар исә онун ичтимаи вәзијјәти илә мүәјјән олунур, бу да бүтөвлүкдә чәмијјәтин тәшкилиндән асылыдыр. Әлбәттә, картоф алан фәһлә дә, кружева алан мә'шугә дә, бунларын һәр икиси өз рә'јинә көрә һәрәкәт едир. Лакин онларын рә'јләри арасындакы фәрг онларын чәмијјәтдә тутдуглары мөвге илә изаһ олунур, чәмијјәтдәки бу мүхтәлиф мөвге исә чәмијјәтин тәшкилинин мәһсулудур.

Бүтүн тәләбат системи нәјә әсасланыр — рә'јә, јохса истеһсалын бүтүн тәшкилинә?Ән чох һалларда тәләбат билаваситә истеһсалдан вә ја истеһсала әсасланан вәзијјәтдән доғур. Дүнја тичарәти фәрди истеһлакын тәләбаты илә дејил, демәк олар, тамамилә истеһсалын тәләбаты илә мүәјјән олунур. Ејни илә дә, башга бир мисал көтүрүләрсә, биз сорушарыг: нотариуслара тәләбат мүлкијјәтин инкишафында мүәјјән пилләнин, јә'ни истеһсалын инкишафында мүәјјән пилләнин анчаг ифадәси олан мә'лум мүлки һүгугун мөвчуд олмасыны нәзәрдә тутмурму?

Ч-б Прудон тәләблә тәклиф арасындакы нисбәтдә индичә көстәрдијимиз үнсүрләри арадан галдырмагла кифајәтләнмир. О, абстраксијаны сон һәддә чатдырараг, бүтүн истеһсалчылары *јеканә бир* истеһсалчыја, бүтүн истеһлакчылары исә *јеканә бир* истеһлакчыја мүнчәр едир вә бу ики хәјали шәхси бир-бири илә мүбаризәјә кирмәјә мәчбур едир. Лакин реал һәјатда вәзијјәт башга чүрдүр. Тәклиф нүмајәндәләри арасындакы рәгабәт вә тәләб нүмајәндәләри арасындакы рәгабәт алычыларла сатычылар арасындакы мүбаризәнин зәрури үнсүрүдүр, мүбадилә дәјәри исә бу мүбаризәнин нәтичәсидир.

Ч-б Прудон истеһсал хәрчләрини вә рәгабәти арадан галды-

рыб, кефи истәдији кими, тәләб вә тәклиф формулуну чәфәнкијата чатдыра биләр.

«Тәклиф илә тәләб» — дејә о көстәрир, — «истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәрини бир-биринин гаршысына гојур, онларын барышмасына наил олмаг үчүн хидмәт көстәрән ики *тәшрифат формасындан* башга бир шеј дејилдир. Бунлар ики електрик гүтбүдүр, онларын бирләшдирилмәси *мүбадилә* адланан говушма һадисәсини доғурмалыдыр» (I чилд, сәһ. 49—50).

Ејни илә һаглы олараг демәк оларды ки, мүбадилә истеһлакчы илә истеһлак предметини бир-биринин гаршысына гојмаг үчүн зәрури олан анчаг «тәшрифат формасыдыр». Ејни илә һаглы олараг демәк оларды ки, бүтүн игтисади мүнасибәтләр билаваситә истеһлакын баш вермәси үчүн васитә олан «тәшрифат формаларыдыр». Тәклифлә тәләб — фәрди мүбадиләдән нә артыг, нә дә әскик дәрәчәдә — мә'лум истеһсалын мүнасибәтләридир.

Беләликлә, ч. Прудонун бүтүн диалектикасы нәдән ибарәтдир? Истеһлак дәјәри вә мүбадилә дәјәри, тәләб вә тәклиф анлајышларынын јеринә гытлыг вә боллуг, фајдалылыг вә рә'ј, *бир* истеһсалчы вә *бир* истеһлакчы кими мүчәррәд вә зиддијјәтли анлајышлары гојмагдан ибарәтдир, һәм дә ахырынчы икиси *азад ирадә чәнкавәрләри имиш.*

Бәс бу јолла о нәјә кәлиб чатмаг истәјирди?

Өзүнүн арадан галдырдығы үнсүрләрдән бирини, — мәһз *истеһсал хәрчләрини,* — истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәринин *синтези* олараг сонралар дахил етмәк имканыны әлдә сахламаға. Мәһз бу јолла истеһсал хәрчләри онун нәзәриндә *синтетик* вә ја *гәрарлашмыш дәјәри* тәшкил едир.

§ II. ГӘРАРЛАШМЫШ ВӘ ЈА СИНТЕТИК ДӘЈӘР

«Дәјәр» (мүбадилә дәјәри) «игтисади бинанын тәмәл дашыдыр». *«Гәрарлашмыш»* дәјәр игтисади зиддијјәтләр системинин тәмәл дашыдыр.

Сијаси игтисадда ч. Прудонун бүтүн кәшфини тәшкил едән бу *«гәрарлашмыш дәјәр»* нә олан шејдир?

Бу вә ја дикәр мәһсулун фајдалылығы гәбул едилмишсә, — әмәк онун дәјәринин мәнбәјидир. Әмәк өлчүсү вахтдыр. Мәһсулларын нисби дәјәри бунларын истеһсалына сәрф едилмәси лазым кәлән иш вахты илә мүәјјән олунур. Гијмәт мәһсулун нисби дәјәринин пул ифадәсидир. Нәһајәт, мәһсулун *гәрарлашмыш* дәјәри садәчә олараг мәһсулда тәчәссүм едән иш вахтынын јаратдығы дәјәрдир.

Адам Смит *әмәк бөлкүсүнү* кәшф етдији кими, ч. Прудон да *«гәрарлашмыш дәјәри»* кәшф етмәк иддиасындадыр. Әлбәттә, бу кәшфдә «ешидилмәмиш бир шеј» јохдур, лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, игтисад елминин һеч бир кәшфиндә ешидил-

мәмиш бир шеј јохдур. Ч-б Прудон өз кәшфинин нә гәдәр мүһүм олдуғуну һисс едир, лакин онун әһәмијјәтини азалтмаға чалышыр ки, «орижиналлыг иддиасында олуб-олмамасы барәсиндә охучуну сакитләшдирсин вә өз үркәклији үзүндән јени идејалары гаврамаға аз маил олан бејинләри өзү илә барышдырсын». Лакин дәјәри мүәјјән етмәк үчүн өз сәләфләриндән һәр биринин көрдүјү ишә гијмәт верәркән о истәр-истәмәз е'тираф етмәјә вә һамыја билдирмәјә мәчбур олур ки, бунун ән чох һиссәси, ән бөјүк пајы онун өзүнә мәхсусдур.

«Дәјәр һаггында синтетик идејанын тутгун чизкиләрини артыг Адам Смит сезмишди... Лакин Адам Смитдә бу дәјәр идејасы тамамилә интуитив иди, чәмијјәт исә интуисијалара инам үзүндән өз вәрдишләрини дәјишдирмир, ону анчаг фактларын нүфузу илә инандырмаг олар. Лазым кәлирди ки, антиномија даһа ајдын вә ашкар ифадә олунсун: мәһз Ж. Б. Сеј бунун баш шәрһчиси олду».

Беләликлә, бу да синтетик дәјәрин кәшфинин тамамланмыш тарихи: Адам Смитдә—тутгун интуисија, Ж. Б. Сејдә антиномија, ч. Прудонда — гәрарлашдырычы вә «гәрарлашмыш» һәгигәт. Гој бу барәдә јанылмасынлар: Сејдән башламыш Прудона гәдәр бүтүн башга игтисадчылар анчаг антиномијанын көһнә јолу илә сүрүнмәклә кифајәтләнмишләр.

«Ағла сығмыр ки, бу гәдәр ағыллы адам гырх ил әрзиндә белә садә бир идеја үзәриндә әлләшмишдир. Лакин јох, *һеч бир үмуми нөгтәси вә һеч бир елчү ваһиди олмадан дәјәрләр бир-бири илә мугајисә едилир,* — ингилаби бәрабәрлик нәзәријјәсини гәбул етмәк əвəзиндә, һамынын әксинә вә һамыја рәғмән XIX әср игтисадчылары белә демәјә чәсарәт етмишләр. *Кәләчәк нәсил бу барәдә нә дејәр?»* (I чилд, сәһ. 68).

Белә гәфләтән рә'ји сорушулан кәләчәк нәсил ән әввәл хронолокија барәсиндә һејрәтләнәчәкдир. О һөкмән сорушмалы олачагдыр: мәкәр Рикардо вә онун мәктәби XIX әср игтисадчылары дејилдими? «Әмтәәләрин нисби дәјәри анчаг бунларын истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарындан асылыдыр» дејән принсип әсасында гурулмуш Рикардо системи 1817-чи илә аиддир. Рикардо реставрасија заманындан бәри[34] Инкилтәрәдә һөкм сүрән бүтөв бир мәктәбин башчысыдыр. Рикардо тә'лими бүтүн инкилис буржуазијасынын нөгтеји-нәзәрини чидди, амансыз шәкилдә јекунлашдырыр, бу буржуазија исә мүасир буржуазијанын тәчәссүмүдүр. «Кәләчәк нәсил бу барәдә нә дејәр?» Демәз ки, ч. Прудон Рикардодан тамамилә хәбәрсиз иди, чүнки ондан данышыр, аз данышмыр, даим онун үзәринә гајыдыр вә ән ахырда онун тә'лимини «ибарә јығыны» адландырыр. Кәләчәк нәсил бир заман бу мәсәләјә гарышса, бәлкә дә дејәр ки, ч. Прудон өз охучуларынын инкилиссевмәзлик һиссләринә тохунмагдан горхуб, өзүнү Рикардо идејаларынын мәс'ул нашири етмәји үстүн тутмушдур. Лакин һәр нечә олса да, кәләчәк нәсил буну чох садәлөвһлүк сајар ки, Рикардо тәрәфиндән мүасир чәмијјәтин, буржуа чәмијјәтинин нәзәријјәси олараг елми шә-

килдә шәрһ едилән шеји ч. Прудон «кәләчәк һаггында ингилаби нәзәријјә» кими гәләмә верир; кәләчәк нәсил буну чох садәлөвһлүк сајар ки, беләликлә, ч. Прудон өзүндән чох әввәл Рикардо вә онун мәктәби тәрәфиндән антиномијанын тәкчә бир тәрәфинин: *мүбадилә дәјәринин* елми формулу кими тәгдим едилән шеји фајдалылыгла мүбадилә дәјәри арасындакы антиномијанын һәлли һесаб едир. Лакин кәләчәк нәсли һәмишәлик бир кәнара гојаг вә ч. Прудону өз сәләфи Рикардо илә үзләшдирәк. Бу мүәллифин әсәриндән онун дәјәр тә'лимини хүласә едән бир нечә парчаны веририк:

«Фајдалылыг *мүбадилә дәјәри* үчүн мүтләг зәрури олса да, онун өлчүсү дејилдир» («Сијаси игтисадын әсаслары» вә и. а., I чилд, сәһ. 3; инкилисчәдән Ф. С. Констансио тәрчүмә етмишдир, Парис, 1835).

«Шејләр өзлүјүндә фајдалы һесаб едилмишсә, бунлар өз мүбадилә дәјәрини ики мәнбәдән: өзләринин гытлығындан вә бунлары һасил етмәк үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарындан алыр. Елә шејләр вардыр ки, онларын дәјәри анчаг гытлығындан асылыдыр. Бу шејләрин мигдарыны һеч бир әмәклә артырмаг мүмкүн олмадығына көрә, бунларын дәјәри тәклифин артырылмасы васитәси илә ашағы салына билмәз. Бу чүр шејләрә гијмәтли һејкәлләр, шәкилләр вә и .а. аиддир. Бунларын дәјәри анчаг бу чүр шејләри әлдә етмәк истәјән шәхсләрин варлылығындан, зөвгүндән вә кефиндән асылыдыр» (ситат кәтирилән әсәр, I чилд, сәһ. 4 вә 5). «Лакин һәр күн базарда тәдавүлдә олан әмтәә күтләси ичәрисиндә бу чүр әмтәәләр анчаг чох чүз'и бир һиссә тәшкил едир. Инсанларын саһибләнмәк истәдикләри шејләрин бөјүк әксәријјәти әмәк сајәсиндә әлдә едилдијинә көрә, һәр дәфә биз бунларын истеһсалы үчүн зәрури олан әмәји сәрф етмәк истәдикдә, бунларын мигдары елә бир дәрәчәјә гәдәр артырыла биләр ки, бунун һәддини көстәрмәк бәлкә дә мүмкүн дејилдир, һәм дә тәк бир өлкәдә дејил, һабелә бир чох өлкәдә» (ситат кәтирилән әсәр, I чилд, сәһ. 5). «Буна көрә дә биз әмтәәләрдән, әмтәәләрин мүбадилә дәјәриндән вә бунларын нисби гијмәтләрини тәнзим едән принсипләрдән данышаркән һәмишә елә әмтәәләри нәзәрдә тутуруг ки, бунларын мигдарыны инсан әмәји илә артырмаг мүмкүн олсун, истеһсалы исә рәгабәтлә кенишләндирилсин вә һеч бир манеәјә раст кәлмәсин» (I чилд, сәһ. 5).

Рикардо Адам Смитдән ситат кәтирир вә онун фикринчә, Адам Смит «һәр бир мүбадилә дәјәринин илкин мәнбәјини *бөјүк бир дәгигликлә* мүәјјән етмишдир» (бах: Смит, I китаб, 5-чи фәсил[35]). Сонра о әлавә едир:

«Мигдары инсан әмәји илә истәнилдији кими артырыла билмәјән шејләрдән башга, бүтүн шејләрин мүбадилә дәјәри үчүн мәһз бунун» (јә'ни иш вахтынын) «әсас олмасы һаггындакы тә'лимин сијаси игтисад үчүн сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәти вардыр; зира бу елмдә мәһз *«дәјәр»* сөзүнә верилән мә'нанын дәгиг вә мүәјјән олмамасы гәдәр һеч бир шеј бу гәдәр чох сәһв вә ихтилаф доғурмамышдыр» (I чилд, сәһ. 8). «Әмтәәләрин мүбадилә дәјәри бунларда тәчәссүм едән әмәјин мигдары илә мүәјјән олунурса, бу әмәк мигдарынын һәр чүр артмасы һәмин әмәјин сәрфи сајәсиндә истеһсал едилән әмтәәнин дәјәрини лабүд сурәтдә артырмалыдыр, әмәјин мигдарынын һәр чүр азалмасы исә һәмин дәјәри ашағы салмалыдыр» (I чилд, сәһ. 8).

Сонра Рикардо А. Смити бунда мәзәммәт едир ки, о:

1) «Дәјәрин әмәкдән саваjы башга бир өлчүсү дә олдуғуну көстәрир: бә'зән тахылын дәјәрини, бә'зән бу шеј мүгабилиндә сатын алына билән мигдарда әмәји» вә и. а. (I чилд, сәһ. 9 вә 10).

2) «Принсипин өзүнү сөзсүз гэбул етсэ дә, ону мәһдудлашдыраraг иддиа едир ки, бу принсип чәмијјәтин анчаг ибтидаи вә кобуд вәзијјәтинә, капитал јығымындан вә торпаг үзәриндә мүлкијјәт гојулмасындан әввәлки вәзијјәтинә тәтбиг едилә биләр» (I чилд, сәһ. 21).

Рикардо сүбут етмәјә чалышыр ки, торпаг мүлкијјәти, јә'ни рента кәнд тәсәррүфаты әмтәәләринин нисби дәјәрини дәјишдирә билмәз вә капиталларын јығымы бунларын истеһсалына сәрф едилмиш әмәјин нисби мигдары илә мүәјјән олунан нисби дәјәрләрә анчаг кечиб кедән вә дәјишкән тә'сир көстәрир. Бу мүддәаны мүдафиә етмәк үчүн о өзүнүн мәшһур торпаг рентасы нәзәријјәсини јарадыр, капиталы тәркиб һиссәләринә бөлүр вә сон нәтичәдә онда јығылмыш әмәкдән башга бир шеј тапмыр. Сонра о бүтөв бир әмәк һаггы вә мәнфәәт нәзәријјәсини шәрһ едир вә сүбут етмәјә чалышыр ки, әмәк һаггы илә мәнфәәт бир-биринә әкс нисбәтдә јүксәлир вә ашағы дүшүр, бу һал мәһсулун нисби дәјәринә тә'сир көстәрмир. О, мәһсулларын пропорсионал дәјәринә капиталлар јығымынын вә бунларын тәбиәтиндә олан фәргин (әсас капиталлар вә дөврijјә капиталлары), һабелә әмәк һаггы сәвијјәсинин көстәрә биләчәји тә'сирә лагејдликлә јанашмыр. Бу проблемләр Рикардо үчүн һәтта әсас проблемләрдир.

«Әмәкдә һәр бир гәнаәт», — дејә о көстәрир, — «һәмишә әмтәәнин нисби дәјәрини* ашағы салыр, фәрги јохдур, истәр бу гәнаәт шејин өзүнү һазырламаг үчүн зәрури олан әмәјә, истәрсә бу истеһсалда ишләдилән капиталын јарадылмасы үчүн зәрури олан әмәјә аид олсун» (I чилд, сәһ. 28). «Буна көрә дә биркүнлүк әмәк бирисинә ејни мигдар балыг, башгасына исә ејни мигдар гуш әти вердикчә, әмәк һаггы вә мәнфәәт һәр нечә дәјишилсә дә вә капитал јығымы һәр нечә тә'сир көстәрсә дә, мүбадилә заманы мүвафиг гијмәтләрин тәбии сәвијјәси даим ејни олараг галачагдыр» (I чилд, сәһ. 32). «Биз әмәји шејләрин дәјәринин әсасы, бунларын истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин мигдарыны исә бир-биринә мүбадилә едилмәли олан мүвафиг әмтәә мигдарларыны мүәјјән едән норма һесаб етдик; лакин биз әмтәәләрин бу илкин вә тәбии гијмәтиндән онларын базар гијмәтинин тәсадүфи вә мүвәггәти узаглашмасыны инкар етмәји һеч хәјалымыза да кәтирмәмишик» (ситат кәтирилән әсәр, I чилд, сәһ. 105). «Шејләрин гијмәтләрини һеч дә чох заман иддиа едилдији кими тәклифлә тәләб арасындакы нисбәт дејил, сон нәтичәдә истеһсал хәрчләри тәнзим едир» (II чилд, сәһ. 253).

Лорд Лодердел тәклиф вә тәләб, јахуд тәләбә нисбәтлә гытлыг вә боллуг ганунуна әсасланыб мүбадилә дәјәринин дәји-

---

* Мә'лум олдуғу кими, Рикардо әмтәәнин дәјәрини «онун һазырланмасы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдары илә» мүәјјән едир. Лакин әмтәә истеһсалына әсасланан һәр бир истеһсал үсулу шәраитиндә, демәли, капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә дә һөкм сүрән мүбадилә формасы буна кәтириб чыхарыр ки, һәмин дәјәр билаваситә әмәјин мигдарында дејил, һәр һансы бир башга әмтәәнин мигдарында ифадә олунур. Мүәјјән мигдар башга әмтәәдә (бу истәр пул олсун, истәрсә олмасын — фәрги јохдур) ифадә олунан әмтәә дәјәрини Рикардо һәмин әмтәәнин нисби дәјәри адландырыр. — *Ф. Е. (1885-чи ил алманча нәшринә Енкелсин гејди).*

шилмәләрини тәдгиг етмишдир. Онун фикринчә, шејин дәјәри о заман арта биләр ки, бу шејин мигдары азалсын вә ја она тәләб артсын; бу шејин мигдарынын артмасы үзүндән вә ја тәләбин азалмасы үзүндән дәјәр азала биләр. Беләликлә, шејин дәјәри сәккиз мүхтәлиф сәбәбин, јә'ни бу шејин өзүнә аид дөрд сәбәбин вә пула, јахуд һәмин шејин дәјәринин өлчүсү олан һәр бир башга әмтәәјә аид дөрд сәбәбин тә'сири алтында дәјишилә биләр. Бу бахышы Рикардо бах белә тәкзиб едир:

«Ајрыча бир шәхсин вә ја ширкәтин *инһисарында* олан мәһсулларын дәјәри лорд Лодердел тәрәфиндән мүәјјән олунмуш гануна ујғун сурәтдә дәјишилир: бу дәјәр һәмин мәһсулларын тәклифи артдыгча ашағы дүшүр вә бунлара алычыларын тәләби күчләндикчә јүксәлир. Бу мәһсулларын гијмәти бунларын тәбии дәјәри илә һеч бир зәрури әлагәдә дејилдир. Сатычылар арасында рәгабәт доғуран вә мигдары һәр һансы мө'тәдил дәрәчәдә артырыла билән шејләрин гијмәтинә кәлдикдә, бу гијмәт сон нәтичәдә тәләблә тәклиф арасындакы нисбәтдән дејил, истеһсал хәрчләринин артыб азалмасындан асылыдыр» (II чилд, сәһ. 259).

Биз Рикардонун белә дәгиг, белә ајдын вә белә садә дилини нисби дәјәрин иш вахты илә мүәјјән олунмасы үчүн ч. Прудонун әл атдығы бәлағәтли һыгганмалары илә мүгајисә етмәји охучунун өз өһдәсинә веририк.

Рикардо бизә буржуа истеһсалынын керчәк һәрәкәтини — дәјәри гәрарлашдыран һәрәкәти көстәрир. Ч-б Прудон бу керчәк һәрәкәтдән сәрф-нәзәр едәрәк, дүнјаны күја јени формул үзрә гурмағын јени үсулларыны кәшф етмәк үзәриндә «әлләшир», бу формул исә реал сурәтдә мөвчуд олан вә Рикардо тәрәфиндән белә јахшы тәсвир едилән һәрәкәтин анчаг нәзәри ифадәсидир. Рикардо башланғыч нөгтәси олараг мүасир чәмијјәти көтүрүб, бизә көстәрмәк истәјир ки, бу чәмијјәт нә јолла дәјәри гәрарлашдырыр; ч. Прудон башланғыч нөгтәси олараг гәрарлашдырылмыш дәјәри көтүрүб, бу дәјәр васитәси илә јени ичтимаи аләм гәрарлашдырмаг истәјир. Ч-б Прудонун фикринчә, гәрарлашдырылмыш дәјәр даирә чызмалы вә артыг тамамилә мәһз бу чүр гијмәтләндирмә үсулу үзрә гәрарлашдырылмыш аләмә нисбәтлә јенидән гәрарлашдырычы башланғыч олмалыдыр. Рикардонун фикринчә, дәјәрин иш вахты илә мүәјјән едилмәси мүбадилә дәјәри ганунудур; ч. Прудонун фикринчә, онун бу чүр мүәјјән едилмәси истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәринин синтезидир. Рикардонун дәјәр нәзәријјәси мүасир игтисади һәјатын елми шәрһидир; ч. Прудонун дәјәр нәзәријјәси Рикардо нәзәријјәсинин утопик шәрһидир. Рикардо өз формулунун һәгигилијини мүәјјән едәркән, буну бүтүн игтисади мүнасибәтләрдән һасил едир вә бунун васитәси илә бүтүн һадисәләри, һәтта, мәсәлән, рента, капитал јығымы вә әмәк һаггынын мәнфәәтә мүнасибәти кими илк нәзәрдә бу формула зидд көрүнәнләри дә изаһ едир; мәһз бунун сајәсиндә онун нәзәријјәси елми систем олур. Јенидән — һәм дә анчаг тамамилә

ихтијари фәрзијјәләр васитәси илә Рикардонун бу формулуну кәшф етмиш олан ч. Прудон сонра тәчрид олунмуш игтисади фактлар ахтармаға мәчбур олур, бу фактлары мисал кими, артыг мөвчуд олан тәтбиг нүмунәләри кими, өз ничатверичи идејасынын һәјата кечирилмәјә башланмасы кими көстәрмәк мәгсәди илә бунлара зор кәлир вә бунлары сахталашдырыр. (Бах: бизим § 3 «Гәрарлашдырылмыш дәјәрин тәтбиги»).

Инди дә ч. Прудонун гәрарлашдырылмыш (иш вахтынын гәрарлашдырдығы) дәјәрдән чыхардығы нәтичәләрә кечәк.

— Мә'лум мигдар әмәк ејни мигдар әмәјин јаратдығы мәһсула бәрабәрдир.

— Һәр бир әмәк күнү башга әмәк күнү дәјәриндәдир, јә'ни бир адамын бәрабәр мигдарда көтүрүлән әмәји башга адамын әмәји дәјәриндәдир: бунларын арасында кејфијјәт фәрги јохдур. Әмәјин мигдары бәрабәр олдугда, биринин мәһсулу башгасынын мәһсулуна мүбадилә олунур. Бүтүн инсанлар муздлу ишчидирләр, һәм дә бәрабәр иш вахты мүгабилиндә бәрабәр һагг верилән ишчидирләр. Мүбадилә там бәрабәрлик әсасында баш верир.

Бу нәтичәләр «гәрарлашдырылмыш», јахуд иш вахты илә мүәјјән олунан дәјәрин тәбии, шүбһәсиз нәтичәләридирми?

Әмтәәнин нисби дәјәри онун истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдары илә мүәјјән олунурса, бурадан тәбии сурәтдә белә бир нәтичә чыхыр ки, әмәјин нисби дәјәри, јахуд әмәк һаггы да әмәк һаггынын истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур. Демәли, әмәк һаггы, јә'ни әмәјин нисби дәјәри вә ја гијмәти фәһләнин сахланмасы үчүн зәрури олан һәр шеји истеһсал етмәкдән өтрү лазым кәлән иш вахты илә мүәјјән олунур.

«Шлјапа *истеһсалы хәрчләрини азалдын,* онда тәләб икигат, үчгат вә ја дөрдгат артса да, шлјапанын гијмәти, ән нәһајәт, онун јени тәбии гијмәти сәвијјәсинә дүшәр. *Инсанлары сахламаг хәрчләрини* — һәјатын давам етдирилмәсинә хидмәт едән гида вә палтарын тәбии гијмәтини азалтмаг васитәси илә — азалдын, онда ишләк әлләрә тәләбин хејли арта биләчәјинә бахмајараг, әмәк һаггы, ән нәһајәт, ашағы дүшәр» (Рикардо, II чилд, сәһ. 253).

Рикардонун дили, әлбәттә, сон дәрәчә әдәбсиздир. Шлјапа истеһсалы хәрчләри илә инсаны сахламаг хәрчләрини бир сыраја гојмаг инсаны шлјапаја чевирмәк демәкдир. Лакин әдәбсизлик барәсиндә чох да чығыр-бағыр салмајын! Әдәбсизлик керчәклији тәсвир едән сөзләрдә дејил, керчәклијин өзүндәдир! Дроз, Бланки, Росси чәнаблары вә башгалары кими франсыз мүәллифләри нәзакәтли «һуманист» дил нормаларына әмәл етмәклә инкилис игтисадчыларындан үстүн олдугларыны сүбута чалышыб мә'суманә бир һәзз алырлар; онлар Рикардону вә онун мәктәбини дил әдәбсизлији үстүндә мәзәммәт едирләрсә, буну она көрә едирләр ки, мүасир игтисади мүнасибәтләрин бүтүн еј-

бәчәрлији илә тәсвир олундуғуну вә буржуазијанын ән дәрин сирләринин ифша едилдијини көрмәк онлара хош кәлмир.

Јекунлашдырырыг: өзү әмтәә олан әмәк белә бир әмтәә олараг бу әмтәә-әмәјин истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахты илә өлчүлүр. Бәс әмтәә-әмәји истеһсал етмәк үчүн нә лазымдыр? Бундан өтрү маһз әмәјин фасиләсиз сахланмасы үчүн, јә'ни фәһләјә јашамаг вә өз нәслини давам етдирмәк имканы верилмәси үчүн зәрури олан шејләрин истеһсалына сәрф едилән иш вахты лазымдыр. Әмәјин тәбии гијмәти әмәк һаггы минимумундан башга бир шеј дејилдир*. Әмәк һаггынын базар гијмәти онун тәбии гијмәтиндән јухары галхырса, бу маһз она көрә олур ки, ч. Прудон тәрәфиндән принсип дәрәчәсинә јүксәлдилән дәјәр гануну тәклифлә тәләб арасындакы нисбәтләрдә баш верән дәјишикликләрин нәтичәләриндә өзүнә экс бир амил тапыр. Бунунла белә әмәк һаггы минимуму әмәк һаггынын базар гијмәтләринин мејл етдији бир мәркәз олараг галыр.

Беләликлә, иш вахты илә өлчүлән нисби дәјәри ч. Прудон пролетариатын азадлыға чыхмасынын «ингилаби нәзәријјәси» кими көрмәк арзусунда олса да, бу нисби дәјәр талејин кәрдиши үзүндән фәһләнин мүасир көләлији формулу олур.

Инди көрәк, иш вахтынын дәјәр өлчүсү олараг тәтбиги синифләрин мөвчуд антагонизми илә, әмәк мәһсулунун билаваситә ишчи вә јығылмыш әмәјин саһиби арасында гејри-бәрабәр бөлүшдүрүлмәси илә нә дәрәчәдә бир араја сыға билмир.

Һәр һансы бир әмтәәни, мәсәлән, кәтаны көтүрәк. Өзлүјүндә бу әмтәәдә мүәјјән мигдар әмәк вардыр. Бу мәһсулун јарадылмасында иштирак етмиш шәхсләрин гаршылыглы мөвгеји һәр нечә дәјишилсә дә, бу мигдар әмәк һәмишә ејни илә галачагдыр.

Башга бир мәһсулу, маһуду көтүрәк вә фәрз едәк ки, онун да истеһсалы кәтанын истеһсалы гәдәр әмәк тәләб етмишдир.

Бу мәһсуллары бир-биринә мүбадилә етмәклә биз ики ејни мигдар әмәји бир-биринә мүбадилә едирик. Бу ики бәрабәр мигдар иш вахтыны бир-биринә мүбадилә етмәклә биз һәлә истеһсалчыларын гаршылыглы мөвгејини дәјишдирмирик, ејни илә

---

* Иш гүввәсинин «тәбии», јә'ни нормал гијмәтинин әмәк һаггы минимумуна, јә'ни фәһләнин јашамасы вә нәслинин давам етмәси үчүн сөзсүз зәрури олан јашајыш васитәләри дәјәринин еквивалентинә мүтабиглији тезисини илк дәфә мән «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр»дә («Deutsch-Französische Jahrbücher», Парис, 1844) вә «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти»ндә[36] ирәли сүрмүшәм. Мәтндән көрүндүјү кими, о заман Маркс бу тезиси гәбул етмишди. Бизим һәр икимиздән ону Лассал әхз етмишдир. Лакин әмәк һаггы һәгигәтдә өз минимумуна јахынлашмаға даим мејл етсә дә, бу тезис һәр һалда дүзкүн дејилдир. Иш гүввәси үчүн адәтән орта һесабла өз дәјәриндән ашағы һагг верилмәси онун дәјәрини дәјишдирә билмәз. «Капитал»да Маркс јухарыдакы тезиси дүзәлтмиш (параграф: «Иш гүввәсинин алынмасы вә сатылмасы»), һәмчинин капиталист истеһсалы шәраитиндә иш гүввәсинин гијмәтини онун дәјәриндән даим ашағы салмаға имкан верән шәртләри (XXIII фәсил: «Капитал јығымынын үмуми гануну») ајдынлашдырмышдыр. — *Ф. Е. (1885-чи ил алманча нәшринә Енкелсин гејди).*

дә фәhләләрлә фабрикчиләрин гаршылыглы мүнасибәтләриндә hеч бир шеји дәјишдирмирик. Дәјәри иш вахты илә өлчүлән бу мәhсулларын мүбадиләсинин бүтүн истеhсалчылара бәрабәр hагг верилмәсинә доғру апардығыны иддиа етмәк белә күман етмәк демәкдир ки, мәhсулда бәрабәр иштирак hәлә мүбадиләдән әввәл мөвчуддур. Маhуд кәтана мүбадилә едилдикдә маhуд истеhсалчыларынын әввәлләр маhудда нә кими пајлары вар идисә, кәтанда ејни пајлары олачагдыр.

Ч-б Прудонун јанылмасы ондан ирәли кәлир ки, јахшы hалда ән чоху әсассыз еhтимал сајыла биләчәк бир шеји о, нәтичә кими гәбул едир.

Ирәлијә кедәк.

Иш вахтыны дәјәр өлчүсү олараг көтүрдүкдә, биз hәр hалда фәрз едирикми ки, иш күнләри бир-биринә *еквивалентдир* вә бир адамын күнү башгасынын күнү дәјәриндәдир? Јох.

Бир дәгигәлијә тутаг ки, зәркәрин иш күнү тохучунун үч иш күнү илә ејни дәјәрдәдир; бу hалда да зәркәрлик шејләри дәјәринин парчаја нисбәтән hәр чүр дәјишилмәси, тәләблә тәклифин дәјишилмәсинин кечичи нәтичәси олмадыгда, бу вә ја дикәр тәрәфин истеhсала сәрф етдији иш вахтынын азалмасы вә ја артмасы кими бир сәбәбдән доғмалыдыр. Мүхтәлиф ишчиләрин үч иш күнү арасындакы нисбәт 1, 2, 3 нисбәти кими олса, онларын мәhсулларынын нисби дәјәриндә hәр бир дәјишиклик бу 1, 2, 3 рәгәмләринә пропорсионал олачагдыр. Беләликлә, мүхтәлиф иш күнләринин дәјәринин бәрабәр олмадығына бахмајараг, дәјәри иш вахты илә өлчмәк олар; лакин белә бир өлчү тәтбиг етмәк үчүн әлдә мүхтәлиф иш күнләри дәјәринин мүгајисә чәдвәли олмалыдыр; бу чәдвәли рәгабәт мүәјјән едир.

Сизин бир саатлыг ишиниз мәним бир саатлыг ишим дәјәриндәдирми? Бу мәсәләни рәгабәт hәлл едир.

Бир нәфәр америкалы игтисадчынын фикринчә, рәгабәт бир күнлүк мүрәккәб әмәкдә нечә күнлүк садә әмәк олдуғуну мүәјјән едир. Мүрәккәб әмәк күнләринин белә садә әмәк күнләринә мүнчәр едилмәси дәјәр өлчүсү олараг мәhз садә әмәјин көтүрүлдүјүнү нәзәрдә тутмурму? Әмәјин кејфијјәтиндән асылы олмајараг онун анчаг мигдары дәјәр өлчүсү хидмәти көрүр,— бунун өзүндә нәзәрдә тутулур ки, садә әмәк истеhсал фәалијјәти амили олмушдур. Бурада нәзәрдә тутулур ки, инсанын машына табе етдирилмәси јолу илә вә ја ифрат әмәк бөлкүсү јолу илә мүхтәлиф әмәк нөвләри бир-бири илә бәрабәрләшдирилир; әмәк инсан шәхсијјәтини сыхышдырыб арха сыраја кечирир; саат кәфкири ики локомотивин сүр'әт өлчүсү олдуғу кими, ики фәhләнин нисби фәалијјәтинин дә дәгиг өлчүсү олмушдур. Буна көрә белә демәк лазым дејилдир ки, бир нәфәрин иш сааты башгасынын иш сааты дәјәриндәдир, белә демәк даhа дүрүст олар ки, бир саат әрзиндәки бир адам јенә бир саат әрзиндәки башга адам дәјәриндәдир. Вахт — hәр шејдир, инсан — hечдир; о ән чоху анчаг вахтын тәчәссүмүдүр. Артыг инди даhа кејфијјәтдән

бәһс олунмур. Тәкчә мигдар һәр шеји һәлл едир: саат саата, күн күнә мүтабигдир: лакин әмәјин белә бәрабәрләшдирилмәси ч. Прудонун әбәди әдаләт мәсәләси дејилдир; бу садәчә мүасир сәнаје фактыдыр.

Машынлар васитәси илә ишләјән мүәссисәдә бир фәһләнин әмәји башга фәһләнин әмәјиндән демәк олар һеч бир шејлә фәргләнмир; фәһләләр анчаг ишә сәрф етдикләри вахтын мигдарына көрә фәргләнә биләрләр. Бунунла белә, бу мигдар фәрги, мүәјјән нөгтеји-нәзәрдән, кејфијјәт фәрги олур, зира ишә сәрф едилән вахт гисмән халис мадди характерли сәбәбләрдән асылыдыр, мәсәлән, физики гурулуш, јаш, чинс; гисмән дә халис негатив хассәли мә'нәви амилләрдән асылыдыр, мәсәлән, сәбир, һөвсәлә, әзм. Нәһајәт, фәһләләрин әмәјиндә кејфијјәт фәрги варса да, бу, ән чоху, һеч бир фәргләндиричи хүсусијјәти олмајан ән пис кејфијјәтли кејфијјәтдир. Мүасир сәнаједә вәзијјәт нәтичә е'тибары илә беләдир. Машын әмәјинин артыг һәјата кечмиш олан мәһз бу бәрабәрлијини ч. Прудон «кәләчәк заманларда» һәр јердә һәјата кечирмәк истәдији «бәрабәрләшдирмә» рәндәси илә рәндәләјир.

Рикардонун тә'лиминдән ч. Прудонун чыхардығы бүтүн «бәрабәрләшдиричи» нәтичәләр бир башлыча јанылмадан ирәли кәлир. Мәсәлә бундадыр ки, о, әмтәәләрин бунларда олан әмәјин мигдарына әсасән өлчүлән дәјәрини әмтәәләрин *«әмәк дәјәри»* әсасында өлчүлән дәјәри илә гарышдырыр. Әмтәәләрин дәјәринин өлчүлмәсиндәки бу ики үсул бир үсул һалында бирләшсәјди, ејни дәрәчәдә һаглы олараг белә демәк оларды: һәр һансы бир әмтәәнин нисби дәјәри һәмин әмтәәдә олан әмәјин мигдары илә өлчүлүр; јахуд: бу нисби дәјәр һәмин дәјәрә сатын алына билән мигдар әмәклә өлчүлүр, јахуд даһа башга чүр: һәмин нисби дәјәр ону сатын алмаг үчүн тәләб олунан мигдар әмәклә өлчүлүр. Лакин мәсәлә һеч дә белә дејилдир. Һәр һансы башга әмтәәнин дәјәри кими, әмәјин дә дәјәри дәјәр өлчүсү ола билмәз. Дејиләнләри даһа јахшы ајдынлашдырмаг үчүн бир нечә мисал кифајәтдир.

Бир мүи* тахыл әввәлләр биркүнлүк әмәк дәјәриндә олдуғу һалда, инди ики күнлүк әмәк дәјәриндәдирсә, онун илкин дәјәри икигат артачагдыр; лакин бу бир мүи тахыл икигат артыг мигдарда әмәји һәрәкәтә кәтирә билмәз, чүнки бунун тәркибиндә јенә дә анчаг әввәлки гәдәр гида маддәси вардыр. Беләликлә, тахылын истеһсалы үчүн сәрф едилмиш мигдар әмәклә өлчүлән тахылын дәјәри икигат артмыш оларды; лакин тахыла сатын алына биләчәк мигдар әмәклә вә ја тахылы сатын алмаг үчүн лазым кәлән мигдар әмәклә өлчүлән тахылын дәјәри һеч дә икигат артмазды. Дикәр тәрәфдән, ејни әмәк әввәлкиндән икигат артыг палтар истеһсал етмәјә башласајды, бу заман

* — гәдим франсыз һәчм өлчүсүдүр; дәнәвәр чисимләр үчүн тәхминән 18 һектолитрә бәрабәрдир. *Ред.*

палтарын нисби дәјәри јарыбајары ашағы дүшәрди; лакин бунунла белә, бу икигат мигдар палтарын, мүәјјән мигдар әмәјә сәрәнҹам етмәк габилијјәти икигат азалмазды, јахуд, башга сөзлә, ејни әмәк икигат артыг мигдар палтары өз сәрәнҹамына ала билмәзди; бу исә она көрәдир ки, инди һазырланан палтарын јарысы кечмишдә ејни мигдар палтар кими фәһләјә хидмәтини давам етдирәрди.

Беләликлә, әмтәәләрин нисби дәјәрини әмәјин дәјәри илә мүәјјән етмәк игтисади фактлара зидд чыхмаг демәкдир. Бу, чыхылмаз даирә ичәрисиндә галмаг демәкдир, бу, нисби дәјәри һәлә өзүнүн мүәјјән едилмәси лазым кәлән бир нисби дәјәрлә мүәјјән етмәк демәкдир.

Һеч бир шүбһә јохдур ки, ҹ. Прудон ики өлчү үсулуну: һәр һансы әмтәәнин истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахты илә өлчмәји вә әмәјин дәјәри васитәси илә өлчмәји гарышдырыр. О дејир: «Һәр бир адамын әмәји өзүндә олан дәјәри сатын ала биләр». Беләликлә, онун фикринҹә, мәһсулда олан мүәјјән мигдар әмәк ишчијә верилән һагга еквивалентдир, јә'ни әмәјин дәјәринә еквивалентдир. Ејни әсасла о, истеһсал хәрҹләрини әмәк һаггы илә гарышдырыр.

«Әмәк һаггы нәдир? Бу, тахылын вә и. а. маја дәјәридир, бу, бүтүн шејләрин там гијмәтидир. Даһа ирәлиләјә кедәк. Әмәк һаггы сәрвәти тәшкил едән үнсүрләрин пропорсионаллығыдыр».

Әмәк һаггы нәдир? Бу, әмәјин дәјәридир.

Адам Смит дәјәр өлчүсү олараг бә'зән әмтәәнин истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахтыны, бә'зән дә әмәјин дәјәрини гәбул едир. Рикардо бу сәһви ашкара чыхарыб, бу ики хүсуси өлчү үсулу арасындакы фәрги ајдын көстәрмишдир. Ҹ-б Прудон Адам Смитин сәһвини дәринләшдириб, бу ики шеји ејниләшдирир, һалбуки Адам Смитдә бунлар анҹаг јанашы гојулур.

Ҹ-б Прудон әмтәәләрин нисби дәјәринин өлчүсүнү ахтарыр ки, сонра фәһләләрин мәһсулда иштирак етмәли олдуглары дүзкүн пропорсијаны тапсын, јахуд, башга сөзлә десәк, әмәјин нисби дәјәрини мүәјјән етсин. Әмтәәләрин нисби дәјәри өлчүсүнү мүәјјән етмәкдән өтрү исә онун дүшүндүјү ән јахшы шеј бундан ибарәт олмушдур: мүәјјән мигдар әмәјин јаратдығы мәһсул мәҹмусуну һәмин әмәјин еквиваленти кими көстәрир, бу да белә бир еһтимала бәрабәрдир ки, куја бүтүн ҹәмијјәт өз мәһсулуну әмәк һаггы шәклиндә алан тәкҹә билаваситә ишчиләрдән ибарәтдир. Бундан әлавә, о, мүхтәлиф ишчиләрин иш күнләринин бәрабәр дәјәрли олмасыны мөвҹуд бир факт һесаб едир. Бир сөзлә, о, әмтәәләрин нисби дәјәри өлчүсүнү ахтарыр ки, ишчиләрә бәрабәр һагг верилмәсини тапсын, һәм дә әмәк һагларынын бәрабәрлијини артыг тамамилә мүәјјән едилмиш мә'лум бир факт һесаб едир ки, бу бәрабәрлијә әсасланыб, әмтәәләрин нисби дәјәрини тапсын. Әҹәб диалектикадыр!

«Сеј вә онун ардынча кедән игтисадчылар көстәрирдиләр ки, биз әмәји дәјәрин принсипи вә керчәк сәбәби һесаб етмәклә, чыхылмаз вәзијјәтә дүшүрүк, чүнки әмәк өзү һәлә дәјәри мүәјјән едилмәли олан бир шејдир вә бүтүн башга әмтәәләр кими бир әмтәәдир. Бу игтисадчыларын ичазәси илә гејд етмәк истәрдим ки, беләдемәклә онлар һејрәт едиләчәк бир диггәтсизлик көстәрмишләр. Әмәјә *дәјәр* иснад верирләр, һәм дә онун өзүнүн дә әмтәә олмасы сајәсиндә јох, күман едилдијинә көрә, потенсиал сурәтдә онда олан дәјәрләри нәзәрә алараг белә едирләр. Әмәјин дәјәри сәбәбин нәтичәјә кечмәсини ирәличәдән хәбәр верән мәчази ифадәдир. Бу да *капиталын мәһсулдарлығы* кими бир ујдурмадыр. Әмәк истеһсал едир, капиталын дәјәри олур... Еллиптик шәкилдә* данышараг әмәјин дәјәриндән бәһс едирләр... Азадлыг кими, әмәк дә... өз тәбиәтинә көрә тутгун вә гејри-мүәјјән, лакин кејфијјәтчә өз објектиндә мүәјјәнләшән бир шејдир; башга сөзлә десәк, әмәк өз мәһсулу васитәси илә реаллыг олур».

«Лакин тә'кид етмәк нә үчүн? Игтисадчы» (охујун: ч. Прудон) «шејләрин адларыны, vera rerum vocabula** дәјишдирдијинә көрә дә о өзү динмәзчә өз ачизлијини е'тираф етмиш олур вә мәсәләнин музакирәсиндән кәнара чәкилир» (Прудон, I чилд, сәһ. 188).

Көрдүјүмүз кими, ч. Прудон әмәјин дәјәрини мәһсулларын дәјәринин «керчәк сәбәбинә» чевирир, белә ки, *әмәк һаггы* — «әмәк дәјәринин» рәсми ады, — онун фикринчә, һәр бир шејин там гијмәтини тәшкил едир. Буна көрә дә Сејин е'тиразы ону тәәччүбләндирир. Әмәк-әмтәәдә, бу дәһшәтли керчәкликдә о анчаг грамматик ихтисар көрүр. Демәли, әмәк-әмтәәјә әсасланан бүтүн мүасир чәмијјәт бундан сонра анчаг бир нөв шаиранә сәрбәстлијә, мәчази ифадәјә әсасланмыш олур. Һәм дә чәмијјәт әзаб чәкдији «бүтүн нараһатлыглары арадан галдырмаг» истәсә, анчаг хош сәсләнмәјән ифадәләри арадан галдырмасы, дили дәјишдирмәси кифајәтдир, бундан өтрү исә о анчаг Академијаја мүрачиәт етмәли вә өз луғәтинин јени нәшрини бурахмасыны хаһиш етмәлидир. Бүтүн бунлардан сонра баша дүшмәк чәтин дејилдир ки, нәјә көрә ч. Прудон сијаси игтисада һәср едилмиш әсәрдә етимолокија һаггында вә грамматиканын башга бәһсләри һаггында узун-узады мүһакимәләрә киришмәји лазым билмишдир. Мәсәлән, о һәлә дә алиманә бир әда илә куја servus*** сөзүнүн servare**** сөзүндән әмәлә кәлмәси һаггында көһнәлмиш тәсәввүрә гаршы мүбаһисә едир. Бу филоложи мүһакимәләрин дәрин мә'насы, езотерик***** мә'насы вардыр, бунлар ч. Прудонун кәтирдији дәлилләрин мүһүм һиссәсини тәшкил едир.

Әмәк****** сатылыб алындығына көрә, о да һәр һансы башга әмтәә кими бир әмтәәдир вә демәли, мүбадилә дәјәринә маликдир. Лакин тахылын дәјәри вә ја әмтәә олан тахыл гида олма-

---

* — ихтисарла, бә'зи јерләри атмагла *Ред.*

** — шејләрин һәгиги адларыны. *Ред.*

*** — гул. *Ред.*

**** — сахламаг. *Ред.*

***** — дәрин, анчаг арифләр үчүн нәзәрдә тутулан. *Ред.*

****** — 1876-чы илдә Маркс тәрәфиндән Н. Утинаја һәдијјә едилән нүсхәдә «әмәк» сөзүндән сонра «иш гүввәси» сөзләри әлавә едилмишдир. Бу әлавә 1896-чы ил франсызча нәшриндә дә едилмишдир. *Ред.*

дығы кими, әмәјин дәјәри вә ја әмтәә олан әмәк дә истеһсал етмир.

Јемәк шејләринин чох вә ја аз баһалығындан, ишләк әлләрә тәләбин вә бунларын тәклифинин бөјүк вә кичик олмасындан вә и. а. вә с. асылы олараг әмәк чох вә ја аз «дәјәрли» олур.

Әмәк һеч дә «гејри-мүәјјән бир шеј» дејилдир; үмумијјәтлә әмәк дејил, һәмишә бу вә ја башга бир мүәјјән әмәк сатылыр вә алыныр. Нәинки әмәји објект кејфијјәтчә мүәјјән едир, објект өзү дә әмәјин спесифик кејфијјәтләри илә мүәјјән олунур.

Әмәк сатылыб алындығына көрә, о өзү әмтәәдир. Ону нә үчүн алырлар? «Күман едилдијинә көрә, потенсиал сурәтдә онда олан дәјәрләри нәзәрә алараг». Лакин филан шеј әмтәәдир дедикдә, артыг онун һансы мәгсәдлә сатын алынмасындан, јә'ни ондан нә кими фајда котүрмәк истәнилдијиндән, ону нечә ишләтмәк барәсиндә дүшүнүлдүјүндән сөһбәт кетмир. О, тичарәт предмети олараг әмтәәдир. Ч-б Прудонун бүтүн мүһакимәләри анчаг ашағыдакындан ибарәт олур: әмәк билаваситә истеһлак објекти кими сатын алынмыр. Әлбәттә, јох — мәсәлән, машыны нечә алырларса, ону да белә, истеһсал аләти кими алырлар. Әмәк әмтәә олдуғуна көрә, онун дәјәри вардыр, лакин о истеһсал етмир. Ч.-б Прудон ејни дәрәчәдә һаглы олараг дејә биләрди ки, үмумијјәтлә һеч бир әмтәә јохдур, чүнки һәр бир әмтәә анчаг онун бу вә ја башга фајдалылығы хатиринә алыныр вә һеч заман өзлүјүндә әмтәә кими алынмыр.

Әмтәәләрин дәјәрини әмәклә өлчәркән ч. Прудон тутгун шәкилдә сезир ки, бу үмуми өлчү сырасына әмәји дә дахил етмәмәк олмаз, чүнки о дәјәрә маликдир, әмәк-әмтәәдир. О ирәличәдән һисс едир ки, бу, әмәк һагы минимумуну билаваситә әмәјин тәбии вә нормал гијмәти һесаб етмәк, демәли, мүасир ичтимаи гурулушу гәбул етмәк демәкдир. Бу лабүд нәтичәдән јан кечмәк үчүн о гәти шәкилдә керијә дөнүр вә иддиа едир ки, әмәк әмтәә дејилдир, онун дәјәри ола билмәз. О унудур ки, өзү әмәјин дәјәрини өлчү олараг гәбул етмишди, унудур ки, онун бүтүн системи әмәк-әмтәәјә, тичарәт предмети олан әмтәәјә әсасланыр, бу да сатылыр, алыныр, мәһсуллара мүбадилә едилир вә и. а. нәһајәт, онун бүтүн системи ишчинин билаваситә кәлир мәнбәји олан әмәјә әсасланыр. О һәр шеји унудур.

О өз системини хилас етмәк үчүн бунун әсасыны гурбан вермәјә һазырдыр.

Et propter vitam vivendi perdere causas!*

Инди биз *«гәрарлашмыш* дәјәрин» нә исә јени бир тә'рифинә кәлиб чыхырыг:

---

* — Һәјат наминә бүтүн һәјат кокүнү итирмәк! (Јувенал, «Сатиралар»). *Ред.*

«Дәјәр, сәрвәт тәшкил едән мәһсулларын *пропорсионаллығы нисбәтидир»*.

Әввәлчә гејд едәк ки, «нисби дәјәр вә ја мүбадилә дәјәри» кими садә ифадәдә артыг мәһсулларын бир-биринә мүбадилә едилдији бу вә ја дикәр нисбәт һаггында тәсәввүр вардыр. Бу нисбәти «пропорсионаллыг нисбәти» адландырмагла сиз нисби дәјәрдә онун адындан башга гәтијјән һеч бир шеји дәјишдирмирсиниз. Мәһсулун дәјәринин һеч бир галхмасы вә ја енмәси онун, сәрвәт тәшкил едән башга мәһсуллара бу вә ја башга «пропорсионаллыг нисбәтиндә» олмаг хассәсини әсла арадан галдырмыр.

Бәс јени анлајыш кәтирмәјән бу јени термин нә үчүндүр?

«Пропорсионаллыг нисбәти» бир чох башга игтисади нисбәтләр һаггында, мәсәлән, истеһсалын пропорсионаллығы һаггында, тәләблә тәклиф арасында лазыми пропорсија һаггында вә и. а. дүшүндүрүр; һәм дә ч. Прудон мүбадилә дәјәринин бу дидактик тәбдилини ифадә едәркән бунларын һамысыны дүшүнмүшдүр.

Һәр шејдән әввәл: мәһсулларын нисби дәјәри бунлардан һәр биринин истеһсалына сәрф едилән әмәјин нисби мигдары илә мүәјјән едилдијинә көрә, бу һалда пропорсионаллыг нисбәти мә'лум вахт әрзиндә истеһсал едилә билән вә буна көрә бир-биринә мүбадилә едилә билән мәһсулларын нисби мигдары демәкдир.

Көрәк ч. Прудон бу пропорсионаллыг нисбәтиндән нә кими фајда көтүрүр.

Һәр кәсә мә'лумдур ки, тәләблә тәклифин бир-бирини таразлашдырдығы һалларда һәр бир мәһсулун нисби дәјәри онда олан әмәјин мигдары илә дүрүст мүәјјән едилир, јә'ни бу нисби дәјәр мәһз индичә ајдынлашдырдығымыз мә'нада пропорсионаллыг нисбәтини ифадә едир. Ч-б Прудон һәгиги вәзијјәти башы үстә гојур. О дејир ки, мәһсулун нисби дәјәрини онда олан әмәјин мигдары илә өлчмәкдән башлајын, онда тәләблә тәклиф һөкмән таразлашар. Истеһсал истеһлака мүвафиг олар, мәһсуллар һәмишә манеәсиз мүбадилә олунар, бунларын базар гијмәтләри исә һәгиги дәјәрләрини дәгиг ифадә едәр. Бүтүн адамларын дедији кими: һава јахшы оланда, кәзмәјә чыхан чох олур демәк әвәзиндә ч. Прудон өз адамларыны кәзмәјә көндәрир ки, онлардан өтрү јахшы һава тә'мин етсин.

Ч-б Прудонун мүбадилә дәјәринин иш вахты илә априори мүәјјән едилмәсиндән ирәли кәлән нәтичә кими көстәрдији шеј анчаг тәгрибән ашағыдакы мәзмунда бир ганун сајәсиндә мүмкүн ола биләрди:

Бундан сонра мәһсуллар онлара сәрф едилән иш вахтына там мүвафиг сурәтдә мүбадилә едилмәлидир. Тәләбин тәклифә нисбәти һәр нечә олса да, әмтәәләр һәмишә елә мүбадилә олунмалыдыр ки, бунларын истеһсал едилән мигдары санки тәләбә

тамамилә ујғун кәлир. Гој ч. Прудон белә бир гануну ифадә едиб кечирмәјә киришсин; бу һалда биз ондан сүбут тәләб етмәјәчәјик. Лакин о, әксинә, өз нәзәријјәсинә ганунверичи кими дејил, бир игтисадчы кими һагг газандырмаг истәјирсә, онда сүбут етмәли олачагдыр ки, әмтәәнин истеһсалы үчүн зәрури олан *вахт* онун *фајдалылығы* дәрәчәсини дүрүст көстәрир вә онун тәләбә, демәли, һәмчинин сәрвәтләр мәчмусуна пропорсионаллыг дәрәчәсини дүрүст көстәрир. Бу һалда мәһсул өз истеһсал хәрчләринә бәрабәр гијмәтлә сатыларкән тәклифлә тәләб һәмишә тараз вәзијјәтдә олачагдыр, зира фәрз едилир ки, истеһсал хәрчләри тәклифин тәләбә һәгиги нисбәтини ифадә едир.

Ч-б Прудон һәгигәтән сүбут етмәјә чалышыр ки, мәһсулун истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахты онун тәләбата һәгиги нисбәтини ифадә едир, белә ки, истеһсалы үчүн ән аз мигдар вахт тәләб олунан шејләр ән чох билаваситә фајдалылыға маликдир вә илахыр бу гајдада. Артыг һәр һансы бир зинәт шејинин тәкчә истеһсалы факты, бу нәзәријјәјә әсасән сүбут едир ки, чәмијјәтин әлиндә зинәтә мүәјјән тәләбаты өдәмәк үчүн имкан верән вахт галыр.

Өз тезиси үчүн кәтирдији сүбутун өзүнә кәлдикдә, ч. Прудон буну онда тапыр ки, өз мүшаһидәләринә көрә, ән фајдалы шејләрин истеһсалы ән аз вахт тәләб едир, чәмијјәт һәмишә ән асан истеһсал саһәләриндән башлајыр вә сонра тәдричән «ән чох мигдар иш вахтына баша кәлән вә даһа јүксәк гәбил тәләбата ујғун олан шејләр истеһсалына кечир».

Ч-б Прудон ч. Дүнуаједән һасилат сәнајеси нүмунәсини көтүрүр, — бар јығмаг, чобанлыг, ов, балыг тутмаг вә и. а. — бу сәнаје исә инсанын «өз икинчи јаранышынын илк күнү» башладығы ән садә, ән аз хәрч тәләб едән сәнаједир. Онун биринчи јаранышынын илк күнү барәсиндә аллаһын дүнјада илк сәнајечи кими тәсвир едилдији Варлыг китабында бәһс олунур.

Әслиндә иш ч. Прудонун хәјал етдијинә нисбәтән тамамилә башга чүр баш верир. Сивилизасијанын лап әввәлиндән е'тибарән истеһсал рүтбәләрин, силкләрин, синифләрин антагонизминә, нәһајәт, јығылмыш әмәклә билаваситә әмәјин антагонизминә әсасланыр. Антагонизмсиз тәрәгги јохдур. Индијәдәк сивилизасијанын табе олдуғу ганун беләдир. Индијә гәдәр мәһсулдар гүввәләр бу синифләр антагонизми режими сајәсиндә инкишаф етмишдир. Инсанлар она көрә даһа јүксәк гәбил мәһсуллар јаратмагла вә даһа мүрәккәб истеһсал саһәләри илә мәшғул ола билмишләр ки, бүтүн ишчиләрин бүтүн тәләбаты өдәнилмишдир, — белә иддиа етмәк синифләрин антагонизминдән сәрф-нәзәр етмәк вә тарихи инкишафын бүтүн кедишини алт-үст шәкилдә тәсвир етмәк демәкдир. Ејни дәрәчәдә һаглы олараг демәк оларды ки, Рома императорлары заманы бә'зиләри сүн'и көлләрдә иланбалығы бәсләмәклә мәшғул олдугларына көрә, бүтүн Рома әһалиси үчүн бол әрзаг вар иди; һалбуки вәзијјәт лап әксинә иди: Рома халгынын тахыл алмаға зәрури

вәсаити чатышмырды, Рома аристократларынын исә иланбалыгларына јетиздирмәк үчүн гуллары азлыг етмирди.

Јашајыш шејләринин гијмәтләри демәк олар даим артмыш, сәнаје мәһсулларынын вә зинәт шејләринин гијмәтләри исә демәк олар даим енмишдир. Һәтта кәнд тәсәррүфатынын өзүнү көтүрәк: ән зәрури шејләр — тахыл, әт вә и. а. — баһалашыр, памбыг, гәнд, гәһвә вә саирәнин гијмәти исә даим, һәм дә һејрәт едиләҹәк пропорсијада ашағы дүшүр. Һәтта әсил јемәк шејләриндән дә әнкинар, гуланчар вә и. а. кими зинәт шејләри һазырда ән зәрури јемәк шејләринә нисбәтән уҹуздур. Бизим дөврүмүздә зәрури олана нисбәтән артыг оланы истеһсал етмәк даһа асандыр. Нәһајәт, мүхтәлиф тарихи дөврләрдә гијмәтләрин гаршылыглы нисбәтләри нәинки мүхтәлифдир, һәтта бир-биринин там әксинәдир. Бүтүн орта әсрләр әрзиндә әкинчилик мәһсуллары сәнаје мәһсулларына нисбәтән уҹуз олмушдур; јени дөврдә бунларын арасында әкс нисбәт вардыр. Бундан о нәтиҹә чыхырмы ки, орта әсрләрдән бәри әкинчилик мәһсулларынын фајдалылығы азалмышдыр?

Мәһсулларын истеһлакы истеһлакчыларын салындығы ичтимаи шәраитлә мүәјјән олунур, бу шәраитин өзү исә синифләрин антагонизминә әсасланыр.

Памбыг, картоф вә араг ән чох јајылмыш истеһлак шејләридир. Картоф хәназир хәстәлијини доғурмушдур; памбыг хејли дәрәҹәдә кәтаны вә јуну сыхышдырмышдыр, һалбуки јун вә кәтан бир чох һалларда памбыгдан фајдалыдыр, һеч олмазса, кикијена нөгтеји-нәзәриндән; нәһајәт, араг пивәјә вә шәраба үстүн кәлмишдир, һалбуки араг јејинти мәһсулу кими ишләдиләрсә, һамынын е'тирафына көрә, зәһәрдир. Бүтөв бир әср әрзиндә һөкумәтләр бу Авропа тирјәкинә гаршы мүвәффәгијјәтсиз мүбаризә апармышлар; игтисадијјат галиб кәлмиш, о өз ганунларыны истеһлакчыја гәбул етдирмишдир.

Бәс нәјә көрә памбыг, картоф вә араг буржуа ҹәмијјәтинин тәмәл дашыдыр? Она көрә ки, бунларын истеһсалы ән аз әмәк тәләб едир вә буна көрә дә бунларын гијмәти ән ашағыдыр. Бәс нәјә көрә минимум гијмәт максимум истеһлака сәбәб олур? Бәлкә бу шејләрдә онлара дахилән хас олан мүтләг бир фајдалылыг вардыр, бунлар фәһлә олан инсанын дејил, инсан олан фәһләнин тәләбатыны ән јахшы өдәмәк габилијјәти мә'насында фајдалыдыр? Јох, бу она көрә олур ки, *јохсуллуға* әсасланан ҹәмијјәтдә ән *јохсул* мәһсулларын ән кениш күтләләрин истеһлакына хидмәт етмәк кими мәш'ум бир үстүнлүјү вардыр.

Ән уҹуз шејләр ән кениш өлчүдә истеһлак едилдијинә көрә, бунлар ән бөјүк фајдалылыға малик олмалыдыр, — дејә иддиа етмәк белә бир иддиаја бәрабәрдир ки, арағын истеһсал хәрҹләринин бөјүк олмамасы үзүндән онун чох кениш јајылмасы онун фајдалылығы үчүн ән инандырыҹы сүбутдур; бу о демәкдир ки, пролетара белә дејәсән: сәнә картоф әтдән фајдалыдыр; бу, мөвҹуд вәзијјәтлә барышмаг демәкдир; бу, нәһајәт, баша

дүшмәдијин бир чәмијјәти ч. Прудонла бирликдә мәдһ етмәк демәкдир.

Синифләр антагонизминин арадан галхачағы, синифләрин өзләринин дә олмајачағы кәләчәк чәмијјәтдә даһа истеһлак истеһсал үчүн зәрури олан вахт *минимуму* илә мүәјјән едилмәјәчәкдир; әксинә, бу вә ја дикәр шејин истеһсалына сәрф едиләчәк вахтын мигдары һәмин шејин ичтимаи фајдалылығы дәрәчәси илә мүәјјән олуначагдыр.

Лакин ч. Прудонун тезисинә гајыдаг. Бир һалда ки, шејин истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахты бу шејин фајдалылығы дәрәчәсини ифадә етмир, онда бу шејин мүбадилә дәјәри, бунда тәчәссүм етмиш иш вахты илә габагчадан мүәјјән олунан мүбадилә дәјәри дә тәклифин тәләбә дүзкүн нисбәтини, јә'ни инди она ч. Прудонун иснад вердији мә'нада пропорсионаллыг нисбәтини һеч бир һалда тәнзим едә билмәз.

Тәклифлә тәләб арасында «пропорсионаллыг нисбәти», јә'ни истеһсалын бүтүн мәчмусунда мә'лум мәһсулун пропорсионал пајы һеч дә бу мәһсулун өз истеһсал хәрчләринә бәрабәр гијмәтә сатылмасы илә мүәјјән олунмур. Јалныз *тәклиф вә тәләбин дәјишилмәләри* истеһсалчыја көстәрир: бу әмтәәни нә мигдарда истеһсал етмәк лазымдыр ки, әвәзиндә, һеч олмазса, истеһсал хәрчләрини аласан. Һәм дә бу дәјишилмәләр даим баш вердијинә көрә, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә даим капиталларын ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси дә баш верир.

«Јалныз бу чүр дәјишилмәләр нәтичәсиндә мәһз лазыми *пропорсијада*, һеч дә бундан артыг олмајараг, капиталлар тәләб едилән мүхтәлиф әмтәәләрин истеһсалына јөнәлдилир. Гијмәтләр галхдыгда вә ја ендикдә, мәнфәәтләр өз үмуми сәвијјәсиндән јухары галхыр вә ја ашағы енир, бунун да нәтичәсиндә капиталлар каһ мүәјјән истеһсал саһәсинә ахыб кәлир, каһ да бурадан ахыб кедир, бу да орада баш вермиш бу вә ја башга дәјишикликдән асылыдыр». — «Биз бөјүк шәһәрләрин базарларына нәзәр салдыгда көрәрик ки, бунлар әһалинин арзусундан, зөвгүндән вә ја сајча дәјишилмәсиндән асылы олан тәләбин дәјишилдији һәр һансы шәраитдә өлкәдә истеһсал едилән вә харичдән кәтирилән һәр нөв әмтәәләрлә тәләб олунан мигдарда нечә мүнтәзәм тәчһиз олунур вә ифрат бол тәклиф үзүндән базарлар нечә надир һалларда һәддиндән артыг долур вә ја тәләбә нисбәтән һәддиндән зәиф тәклиф үзүндән һәдсиз баһалыг баш верир; һәм дә биз е'тираф етмәли олачағыг ки, капиталы ајры-ајры истеһсал саһәләри арасында *дәгиг мувафиг пропорсијаларда* бөлүшдүрән принсип өз тә'сирини адәтән куман едилдијиндән хејли күчлү шәкилдә көстәрир» (Рикардо, I чилд, сәһ. 105 вә 108).

Әкәр ч. Прудон гәбул едирсә ки, мәһсулларын дәјәри иш вахты илә мүәјјән олунур, онда фәрди мүбадиләјә әсасланан чәмијјәтләрдә иш вахтыны дәјәр өлчүсүнә чевирән јеканә амили — бу дәјишилмә һәрәкәтини дә гәбул етмәлидир. Тамамилә мүәјјәнләшмиш һеч бир «пропорсионаллыг нисбәти» јохдур, анчаг ону мүәјјән едән һәрәкәт вардыр.

Биз индичә көрдүк ки, дәјәри иш вахты илә мүәјјән етмәјин нәтичәси кими «пропорсионаллыгдан» данышмаг һансы мә'нада дүзкүн оларды. Инди биз көрәчәјик ки, дәјәрин вахтла өлчүл-

мәси, ч. Прудон тәрәфиндән «пропорсионаллыг ганунү» адландырылан һал *пропорсиjасызлыг* ганунуна чеврилир.

Әввәлләр ики саата истеһсал едилән шеjи бир саата истеһсал етмәк имканы верән һәр бир jени кәшф базарда олан һәмчинс мәһсуллары гиjмәтдән салыр. Рәгабәт истеһсалчыны ики саатын мәһсулуну бир саатын мәһсулундан баһа олмаjараг сатмаға мәчбур едир. Рәгабәт елә бир ганун гоjур ки, бу ганунa әсасән мәһсулун нисби дәjәри онун истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахты илә мүәjjән олунур. Иш вахтынын мүбадилә дәjәри үчүн өлчү олмасы, беләликлә, әмәjин даим *гиjмәтдән дүшмәси* гануну олур. Бундан әлавә. Тәкчә базара чыхарылмыш әмтәәләр деjил, истеһсал аләтләри — бүтүн мүәссисә дә гиjмәтдән дүшүр. Артыг Рикардо бу факты көстәрәрәк деjир:

«Биз истеһсалын jүнкүллүjүнү дурмадан артырмагла, әввәлләр истеһсал едилмиш бә'зи шеjләрин дәjәрини дурмадан азалдырыг» (II чилд, сәһ. 59).

Сисмонди даһа ирәли кедир. Бу иш вахты илә *«гәрарлашдырылмыш* дәjәрдә» о, мүасир сәнаjе вә тичарәтин бүтүн зиддиjjәтләринин мәнбәjини көрүр.

«Мүбадилә дәjәри», — деjә о көстәрир, — «һәмишә сон нәтичәдә мә'лум шеjи әлдә етмәк үчүн зәрури олан әмәjин мигдары илә мүәjjән олунур, фе'лән она сәрф едилән әмәjин мигдары илә деjил, бәлкә дә тәкмилләшдирилмиш истеһсал васитәләри шәраитиндә бундан сонра она сәрф едилмәли олан әмәjин мигдары илә мүәjjән олунур. Һәм дә бу әмәjин мигдарыны дәгиг мүәjjән етмәк асан олмаса да, һәмишә рәгабәт ону дүзкүн мүәjjән едир... Истәр сатычы гиjмәт дедикдә, истәрсә алычы гиjмәт тәклиф етдикдә, бу әмәк мигдары һагг-һесаб үчүн әсас олур. Сатычы бәлкә дә иддиа едәчәкдир ки, бу шеj она он күнлүк әмәjә баша кәлмишдир; лакин алычы һәмин шеjин бундан сонра сәккиз иш күнүнә истеһсал едилә биләчәjини билирсә вә рәгабәт бу барәдә һәр ики тәрәф үчүн инандырычы сүбут кәтирәрсә, дәjәр анчаг сәккиз күнә мүнчәр олар вә базар гиjмәти бу сәвиjjәдә мүәjjәнләшәр. Сатычы да, алычы да, әлбәттә, билир ки, шеj фаjдалыдыр, буну әлдә етмәк истәjирләр, бу шеjә тәләбат олмадан ону сатмаг мүмкүн олмазды; лакин шеjин гиjмәтини мүәjjән етмәjин онун фаjдалылығына һеч бир дәхли jохдур» («Очеркләр» вә и. а., II чилд, сәһ. 267. Брүссел нәшри).

Белә бир чәһәти нәзәрдән гачырмамаг чох вачибдир ки, шеjин дәjәри онун истеһсал едилдиjи вахтла деjил, онун истеһсал едилә биләчәjи *минимум* вахтла мүәjjән олунур вә бу минимуму рәгабәт тә'jин едир. Бирчә дәгигәлиjә фәрз едәк ки, рәгабәт арадан галхмышдыр вә демәли, мә'лум әмтәәнин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәк минимумуну тә'jин етмәкдән өтрү артыг һеч бир васитә jохдур. Онда нә олар? Шеjин истеһсалына алты саатлыг әмәк сәрф етмәк кифаjәтдир ки, һаглы олараг бунун мүгабилиндә, ч. Прудонун нәзәриjjәсинә көрә, еjни шеjин истеһсалына бирчә саат сәрф едән шәхсин тәләб етдиjиндән алтыгат артыг тәләб етмәк мүмкүн олсун.

«Пропорсионаллыг нисбәти» әвәзиндә биз һәлә дә бурада, үмумиjjәтлә һөкмән һәр һансы мүнасибәтләр, jахшы вә jа пис

мүнасибәтләр даирәсиндә галмаг истәјириксә, пропорсијасызлыг нисбәти көрүрүк.

Әмәјин даим гијмәтдән дүшмәси әмтәәләрин иш вахты илә гијмәтләндирилмәсинин анчаг бир тәрәфидир, бунун нәтичәләриндән анчаг биридир. Гијмәтләрин һәддиндән артыг јүксәлмәси, ифрат истеһсал вә истеһсал һәрч-мәрчлијинин бир чох башга тәзаһүрләри дә јенә бу гијмәтгојма үсулу илә изаһ олунур.

Лакин иш вахтыны дәјәр өлчүсү олараг гәбул етмәк һеч олмазса мәһсулларын ч. Прудону бу гәдәр валеһ едән пропорсионал рәнкарәнклијини доғурурму?

Мәһз әксинә: о, мәһсуллар даирәсиндә бүтүн өз монотон јекнәсәглији илә елә бир инһисарын һөкмранлығына кәтириб чыхарыр ки, бу инһисар, һамынын көрдүјү вә һамынын билдији кими, истеһсал аләтләри даирәсини әһатә едир. Мәсәлән, памбыг парча сәнајеси кими јалныз бә'зи истеһсал саһәләри чох сүр'әтлә тәрәгги едә билир. Белә бир тәрәггинин тәбии нәтичәси, мәсәлән, памбыг парча сәнајеси мәһсуллары гијмәтләринин сүр'әтлә ашағы дүшмәсидир; лакин памбыг учузлашдыгча, памбыға нисбәтән кәтанын гијмәти галхмалыдыр. Бәс бунун нәтичәсиндә нә алыныр? Памбыг кәтаны сыхышдырыр. Демәк олар бүтүн Шимали Америкадан кәтан мәһз бу јолла говулуб чыхарылмышдыр вә мәһсулларын пропорсионал рәнкарәнклији әвәзиндә биз памбыг сәлтәнәти көрмүшүк.

Бәс бу «пропорсионаллыг нисбәтиндән» нә галыр? Әмтәәләрин, бунлары вичданлы гијмәтләрлә сатмаға имкан верән пропорсијаларда истеһсал едилмәсини истәјән исмәтли бир адамын хош арзуларындан башга һеч нә. Ачыг үрәкли буржуалар вә филантроп игтисадчылар һәр заман бу мә'сум арзуну билдирмәји севмишләр.

Гоча *Буакилбери* динләјәк:

«Әмтәәләрин гијмәти», — дејә о көстәрир, — «һәмишә *пропорсионал* олмалыдыр, зира јалныз белә бир гаршылыглы сазиш онлара бирликдә мөвчуд олмаг имканы верир ки, *һәр ан бир-биринә мүбадилә олунсун»* (бах бу да Прудонун бәһс етдији даими мүбадилә габилијјәти) «вә һәр ан јенидән бир-бирини тәкрар истеһсал етсин... Сәрвәт инсанла инсан арасында, мүәссисә илә мүәссисә вә и. а. арасында бу даими мүбадиләдән башга бир шеј олмадығына көрә, јохсуллуғун сәбәбләрини пропорсионал гијмәтләрдән узаглашма һаллары үзүндән бу мүбадиләнин позулмасында дејил, башга бир шејдә ахтармаг дәһшәтли јанылма оларды» («Сәрвәтләрин тәбиәти һаггында мүһакимә», Дер нәшријјаты[37]).

Бир нәфәр ән јени игтисадчыны да динләјәк:

«Истеһсала тәтбиг едилмәли олан бөјүк ганун дәјәрин сабитлијини сахлајачаг јеканә амил олан *пропорсионаллыг ганунудур»* (the law of proportion)... Еквивалент тә'мин едилмәлидир... Бүтүн милләтләр мүхтәлиф дөврләрдә чохлу тичарәт гајдалары вә мәһдудијјәтләри васитәси илә бу пропорсионаллыг ганунуну, һеч олмазса мүәјјән дәрәчәјә гәдәр һәјата кечирмәјә чалышмышлар. Лакин инсан тәбиәтинә хас олан егоизм о дәрәчәјә чатдыр-

мышдыр ки, бүтүн бу тәнзимләмә системи деврилмишдир. Пропорсионал истеһсал (proportionale production) әсил ичтимаи-игтисади елмин һәјата кечмәсидир» (У. Аткинсон, «Сијаси игтисадын әсаслары», Лондон, 1840, сәһ. 170—195[38]).

Fuit Troja!* Тәклифлә тәләб арасындакы бу дүзкүн пропорсија, јенә бу гәдәр бол-бол ирәли сүрүлән арзуларын предмети олмаға башлајан һәмин пропорсија артыг чохдан арадан галхмышдыр. О өз дөврүнү кечирмишдир; о анчаг истеһсал васитәләринин мәһдуд олдуғу, мүбадиләнин сон дәрәчә дар чәрчивәдә баш вердији заманлар мүмкүн иди. Ири сәнаје мејдана кәлдикдә, бу дүзкүн пропорсија лабүд сурәтдә јох олмалы иди вә истеһсал тәбиәт ганунларына мәхсус бир зәрурәтлә чичәкләнмә вә тәнәззүл, бөһран, дурғунлуг, јени чичәкләнмә вә илахыр кими даими ардычыл дәјишилмәдән кечмәли иди.

Сисмонди кими, истеһсалын дүзкүн пропорсијасына гајытмаг вә бу заман чәмијјәтин мүасир әсасларыны сахламаг истәјәнләр иртичачыдырлар, чүнки онлар ардычыл олмаг үчүн кечмиш заманлардакы сәнајенин башга шәртләрини дә бәрпа етмәјә чалышмалы идиләр.

Истеһсалы дүзкүн вә ја аз гала дүзкүн пропорсијаларда сахлајан нә иди? Тәклифи идарә едән, ондан әввәл кәлән тәләб; истеһсал аддым-аддым истеһлакын ардынча кәлмишдир. Артыг өзүнүн ишләтдији аләтләрин характери үзүндән даим даһа кениш өлчүдә истеһсал етмәјә мәчбур олан ири сәнаје тәләби көзләјә билмәз. Истеһсал тәләбдән ирәлидә кедир, тәклиф тәләби зорла рам едир.

Мүасир чәмијјәтдә, фәрди мүбадиләјә әсасланан сәнаједә, бу гәдәр фәлакәтләрин мәнбәји олан истеһсал һәрч-мәрчлији ејни заманда тәрәггинин сәбәбидир.

Буна көрә ики шејдән биридир:

ја индики заманын истеһсал васитәләри шәраитиндә кечмиш әсрләрин дүзкүн пропорсијаларыны арзу етмәли — бу о демәкдир ки, ејни заманда һәм иртичачы, һәм дә утопист оласан;

ја да һәрч-мәрчлик олмадан тәрәгги олмасыны арзу етмәли — бу һалда фәрди мүбадиләдән имтина етмәк лазымдыр ки, мәһсулдар гүввәләр галсын.

Фәрди мүбадилә јалныз кечән әсрләрдәки хырда сәнаје илә вә она мәхсус «дүзкүн пропорсионаллыгла», јахуд ири сәнаје илә вә ону мүшајиәт едән јохсуллуг вә һәрч-мәрчлик кими чыгырдашларла бир јерә сыға биләр.

Ән нәһајәт белә чыхыр ки, дәјәрин иш вахты илә мүәјјән едилмәси, јә'ни ч. Прудон тәрәфиндән бизә кәләчәк дирчәлишин формулу кими тәгдим едилән формул, демәли, мүасир чәмијјәтин игтисади мүнасибәтләринин елми ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир, буну исә ч. Прудондан чох әввәл Рикардо ајдын вә дәгиг сүбут етмишдир.

---

* — Троја фот олду! *Ред.*

Бәс бу формулун, һеч олмаса, *«бәрабәрләшдиричи»* тәтбиги ч. Прудона мәхсус дејилми? Бүтүн инсанлары бәрабәр мигдар әмәк мүбадилә едән билаваситә ишчиләрә чевирмәк јолу илә чәмијјәти дәјишдирмәк хәјалына биринчи олараг о дүшмүшдүрмү? Коммунистләри — сијаси игтисад саһәсиндә һеч бир билији олмајан бу адамлары, бу «тәрс ахмаглары», бу «чәннәт хәјалына дүшәнләри» — ондан әввәл «пролетариат проблеминин» бу «һәллини» тапмамагда төһмәтләндирмәјә онун һаггы вармы?

Ким Инкилтәрәдә сијаси игтисадын инкишафына һеч олмазса азачыг бәләддирсә, о билмәјә билмәз ки, мүхтәлиф заманларда бу өлкәнин демәк олар бүтүн сосиалистләри Рикардо нәзәријјәсинин бәрабәрләшдиричи тәтбигини тәклиф етмишләр. Биз ч. Прудона Һодскинин «Сијаси игтисад»ыны, 1827[39], һәмчинин ашағыдакы әсәрләри көстәрә биләрдик: Уилјам Томпсон, «Сәрвәтин бөлүшдүрүлмәсиндә инсан сәадәтинә ән чох көмәк едән принсипләрин тәдгиги», 1824; Т. Р. Едмондс, «Әмәли, әхлаги вә сијаси игтисад», 1828[40], вә и. а. вә с., бундан әлавә белә әсәрләрин адлары илә даһа дөрд сәһифәни долдура биләрдик. Биз сөзү бир нәфәр инкилис *коммунистинә,* ч. Брејә вермәклә кифајәтләнәчәјик. Биз онун «Әмәк барәсиндәки әдаләтсизликләр вә онлары арадан галдырмаг васитәләри» адлы көзәл әсәриндән, Лидс, 1839[41], башлыча јерләри верәчәјик вә онун барәсиндә хејли бәһс едәчәјик, зира, биринчиси, ч. Бреј һәлә Франсада аз танынмышдыр, икинчиси дә бу мүәллифин әсәрләриндә биз, зәнн етдијимизә көрә, ч. Прудонун бүтүн кечмиш, индики вә кәләчәк әсәрләринин ачарыны тапмышыг.

«Әсас принсипләрин ајдынлашдырылмасы һәгигәтә чатмаг үчүн јеканә васитәдир. Кәлин дәрһал һөкумәтләрин өзләринин өз мәншәјини башладығы мәнбәјә галхаг. Беләликлә, биз шејләрин лап илк әсасына чатыб, көрәрик ки, һәр һансы идарә формасы, һәр һансы ичтимаи вә сијаси әдаләтсизлик һазырда һөкм сүрән ичтимаи системдән — *муасир формалы мүлкијјәт тә'сисатындан* (the institution of property as it at present exists) ирәли кәлир. Буна көрә дә мөвчуд әдаләтсизликләрә вә фәлакәтләрә һәмишәлик сон гојмаг *үчүн мүасир ичтимаи гурулушу әсасына гәдәр дағытмаг* лазымдыр... Биз, игтисадчылара онларын өз саһәсиндә вә онларын өз силаһы илә һүчум едиб, *хәјалпәрәстләр* вә *нәзәријјәбазлар* һаггында онларын һәмишә истифадә етмәјә һазыр олдуглары мә'насыз бошбоғазлыгдан јан кечәрик. Игтисадчылар өз дәлилләринин әсасландығы үмумән гәбул олунмуш һәгигәтләри вә принсипләри инкар вә ја тәкзиб етмәк истәмәсәләр, бу метода әсасланыб кәлдијимиз нәтичәләри онлар һеч чүр рәдд едә билмәзләр» (Брej, сәһ. 17 вә 41). *«Јалныз әмәк дәјәр јарадыр* (It is labour alone which bestows value)... һәр бир адамын она өз намуслу әмәјинин верә биләчәји һәр шејә шәксиз һүгугу вардыр. О өз әмәјинин бәһрәләрини мәнимсәмәклә, башга адамлар барәсиндә һеч бир әдаләтсизлик етмир, чүнки онларын да бу чүр һәрәкәт етмәк һүгугуну әсла позмур... Алиләр вә алчаглар һаггында, саһиб вә муздлу фәһлә һаггында бүтүн анлајышлар әсас принсипләрә лагејдликдән вә бурадан доған *әмлак* бәрабәрсизлијиндән әмәлә кәлмишдир (and to the consequent rise of inequality of possessions). Бу бәрабәрсизлик галдыгча, нә бу кими идејаларын көкүнү кәсмәк, нә дә бунлара әсасланан идарәләри девирмәк мүмкүн олмајачагдыр. Һәлә индијәдәк бир чохлары *мөвчуд бәрабәрсизлијин сәбәбләринә* тохунмадан бу бәрабәрсизлији мәһв етмәк јолу илә һазырда һөкм

сүрән гејри-тәбии вәзијјәти дүзәлтмәк кими әсассыз бир үмид бәсләјирләр; лакин биз тезликлә сүбут едәчәјик ки, һөкумәт сәбәб дејил, нәтичәдир, о јаратмыр, әксинә, өзү јарадылмышдыр, бир сөзлә, о өзү *әмлак бәрабәрсизлијинин нәтичәсидир* (the offspring of inequality of possessions) вә әмлак бәрабәрсизлији инди мөвчуд олан ичтимаи системлә гырылмаз сурәтдә әлагәдардыр» (Брej, сәһ. 33, 36 вә 37).

«Бәрабәрлик системи нәинкиән бөјүк үстүнлүкләрә маликдир, о һәмчинин олдугча әдаләтлидир... Һәр бир адам бәлкә дә бир парча маһуд истеһсалы илә битәчәк мүәјјән идејадан башланан нәтичәләр силсиләсиндә бир һалга, һәм дә зәрури бир һалгадыр. Буна көрә бу вә ја башга пешәләрә бизим мүхтәлиф һиссләр бәсләмәјимиздән белә бир нәтичә чыхарылмамалыдыр ки, бир адамын әмәјинә башгасынын әмәјиндән јахшы һагг верилмәлидир. Ихтирачы пул шәклиндә она чатасы әдаләтли һаггы алмагдан башга, һәмишә бир дә биздә анчаг даһинин ојатдығы һејранлыг һисси доғурачагдыр...

Әмәк вә мүбадиләнин өз тәбиәтинә көрә, чидди әдаләт тәләб едир ки, мүбадилә едәнләрин көтүрдүјү фајда нәинки *гаршылыглы,* һабелә *бәрабәр* олсун (all exchangers should be not only *mutually* but they should likewise be *equally* benefited). Инсанларын бир-бири илә мүбадилә едә биләчәкләри икичә шеј вардыр, бу да әмәк вә әмәјин мәһсулларыдыр. Әдаләтли мүбадилә системи шәраитиндә бүтүн мәһсулларын дәјәри *бунларын истеһсал хәрчләринин там мәчмусу илә* мүәјјән олунарды вә *бәрабәр дәјәрләр һәмишә бәрабәр дәјәрләрә мүбадилә* едиләрди (If a just system of exchanges were acted upon, the value of all articles would be determined by the entire cost of production, and equal values should always exchange for equal values). Мәсәлән, шљапа истеһсалына бир иш күнү сәрф едән шљапачы вә ејни вахтда бир чүт ајаггабы һазырлајан чәкмәчи (фәрз едилир ки, һәр икиси ејни дәјәрдә хаммал ишләдир) бу мәһсуллары бир-бири илә мүбадилә едир, онларын бу мүбадиләдән көтүрдүкләри фајда гаршылыглы вә ејни заманда бәрабәр олачагдыр. Бурада бир тәрәф үчүн фајда, дикәр тәрәф үчүн зәрәр ола билмәз, чүнки һәр икиси бәрабәр мигдар әмәк сәрф етмиш вә дәјәри ејни олан материаллар ишләтмишләр. Лакин јухарыда фәрз едилән ејни шәртләрлә шљапачы *бир* шљапа мүгабилиндә *ики* чүт ајаггабы алсајды, ајдындыр ки, мүбадилә әдаләтсиз оларды. Шљапачы чәкмәчини бир иш күнү гәдәр алдатмыш оларды вә бүтүн өз мүбадилә сөвдәләриндә ејни илә бу чүр һәрәкәт едиб, өзүнүн *јарым иллик* әмәји мүгабилиндә башга шәхсин *там бир иллик* әмәјинин мәһсулуну аларды. Индијәдәк биз һәмишә сон дәрәчә әдаләтсиз олан бу мүбадилә системи үзрә һәрәкәт етмишик: ***фәһләләр*** капиталистә там бир иллик әмәк *вериб,* әвәзиндә јарым иллик дәјәр алмышлар (the workmen have given the capitalist the labour of a whole year, in exchange for the value of only half a year). Сәрвәт вә һакимијјәт бәрабәрсизлији һеч дә фәрдләрин физики вә әгли гүввәләринин еһтимал едилән бәрабәрсизлијиндән дејил, мәһз бурадан әмәлә кәлмишдир. Мүбадилә бәрабәрсизлији, алғы-сатгыда гијмәтләрин фәрги јалныз о шәртлә мөвчуд ола биләр ки, капиталистләр һәмишәлик капиталист, фәһләләр исә фәһлә олараг галсынлар; биринчи гисми — мүстәбидләр синфи, икинчи гисми гуллар синфи олараг галсын... Капиталистләрлә фәһләләр арасындакы бу сөвдә ајдын көстәрир ки, фәһләнин бир һәфтәлик әмәји мүгабилиндә капиталистләр вә мүлкијјәтчиләр она әввәлки һәфтә әрзиндә ондан алдыглары сәрвәтин анчаг бир һиссәсини верирләр, башга сөзлә десәк, онлар фәһләдән ***нә исә*** алыр, бунун әвәзиндә она *һеч нә* вермирләр (nothing for something)... Фәһлә илә капиталист арасындакы бүтүн сөвдә садәчә бир комедија олур: әслиндә бу әксәрән, *ганунилә шдирилмиш* олса да, һәјасызчасына *гарәтдән* башга бир шеј дејилдир (The whole transaction between the producer and the capitalist is a mere farce: it is, ni fact, in thousands of instances, no other than a barefaced though legalised robbery)» (Брej, сәһ. 45, 48, 49 вә 50).

«Саһибкарла фәһлә арасындакы мүбадилә гејри-бәрабәр олдугча, саһибкарын мәнфәәти фәһлә үчүн итки олачагдыр; чәмијјәт исә капиталистләрлә истеһсалчылара бөлүндүкчә вә истеһсалчылар өз әмәкләри илә јашадыглары

һалда, капиталистләр өзкә әмәјиндән алдыглары мәнфәәтлә вејлләндикҹә, мүбадилә бәрабәр ола билмәз...

Ајдындыр ки,» — дејә ҹ. Брej давам едир, — «сиз һәр нечә идарә формасы гојсаныз да... әхлаг вә гардаш мәһәббәти наминә нә гәдәр тәблиғат апарсаныз да... гаршылылыг мүбадиләнин бәрабәрсизлији илә бир јерә сығa билмәз. Әмлак бәрабәрсизлијинин мәнбәји олан мүбадилә бәрабәрсизлији бизи јејән кизли дүшмәндир (No reciprocity can exist where there are unequal exchanges. Inequality of exchanges, as being the cause of inequality of possessions, is the secret enemy that devours us)» (Брej, сәһ. 51 вә 52).

«Ҹәмијјәтин мәгсәд вә вәзифәсинин нәзәрдән кечирилмәси мәнә һагг верир ки, белә бир нәтиҹәјә кәлим: нәинки бүтүн инсанлар зәһмәт чәкмәли вә беләликлә, мүбадилә имканы әлдә етмәлидирләр, һабелә бәрабәр дәјәрләр бәрабәр дәјәрләрә мүбадилә едилмәлидир. Сонра, бирисинин мәнфәәти башгасы үчүн итки олмасын дејә, дәјәри истеһсал хәрҹләри мүәјјән етмәлидир. Лакин биз көрдүк ки, мөвҹуд иҹтимаи гурулуш шәраитиндә капиталистин вә варлынын мәнфәәти һәмишә фәһлә үчүн иткидир, бу нәтиҹә зәруридир вә мүбадилә бәрабәрсизлији галдыгҹа, бүтүн идарә формалары шәраитиндә јохсул тамамилә варлынын өзбашыналығындан асылы олаҹагдыр. Мүбадиләнин бәрабәрлијини анҹаг елә бир иҹтимаи гурулуш тә'мин едә биләр ки, орада әмәјин һамы үчүн мәҹбури олмасы гәбул едилсин... Мүбадиләнин бәрабәрлији сәрвәтләрин тәдриҹән мүасир капиталистләрин әлиндән фәһлә синифләринин әлинә кечмәсинә сәбәб оларды» (Брej, сәһ. 53—55).

«Бу мүбадилә бәрабәрсизлији системи гүввәдә галдыгҹа, һәтта *бүтүн һөкумәт төјчүләри, бүтүн веркиләр ләғв едилсә дә,* истеһсалчылар һәмишә индики кими јохсул, авам вә һәдсиз ишлә јүкләнмиш олаҹаглар... Јалныз системин тамамилә дәјишдирилмәси, јалныз әмәк вә мүбадилә бәрабәрлији гојулмасы бу вәзијјәти јахшылашдырыб адамлар үчүн әсил һүгуг бәрабәрлији тә'мин едә биләр... Истеһсалчылар сә'ј көстәрсәләр, — онларын ниҹаты үчүн бүтүн сә'јләри исә онлар өзләри көстәрмәлидирләр, — онларын зәнҹирләри һәмишәлик парчаланар... Мәгсәд олараг сијаси бәрабәрлик бир сәһвдир, о бир васитә кими дә сәһвдир (As an end, the political equality is there a failure, as a means, also, it is there a failure).

Мүбадилә бәрабәрлији шәраитиндә бирисинин мәнфәәти башгасы үчүн итки ола билмәз, чүнки онда һәр бир мүбадилә әмәк вә сәрвәтин һеч бир гурбан тәләб етмәдән садәҹә *кечирилмәсидир.* Беләликлә, мүбадилә бәрабәрлијинә әсасланан иҹтимаи системин һөкмранлығы шәраитиндә истеһсалчынын һәлә өз гәнаәти сајәсиндә варланмаг имканы олаҹагдыр, лакин онун сәрвәти анҹаг өз әмәјинин јығылмыш мәһсулу олаҹагдыр. Онун өз сәрвәтини мүбадилә етмәк вә ја башгаларына бағышламаг имканы олаҹагдыр, лакин о даһа ишләмәдикдә, аз-чох узун мүддәт әрзиндә варлы олараг гала билмәјәҹәкдир. Мүбадилә бәрабәрлији јарандыгда, сәрвәт инди она хас олан бир габилијјәтини, нечә дејирләр, өз-өзү васитәси илә јенидән әмәлә кәлмәк вә тәкрар истеһсал олунмаг габилијјәтини итирәҹәкдир; сәрвәт даһа истеһлакдан чәкдији зәрәрин јерини долдурмаг игтидарында олмајаҹагдыр, чүнки бир дәфә истеһлак едилән сәрвәти әмәк тәкрар истеһсал етмәсә, бу сәрвәт һәмишәлик итириләҹәкдир. Бизим инди *мәнфәәт* вә *фаиз* адландырдығымыз шеј бәрабәр мүбадилә шәраитиндә даһа мөвҹуд ола билмәз. Истәр истеһсалчылар, истәрсә бөлкү илә мәшғул олан шәхсләр бәрабәр һагг алаҹаглар вә истеһсал едилиб истеһлакчыја чатдырылан һәр бир мәһсулун дәјәри онларын буна сәрф етдикләри әмәјин үмуми мәҹмусу илә мүәјјән олунаҹагдыр...

Демәли, мүбадилә бәрабәрлији принсипи өз тәбиәтинә көрә буна кәтириб чыхараҹагдыр ки, *әмәк һамы үчүн үмуми* олаҹагдыр» (Брej, сәһ. 67, 88, 89, 94 вә 109—110).

Ҹ-б Брej игтисадчыларын *коммунизм* әлејһинә е'тиразларыны тәкзиб едиб сөзүнә давам едир:

«Бир тәрәфдән, әмлак үмумилијинә әсасланан ән мүкәммәл формалы иҹтимаи системи мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәк үчүн инсан характерини дәјишдирмәк лазымдырса; дикәр тәрәфдән, характерин белә дәјишдирилмә-

си үчүн вә инсанлары бизим һамымызын арзуладығымыз даһа јахшы гајдаја һазырламаг үчүн мүасир гурулуш нә шәраит, нә дә әлверишли имканлар јаратмырса, ајдындыр ки, кечид ичтимаи мәрһәләси, — гисмән мүасир, гисмән дә кәләчәк ичтимаи системә» (әмлак үмумилији әсасында гурулмуш системә) «мәхсус олан просес, — бир нөв аралыг һалы кәшф едилиб тәтбиг олунмазса, чәмијјәт исә бу аралыг һалына бүтүн өз чылғынлығы вә дәлиганлылығы илә дахил олуб сонра орадан әмлак үмумилији әсасында гурулмуш систем үчүн һәјати шәрт олан кејфијјәтләр вә хассәләрлә зәнкинләшиб чыхмаса, — вәзијјәт зәрури сурәтдә олдуғу кими галмалыдыр» (Брej, сәһ. 134).

«Бүтүн бу просес үчүн анчаг ән садә кооперасија формасы зәрури олардьг... Һәр һансы шәраитдә истеһсал хәрчләри мәһсулун дәјәрини мүәјјән едәрди вә бәрабәр дәјәрләр һәмишә бәрабәр дәјәрләрә мүбадилә едиләрди. Ики шәхсдән бири бүтүн һәфтә әрзиндә, дикәри исә анчаг јарым һәфтә ишләсәјди, биринчинин һаггы икинчинин һаггындан икигат артыг оларды; лакин бу артыг һагты бириси дикәринин һесабына алмазды: икинчинин иткиси һеч дә биринчијә фајда вермәзди. Һәр кәс шәхсән алдығы әмәк һаггыны бунунла ejни дәјәрдә олан шејләрә мүбадилә едәрди, һәр һансы бир шәхсин вә ја истеһсал саһәсинин көтүрдүјү мәнфәәт һеч бир һалда башга бир адам үчүн вә ја башга истеһсал саһәси үчүн итки олмазды. Һәр бир адамын әмәји онун мәнфәәти вә ја иткиси үчүн *јеканә өлчү* оларды...

...Истеһлак үчүн лазым кәлән мүхтәлиф мәһсулларын мигдары, һәр бир шејин башгаларына көрә нисби дәјәри (мүхтәлиф әмәк саһәләринин тәләб етдији фәһләләрин сајы), бир сөзлә, ичтимаи истеһсала вә бөлкүјә аид олан һәр шеј мәркәзи вә јерли конторлар (boards of trade) васитәси илә мүәјјән едиләрди. Мөвчуд гурулушда мүәјјән бир хүсуси ширкәт барәсиндә бу һаггһесаб нә гәдәр аз вахт сәрф едилмәклә вә нә гәдәр асанлыгла ичра олунурса, бүтөв бир милләтә тәтбиг едилдикдә дә ејни чүр баша кәләрди... Мөвчуд гурулушда олдуғу кими фәрдләр аиләләр һалында, аиләләр исә ичмалар һалында груплашарды... Һәтта әһалинин шәһәрлә кәнд арасында бөлкүсү дә, белә бир бөлкү нә гәдәр зәрәрли олурса-олсун, бирдән-бирә арадан галхмазды. Бу ассосиасијада һәр бир фәрд истәдији гәдәр јығмаг вә јығдыгларыны өз билдији кими ишләтмәк үчүн һазырда она верилмиш азадлығы сахлајарды... Чәмијјәтимиз, нечә дејәрләр, сајсыз-һесабсыз кичик сәһмдар ширкәтләриндән ибарәт бөјүк бир сәһмдар ширкәти оларды вә бу кичик ширкәтләрин һамысы ән там бир азадлыг әсасында ишләјәр, истеһсал едәр вә өз мәһсулларыны мүбадилә едәрди... Бизим јени сәһмдар ширкәтләри системимиз коммунизмә кечмәк мәгсәди илә мүасир чәмијјәтә едилән анчаг бир күзәшт олуб, мәһсуллар үзәриндә *фәрди мүлкијјәтин* мәһсулдар гүввәләр үзәриндә *үмуми мүлкијјәтлә* бирликдә мөвчуд олмасына јол верир; бу систем һәр бир фәрдин мүгәддәратыны онун өз фәалијјәтиндән асылы едир, она тәбиәтдән вә техниканын мүвәффәгијјәтләриндән алынан бүтүн фајдаларда бәрабәр пај верир. Буна көрә белә бир систем чәмијјәтин мүасир һалына тәтбиг едилә биләр вә ону кәләчәк дәјишикликләрә һазырлаја биләр» (Брej, сәһ. 158, 160, 162, 168, 194 вә 199).

Инди бизә галан анчаг будур ки, ч. Брејә бир нечә кәлмә илә чаваб верәк, ахы о бизим арзумуздан асылы олмадан вә һәтта бизим ирадәмизин әксинә олараг ч. Прудонун јерини тутмушдур, фәрг исә ондан ибарәтдир ки, ч. Брej өзүнү һеч дә бәшәријјәтин ән јүксәк инкишаф пилләсини билән бир адам кими көстәрмир, тәклиф етдији тәдбирләри анчаг мүасир чәмијјәтлә әмлак үмумилијинә әсасланан гурулуш арасындакы кечид дөврү үчүн јарарлы һесаб едир.

Пјотрун иш сааты Павелин иш саатына мүбадилә олунур. Ч-б Брејин әсас аксиому будур.

Фәрз едәк ки, Пјотр он ики саат, Павел исә анчаг алты саат ишләмишдир; бу һалда Пјотр Павел илә анчаг алты сааты

алты саата мүбадилә едә биләр, галан алты саат исә онун әлиндә еһтијатда галачагдыр. Бу алты иш саатыны о нә едәчәкдир?

Ја әсла һеч бир шеј етмәјәчәк вә беләликлә, алты иш сааты онун үчүн итиб кедәчәкдир, ја мүвазинәти бәрпа етмәк үчүн алты саат да ишсиз отурачаг, ја да, нәһајәт, — бу исә онун үчүн ахырынчы чыхыш јолудур, — о өзүнә лазым олмајан бу алты сааты галан алты саата әлавә едиб Павелә верәчәкдир.

Беләликлә, Павелә нисбәтән Пјотр, ән нәһајәт, нә газаныр? Иш саатларымы? Јох. О анчаг асудә саатлары газаныр, о алты саат әрзиндә аварачылыг етмәјә мәчбур олачагдыр. Бу јени аварачылыг һүгугунун јени чәмијјәтдә нәинки гәбул едилмәси, һәтта гијмәтләндирилмәси үчүн бу чәмијјәт тәнбәллији ән бөјүк сәадәт сајмалы вә әмәји һәр нечә олса јаха гуртармаг лазым кәлән ағыр јүк һесаб етмәлидир. Һәм дә өз мисалымыза гајыдараг дејәк ки, Пјотрун Павелдән газандығы бу асудә вахт саатлары Пјотр үчүн һәгигәтән газанч олсајды! Лакин јох. Ишә һәддиндән артыг әмәклә башламыш Пјотр нә кими нәтичә әлдә етмишдисә, әввәлләр анчаг алты саат ишләјән Павел дә мүнтәзәм вә орта әмәклә ејни нәтичәни әлдә едир. Һәр кәс Павел олмаг истәр вә Павелин вәзијјәтинә чатмаг үчүн рәгабәт, тәнбәллик рәгабәти башланар.

Беләликлә, бәрабәр мигдарларда көтүрүлән әмәјин мүбадиләсиндән нә алынды? Ифрат истеһсал, гијмәтдәндүшмә, һәдсиз әмәк вә бунун ардынча фәалијјәтсизлик, бир сөзлә, әмәк рәгабәти чыхылмагла мүасир чәмијјәтдә мөвчуд олан бүтүн игтисади мүнасибәтләр.

Лакин јох, биз сәһв едирик. Јени чәмијјәт, Пјотрлар вә Павелләр чәмијјәти үчүн даһа бир ничат васитәси вардыр. Пјотрун әлиндә галан алты саатлыг әмәјин мәһсулуну о өзү истеһлак едәчәкдир. Лакин онун истеһсал етдији мәһсулу мүбадилә етмәси артыг онун үчүн зәрури дејилдирсә, онун мүбадилә үчүн истеһсал етмәси дә зәрури дејилдир, бу исә әмәк бөлкүсүнә вә мүбадиләјә әсасланан чәмијјәт һаггындакы бүтүн мүгәддәм шәртимизи алт-үст едир. Мүбадилә бәрабәрлији анчаг һәр бир мүбадиләнин дајандырылмасы васитәси илә хилас едиләрди: Павел вә Пјотр дөнүб Робинзон олардылар.

Беләликлә, фәрз едилсә ки, бүтүн чәмијјәт үзвләри билаваситә ишчиләрдир, онда бәрабәр мигдар иш саатларынын мүбадиләси анчаг бу шәртлә мүмкүндүр ки, мадди истеһсала нә гәдәр саат сәрф едилмәли олмасы барәсиндә габагчадан сазиш олсун. Лакин белә бир сазиш фәрди мүбадиләнин инкарыдыр.

Биз истеһсал едилмиш мәһсулларын бөлкүсү әвәзиндә истеһсал әмәлијјатынын өзүнү башланғыч нөгтәси олараг көтүрсәк, ејни нәтичәјә кәләрик. Ири сәнаједә Пјотр өз әмәјинин вахтыны өз билдији кими мүәјјән едә билмәз, чүнки мүәссисәни тәшкил едән бүтүн галан пјотрларын вә павелләрин јардымы олмадан Пјотрун әмәји һечдир. Бу, *он саатлыг иш күнү һаггында гануна* инкилис фабрикчиләринин мүгавимәтини ән јахшы

изаһ едир. Онлар чох јахшы билирдиләр ки, гадынларын вә јенијетмәләрин иш вахтынын ики саат азалдылмасы[42] кишиләрин дә иш вахтынын гысалдылмасына сәбәб олмалыдыр. Ири сәнајенин өз тәбиәти һамы үчүн бәрабәр иш вахты тәләб едир. Бу күн капиталын фәалијјәтинин вә фәһләләр арасында рәгабәтин нәтичәси олан шеј сабаһ, әмәјин капитала мүнасибәти арадан галхдыгда, мәһсулдар гүввәләр мәчмусунун мөвчуд тәләбат мәчмусуна нисбәтинә әсасланан сазиш васитәси илә әлдә едиләчәкдир.

Лакин белә бир сазиш фәрди мүбадилә үчүн өлүм һөкмүдүр, демәли, биз јенә өз илк нәтичәмизә кәлирик.

Принсипчә, мәһсуллар мүбадиләси јохдур, истеһсалда иштирак едән әмәк нөвләринин мүбадиләси вардыр. Мәһсулдар гүввәләрин мүбадилә үсулундан мәһсулларын да мүбадиләси үсулу асылыдыр. Үмумијјәтлә, мәһсулларын мүбадиләси формасы истеһсалын формасына ујғундур. Истеһсалын формасыны дәјишдирсәниз, бунун нәтичәси мүбадилә формасынын дәјишилмәси олар. Буна көрә чәмијјәт тарихиндә биз көрүрүк ки, мәһсулларын мүбадиләси үсулуну онларын истеһсалы үсулу тәнзим едир. Фәрди мүбадилә дә мүәјјән истеһсал үсулуна ујғундур, бу истеһсал үсулу да синифләрин антагонизминә ујғундур. Буна көрә синифләрин антагонизми олмадан фәрди мүбадилә дә ола билмәз.

Лакин исмәтли буржуанын шүуру бу ашкар факты гәбул етмир. Инсан буржуа олараг галдыгча, бу антагонист мүнасибәтләрдә аһәнкдарлыг вә әбәди әдаләтә, һеч кәсин өз мәнафејини башгасы һесабына өдәмәсинә јол вермәјән бу әдаләтә әсасланмыш мүнасибәтләр көрүр. Буржуанын фикринчә, синифләр антагонизми олмадан фәрди мүбадилә мөвчуд ола биләр: онун нәзәриндә бу ики һадисә бир-бири илә әсла әлагәдар дејилдир. Буржуанын тәсәввүрүндәки фәрди мүбадилә һәјатда мөвчуд олан фәрди мүбадиләјә чох аз охшајыр.

Ч-б Бреј исмәтли буржуанын *хәјалындан,* онун һәјата кечирмәк истәдији бир *идеал* јарадыр. Фәрди мүбадиләни тәмизләјиб, бунда олан бүтүн антагонист үнсүрләри бир кәнара атараг о, хәјал едир ки, чәмијјәтә дахил етмәк истәдији *«бәрабәрләшдиричи»* мүнасибәти тапмышдыр.

Ч-б Бреј көрмүр ки, дүнјаја дахил етмәк истәдији бәрабәрләшдиричи мүнасибәт, *тәсһиһедичи идеал* өзү анчаг мөвчуд дүнјанын ин'икасыдыр вә буна көрә чәмијјәти һәмин чәмијјәтин бәзәк-дүзәк верилмиш көлкәсиндән башга шеј олмајан бир әсас үзәриндә јенидән гурмаг әсла мүмкүн дејилдир. Бу көлкә јенидән чисмани бир шејә чеврилдикчә, мә'лум олур ки, хәјалларда көрүнән дәјишилмиш чәмијјәт әвәзиндә анчаг мүасир чәмијјәтин чисми мејдана чыхыр*.

* Һәр һансы башга нәзәријјә кими, ч. Брејин нәзәријјәси дә өзүнә, онун көркәминә алданан тәрәфдарлар тапмышдыр. Лондонда, Шеффилддә, Лидсдә вә Инкилтәрәнин бир чох башга шәһәрләриндә equitable - labour - exc-

§ III. ДӘЈӘРЛӘРИН ПРОПОРСИОНАЛЛЫҒЫ ГАНУНУНУН ТӘТБИГИ

А. ПУЛ

«Гызыл вә күмүш — дәјәрләри гәрарлашмаға чатан илк әмтәәләр иди».

Беләликлә, гызыл вә күмүш... ч. Прудон тәрәфиндән «гәрарлашдырылмыш дәјәрин» илк тәтбигләри имиш. Ч-б Прудон мәһсулларын дәјәрини бунларда олан әмәјин нисби мигдары илә мүәјјән едиб, һәмин дәјәри бу јолла гәрарлашдырдығына көрә исә, о анчаг бир иш көрмәли иди: сүбут етмәли иди ки, гызыл вә күмүшүн дәјәриндәки дәјишилмәләр һәмишә бунларын истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахтынын дәјишилмәләри илә изаһ едилир. Лакин ч. Прудон буну һеч фикринә дә кәтирмир. О, гызыл вә күмүшдән әмтәә кими дејил, пул кими бәһс едир.

Онун бүтүн мәнтиги, бурада бир мәнтиг варса, бундан ибарәтдир ки, дәјәри иш вахты илә өлчүлән бүтүн әмтәәләрә о, гызыл вә күмүшүн *пул* олмаг хассәсини ојунбазлыгла шамил едир. Әлбәттә, бүтүн бу ојунбазлыгда кәләкдән чох садәлөвһлүк вардыр.

Бу вә ја башга фајдалы мәһсулун дәјәри онун истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахты илә өлчүлдүјүнә көрә, бу мәһсул һәмишә мүбадиләдә гәбул олунмаг габилијјәтинә малик олур. Буна сүбуту, дејә ч. Прудон көстәрир, биз ахтарылан «мүбадиллик» шәраитиндәки гызыл вә күмүшдә тапырыг. Демәли, гызыл вә күмүш гәрарлашмыш һала чатан дәјәрдир, јә'ни ч. Прудонун идејасынын тәчәссүмүдүр. О кәтирдији мисалы сечмәси илә сон дәрәчә хошбәхтдир. Гызыл вә күмүш һәр һансы башга әмтәә кими, дәјәри иш вахты илә өлчүлән әмтәә олмагдан башга, бунларын һәм дә үмуми мүбадилә васитәси хидмәти көрмәк, јә'ни пул олмаг хассәси вардыр. Буна кәрә гызылы вә күмүшү иш вахтынын *«гәрарлашдырдығы дәјәрин»* тәтбиги һесаб етдикдә, буну сүбут етмәкдән даһа асан бир шеј јохдур ки, дәјәри иш вахты илә гәрарлашан һәр бир әмтәә даими бир мүбадилә олунмаг габилијјәти алачаг, пул олачагдыр.

Ч-б Прудонун бејниндә тамамилә садә бир суал мејдана чыхыр: нәјә көрә гызыл вә күмүш «гәрарлашмыш дәјәр» типи олмаг имтијазына маликдир?

---

hange-bazars [әмәк мәһсулларынын әдаләтли мүбадиләси базарлары] тә'сис едилмишди. Бүтүн бу базарлар хејли капитал удуб, рүсвајчылыгла ифлас етди. Бу да һәмин адамларын бу базарлара һәвәсини һәмишәлик јох етди. Ч-б Прудон үчүн хәбәрдарлыгдыр! *(Марксын гејди).*

Мә'лум олдуғу кими, Прудон бу хәбәрдарлыгдан истифадә етмәди. 1849-чу илдә о өзү Парисдә јени мүбадилә банкы дүзәлтмәјә чалышырды. Лакин бу банк, һәтта мүнтәзәм фәалијјәт көстәрмәјә башламаздан әввәл ифлас етди. Прудона гаршы мәһкәмә тә'гиби бу ифласы пәрдәләди. — *Ф. Е. (1885-чи ил алманча нәшринә Енкелсин әлавәси).*

«Адәт үзүндән гијмәтли металлара верилән хүсуси функсија — үнсијјәт васитәси олмаг функсијасы — халис шәрти функсијадыр вә һәр бир башга әмтәә бу ролу ејни дәрәҹәдә аутентик, һәрчәнд бәлкә аз раһат јеринә јетирә биләрди; буну игтисадчылар е'тираф едиб, бу ҹүр мисал көстәрирләр. Бу пул олмаг имтијазынын, һәр јердә металлара верилән имтијазын сәбәби нәдәдир вә күмүшүн функсијасынын сијаси игтисадда бәнзәри олмајан беләихтисаслашмасыны нечә изаһ етмәли?.. *Пулун,* көрүнүр, гопарылыб көтүрүлдүјү *һадисәләр сырасыны бәрпа етмәк* вә бунунла да пулу өз һәгиги принсипинә кәтириб чатдырмаг олмазмы?»

Ҹ-б Прудон суалы бу шәкилдә ифадә етмәклә артыг ирәлиҹәдән *пулу* нәзәрдә тутур. Һәр шејдән әввәл, ҹ. Прудон өзүнә белә бир суал вермәли иди: нәјә көрә һазырда мүәјјәнләшдији шәкилдә мүбадилә заманы хүсуси мүбадилә васитәси јарадыб мүбадилә дәјәрини, нечә дејәрләр, фәрдиләшдирмәк лазым кәлмишдир? Пул шеј дејил, иҹтимаи мүнасибәтдир. Нәјә көрә һәр һансы башга игтисади мүнасибәт кими, әмәк бөлкүсү вә и. а. кими, пулда ифадә олунан мүнасибәт дә истеһсал мүнасибәтидир? Ҹ-б Прудонун бу мүнасибәт һаггында ајдын тәсәввүрү олсајды, пул она бир истисна кими, намә'лум вә ја ахтарылан сыранын бу сырадан гопарылыб көтүрүлмүш һәдди кими көрүнмәзди.

Әксинә, о көрәрди ки, бу мүнасибәт башга игтисади мүнасибәтләрин бүтөв бир силсиләсинин һалгаларындан анҹаг биридир, буна көрә дә бу мүнасибәт һәмин мүнасибәтләрлә чох сых бағлыдыр; е'тираф едәрди ки, бу мүнасибәтә фәрди мүбадилә ујғун кәлдији кими, бу мүнасибәт дә мүәјјән истеһсал үсулуна ујғундур. Бәс о нә едир? О, пулу бүтүн мүасир истеһсал үсулу мәҹмусундан ајырмагдан башлајыр ки, сонра ону хәјали сыранын, һәлә кәшф едилмәси лазым кәлән сыранын биринҹи һәдди етсин.

Хүсуси мүбадилә васитәсинин зәрурилији, јә'ни пулун зәрурилији гәбул едилдијинә көрә, анҹаг буну изаһ етмәк галыр ки, нәјә көрә бу хүсуси функсија һәр һансы башга әмтәәјә дејил, гызыла вә күмүшә гисмәт олмушдур. Бу икинҹи дәрәҹәли мәсәләдир вә онун изаһыны артыг истеһсал мүнасибәтләринин үмуми системиндә дејил, мүәјјән нөв материја олмаг е'тибары илә гызыла вә күмүшә аид спесифик хассәләрдә ахтармаг лазымдыр. Бурадан ајдындыр ки, бу һалда игтисадчылар, ҹ. Прудонун онлары иттиһам етдији кими, «өз елмләринин чәрчивәсиндән кәнара чыхыб физика, механика, тарих вә и. а. илә мәшғул» олмушларса, онлар анҹаг көрмәли олдуглары иши көрмүшләр. Мәсәлә артыг сијаси игтисад саһәсиндән кәнардадыр.

«Һеч бир игтисадчынын көрмәдији вә баша дүшмәдији шеј», — дејә ҹ. Прудон көстәрир, — «гијмәтли металлар үчүн онлара мәхсус имтијазы јаратмыш *игтисади сәбәбдир».*

Ҹ-б Прудон һеч кәсин — һәм дә әсассыз олмајараг — көрмәдији вә баша дүшмәдији игтисади сәбәби көрмүш, баша дүшмүш вә кәләҹәк нәслә вәсијјәт етмишдир.

«Һеч кәс белә бир факты көрмәмишдир ки, бүтүн әмтәәләрдән гызыл вә күмүш — дәјәри гәрарлашмаға кәлиб чатмыш олан илк әмтәәләр иди. Патриархал дөврдә гызыл вә күмүш тичарәт шејләри кими мејдана чыхыр вә һәлә күлчә һалында мүбадилә олунур, лакин артыг ашкар сурәтдә һөкмранлыға мејл көстәрир вә башга әмтәәләрдән нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә үстүн олур. *Јаваш-јаваш* һөкмдарлар гијмәтли металлары әлә кечирир вә онларын үзәринә өз мөһүрләрини басырлар; мәһз бу монарх көстәриши пулу, јә'ни раг excellence* әмтәәни, бүтүн тичарәт сарсынтылары заманы мүәјјән пропорсионал дәјәрини сахлајан вә бүтүн тә'дијәләрдә гәбул олунан әмтәәни доғурур... Гызылын вә күмүшүн фәргләндиричи чәһәти, тәкрар едирәм, ондадыр ки, өз метал хассәләри, әлдә едилмәсинин чәтинлији, башлычасы исә — дөвләт һакимијјәтинин мүдахиләси сајәсиндә бунлар әмтәә олараг еркән сабитлик вә аутентиклик газанмышдыр».

Бүтүн әмтәәләрдән гызыл вә күмүшүн — дәјәри гәрарлашмаға кәлиб чатмыш илк әмтәә олдуғуну иддиа етмәк, онун јухарыда дедијиндән көрүндүјү кими, анчаг буну иддиа етмәк демәкдир ки, биринчи олараг гызыл вә күмүш пул олмушдур. Бах будур ч. Прудонун бөјүк вәһји, бах будур она гәдәр һеч кәсин кәшф етмәдији һәгигәт.

Ч-б Прудон бунунла демәк истәсәјди ки, гызыл вә күмүш һасил етмәк үчүн зәрури олан вахт башга әмтәәләрин истеһсалындан өтрү зәрури олан вахтдан әввәл мә'лум иди, бу јенә дә онун өз охучуларына бол-бол тәгдим етдији еһтималлардан бири оларды. Һәм дә биз бу патриархал әлламәлијә мүвафиг һәрәкәт етмәк истәсәјдик, ч. Прудона хәбәр верәрдик ки, һәр шејдән әввәл дәмир вә и. а. кими ән зәрури шејләрин истеһсалы үчүн зәрури олан вахт мә'лум олмушдур. Биз һәлә Адам Смитин классик каманындан данышмырыг.

Бәс һеч бир дәјәр ајрылыгда гәрарлашмадығы һалда, бүтүн бунлардан сонра ч. Прудон нечә дә һәлә дәјәрин гәрарлашмасындан дәм вура биләр? Дәјәр ајрылыгда мә'лум мәһсулун истеһсалы үчүн зәрури олан вахтла дејил, һәмин мүддәт әрзиндә истеһсал едилә биләчәк бүтүн башга мәһсулларын мигдарына пропорсионал сурәтдә гәрарлашыр. Беләликлә, гызыл вә күмүшүн дәјәринин гәрарлашмасы артыг бир чох башга мәһсулларын дәјәринин гәрарлашмыш олдуғуну нәзәрдә тутур.

Демәли, гызыл вә күмүш шәклиндә әмтәә «гәрарлашмыш дәјәр» вәзијјәтинә чатмамышдыр, әксинә, ч. Прудонун гызыл вә күмүш шәклиндә «гәрарлашмыш дәјәри» пул вәзијјәтинә чатмышдыр.

Ч-б Прудонун фикринчә, бүтүн башга әмтәәләрә нисбәтән гызыл вә күмүшә дәјәри гәрарлашдыран вәзијјәтдән кечиб, пул дәрәчәсинә јүксәлдилмәк үстүнлүјү газандырмыш *игтисади сәбәбләри* инди јахындан нәзәрдән кечирәк.

Бу игтисади сәбәбләр ашағыдакылардыр: «ашкар сурәтдә һөкмранлыға мејл», артыг «патриархал дөврдә» «нәзәрә чарпачаг үстүнлүк» вә бу фактын өзүнүн башга шәкилләрдә шәрһи;

* — әксәрән, сөзүн һәгиги мә'насында. *Ред.*

бунлар бизим чәтинлијимизи анҹаг артырыр, чүнки факты изаһ етмәкдән өтрү ч. Прудонун көстәрдији һалларын сајынын артмасы сајәсиндә, изаһ едиләси фактларын сајы артыр. Лакин ч. Прудон игтисади сәбәб дејилән сәбәбләрин һәлә һамысыны көстәрмәмишдир. Суверен, гәти гүввәјә малик белә сәбәбләрдән бири будур:

«Монарх көстәриши пулу доғурур: һөкмдарлар гызылы вә күмүшү әлә кечирир вә онларын үзәринә өз мөһүрләрини басырлар».

Беләликлә, һөкмдарларын өзбашыналығы, ч. Прудонун фикринҹә, сијаси игтисадда али сәбәбдир!

Һәгигәтән, һеч бир тарихи мә'лумату олмадыгда белә бир факты билмәмәк олар ки, һәр заман һөкмдарлар игтисади шәраитә табе олмаға мәҹбур олмушлар вә һеч заман бу шәраитә ганунлар гәбул етдирә билмәмишләр. Истәр сијаси, истәрсә мүлки ганунверичилик игтисади мүнасибәтләрин тәләбләрини анҹаг ифадә едир, гејдә алыр.

Һөкмдармы гызылы вә күмүшү әлә кечириб өз мөһүрүнү басмагла бунлары үмуми мүбадилә васитәси етмишдир, јохса, әксинә, бу үмуми мүбадилә васитәләри һөкмдары әлә кечириб ондан өз мөһүрүнү басмасына вә сијаси көстәриш вермәсинә наил олмушдур?

Күмүшә вурулан вә вурулмагда олан дамға онун дәјәрини дејил, чәкисини көстәрир. Ҹ-б Прудонун бәһс етдији сабитлик вә аутентлик анҹаг сиккәнин әјарына аиддир вә әјар сиккәјә чеврилмиш күмүш парчасында нә гәдәр халис метал олдуғуну көстәрир.

«Күмүш маркаја дахилән хас олан јеканә дәјәр», — дејә Волтер өзүнәмәхсус ади сағлам дүшүнҹә илә көстәрир, — «күмүш маркасыдыр, сәккиз унсија ағырлығында јарым фунт күмүшдүр. Бу дахили дәјәри анҹаг чәки вә әјар јарадыр» (*Волтер,* «Ло системи»[43]).

Лакин бир унсија гызыл вә ја күмүш нечәјәдир? — суалы һәлә дә һәлл едилмәмиш галыр. «Гран Қолбер» мағазасындакы кәшмир шалына фабрикин «халис јун» дамғасы басылсајды, белә бир фабрик дамғасы һәлә кәшмир шалынын дәјәри һаггында бизә һеч бир шеј демәзди. Биз һәлә дә билмәли олардыг ки, јун нечәјәдир.

«Франса кралы I Филипп», — дејә ч. Прудон көстәрир, — «Бөјүк Қарлын Тур ливринә үчдә бир ашгар гатмышды. О белә хәјал етмишди ки, һәр һансы мәһсула инһисары олан һәр бир алверчи өз әмтәәси илә нечә рәфтар едирсә, о да сиккә кәсмәкдә инһисар һүгугуна малик олдуғуна көрә, бу сиккә илә о ҹүр рәфтар едә биләр. Бәс Филипп вә онун хәләфләри үчүн белә ејиб тутулан бу сиккә сахтакарлығы әслиндә нә демәк иди? Тиҹарәт көһнәпәрәстлији нөгтеји-нәзәриндән чох дүзкүн, лакин игтисад елми нөгтеји-нәзәриндән тамамилә јанлыш бир мүлаһизә. Бу мүлаһизә ондан ибарәтдир ки, дәјәр тәклиф вә тәләблә тәнзим едилдијинә көрә, ја сүн'и гытлыг төрәтмәклә, ја да шејләрин истеһсалыны бүсбүтүн әлә алмагла, шејләрә гојулан гијмәти, бунунла шејләрин дәјәрини дә јүксәлтмәк олар вә бу мүлаһизә тахыл, шәраб,

јағ, түтүн барәсиндә дүзкүн олдуғу кими, гызыл вә күмүш барәсиндә дә дүзкүндүр. Һалбуки Филиппин фырылдағы шүбһә доғурмаға башлајан кими, онун сиккәләри өз һәгиги дәјәринә енмәјә башлады вә о өз тәбәәләри һесабына газанмаг үмидиндә олдуғу һәр шеји итирди. Бу чүр бүтүн башга чәһдләрин дә агибәти белә олмушдур».

Әввәлән, артыг чох-чох дәфә сүбут едилмишдир ки, һөкмдар сиккәни сахталашдырмаға чәсарәт етдикдә, о өзү бунда удузур. О илк бурахылышда бир дәфә газандығыны сонра һәр дәфә сахталашдырылмыш сиккәләр она верки вә и. а. шәклиндә гајыдаркән итирир. Лакин Филипп вә онун хәләфәләри бу иткидән аз-чох горуна билирдиләр, чүнки онлар тәдавүлә сахта сиккәни бурахыб, дәрһал бүтүн сиккәләрин көһнә нүмунә үзрә јенидән кәсилмәси һаггында әмр верирдиләр.

Сонра да, I Филипп һәгигәтән ч. Прудон кими дүшүнсәјди, онун мүлаһизәләри «тичарәт нөгтеји-нәзәриндән» һеч дә гүсурсуз олмазды. Нә I Филипп, нә дә ч. Прудон бөјүк тичарәт габилијјәтинә малик олдуғуну көстәрмир, зира онлар белә хәјал едирләр: гызылын дәјәри, һабелә һәр һансы башга әмтәәнин дәјәри елә тәкчә бу сәбәбә көрә дәјишдирилә биләр ки, онларын дәјәри тәклифин тәләбә нисбәти илә мүәјјән олунур.

Крал Филипп бир мүи тахылы ики мүи адландырмағы әмр етсәјди, о фырылдагчы оларды. О, бүтүн рента аланлары, 100 мүи тахыл алмалы олан адамларын һамысыны алдатмыш оларды; онун мәрһәмәти сајәсиндә бүтүн бу адамлар 100 мүи әвәзиндә анчаг 50 мүи алмыш олардылар. Фәрз един ки, крал бирисинә 100 мүи тахыл борчлу иди; бу һалда о анчаг 50 мүи верә биләрди. Лакин тичарәтдә 100 мүи әввәлки 50 мүидән һеч дә баһа олмазды. Адын дәјишилмәси шеји дәјишдирмир. Истәр тәләб, истәрсә тәклиф үчүн објект олан тахылын мигдары тәкчә ад дәјишилмәси нәтичәсиндә нә азалар, нә дә артар. Буна көрә дә, бу ад дәјишилмәсинә бахмајараг тәклифин тәләбә нисбәти дәјишилмәдијинә көрә, тахылын да гијмәтиндә һеч бир керчәк дәјишиклик олмајачагдыр. Тәклиф вә тәләбдән данышыларкән шејләрин ады дејил, бунларын тәклифи вә тәләби нәзәрдә тутулур. Ч-б Прудонун сөзләриндән анлашылдығына көрә, I Филипп гызыл вә күмүш јаратмамышдыр, о анчаг сиккәләрин адларыны јаратмышдыр. Өз франсыз кәшмир шалынызы Асија кәшмир шалы кими гәләмә версәниз, чох ола биләр ки, бир вә ја ики алычыны алдадасыныз; лакин фырылдағын үстү ачылдыгда, сизин Асија кәшмир шалы адландырдығыныз шалын гијмәти дәрһал франсыз кәшмир шалы сәвијјәсинә енәчәкдир. Крал I Филипп гызыла вә күмүшә сахта дамға басмагла адамлары анчаг кәләјинин үстү ачылан дәгигәјә гәдәр алдада биләрди. Һәр бир башга дүканчы кими, о өз мүштәриләрини әмтәәјә јаланда ад гојмагла алдадырды; лакин бу анчаг бир мүддәт давам едә биләрди. Кеч-тез о, тичарәт ганунларынын бүтүн сәртлијини һисс етмәли олду. Ч-б Прудон бунуму сүбут етмәк истәјирди? Јох, буну јох. .Онун фикринчә, пула онун дә-

јәрини тиҹарәт дејил, һөкмдар верир. Бәс эслиндә о нәји сүбут етди? Ону сүбут етди ки, тиҹарәт һөкмдардан артыг һакимијјәтә маликдир. Гој һөкмдар маркаја әмр етсин ки, индән белә о дөнүб ики марка олсун, — тиҹарәт сизә һәмишә дејәҹәкдир ки, бу ики јени марка анҹаг бир көһнә марка дәјәриндәдир.

Лакин бүтүн бунлар әмәјин мигдары илә мүәјјән олунан дәјәр мәсәләсини бирҹә аддым да ирәлиләтмир. Һәлә дә һәлл етмәк лазым кәлир ки, јенидән бир көһнә маркаја чеврилмиш олан бу ики марканын дәјәри истеһсал хәрҹләри илә, јохса тәклиф вә тәләб гануну илә мүәјјән олунур?

Ҹ-б Прудон давам едир:

«Һәтта гејд етмәк лазымдыр ки, сиккәләри сахталашдырмаг әвәзиндә кралын әлиндә бунларын күтләсини икигат артырмаг ихтијары олсајды, һәмин пропорсионаллыг вә мүвазинәт сәбәби үзүндән гызыл вә күмүшүн мүбадилә дәјәри јарыбајары ашағы дүшәрди».

Ҹ-б Прудонун вә башга игтисадчыларын шәрик олдуглары бу бахыш дүзкүндүрсә, һеч дә ҹ. Прудонун пропорсионаллығы леһинә дејил, анҹаг онларын тәклиф вә тәләб нәзәријјәси леһинәдир. Зира, бу бахыша көрә, икигат артыг гызыл вә күмүш күтләсиндә нә гәдәр әмәк олурса-олсун, анҹаг тәләбин дәјишилмәз галыб тәклифин исә икигат артмасы нәтиҹәсиндә онларын дәјәри јарыбајары ашағы дүшәрди. Јохса бу дәфә *«пропорсионаллыг гануну»* бу гәдәр нифрәтли тәклиф вә тәләб ганунуна тәсадүфән ујғун кәлир? Ҹ-б Прудонун бу дүзкүн пропорсионаллығы һәгигәтән о дәрәҹәдә еластикдир, о гәдәр дәјишикликләрә, бирләшмәләрә вә јердәјишмәләрә һазыр олдуғуну көстәрир ки, бә'зән асанлыгла тәклифин тәләбә нисбәтинә дә мүвафиг ола биләр.

«Һәр бир әмтәәјә мүбадиләдә гәбул олунмаға фактик олмаса да, һәр һалда јуридик габилијјәт» иснад вермәк вә бу заман гызылла күмүшүн ролуна истинад етмәк бу ролу баша дүшмәмәк демәкдир. Гызыл вә күмүшүн анҹаг она көрә мүбадиләдә гәбул олунмаға јуридик габилијјәти вардыр ки, онлар бунун үчүн фактик габилијјәтә маликдирләр, мүбадиләдә гәбул олунмаг үчүн фактик габилијјәтә исә она көрә маликдирләр ки, истеһсалын мүасир тәшкилинин үмуми мүбадилә васитәсинә еһтијаҹы вардыр. Һүгуг фактын анҹаг рәсми е'тирафыдыр.

Биз көрдүк ки, гәрарлашмыш һала чатан дәјәрин әмәли тәтбиги олараг пул мисалыны ҹ. Прудон анҹаг бүтүн өз мүбадиллик нәзәријјәсини хәлвәтҹә јеритмәк мәгсәди илә сечмишдир, јә'ни буну сүбут етмәк мәгсәди илә сечмишдир ки, истеһсал хәрҹләри илә гијмәтләндирилән һәр бир әмтәә дөнүб пул олмалыдыр. Бүтүн бунлар чох көзәл оларды, амма белә кичик бир нараһатлыг олмајајды ки, бүтүн әмтәәләр ичәрисиндә мәһз пул олмаг е'тибары илә гызыл вә күмүш өз истеһсал хәрҹләри илә мүәјјән олунмајан јеканә әмтәәдир, бу да о дәрәҹәдә дүзкүндүр ки, тәдавүлдә онлар кағызла әвәз едилә биләр. Тәдавүл тә-

ләбаты илә бурахылан пулун — истәр кағыз, гызыл, платин вә ја мис пул олсун — мигдары арасында мүәјјән пропорсија галдыгча, пулун дахили (истеһсал хәрҹләри илә мүәјјән олунан) дәјәри илә номинал дәјәри арасында пропорсија көзләмәк мәсәләси гојула билмәз. Әлбәттә, бејнәлхалг тиҹарәтдә һәр һансы башга әмтәә кими, пул да иш вахты илә мүәјјән олунур. Лакин бу она көрә беләолур ки, бејнәлхалг тиҹарәтдә һәтта гызыл вә күмүш дә пул кими дејил, анҹаг мәһсул кими мүбадилә васитәсидир, јә'ни «сабитлик вә аутентлик» әламәтләрини, «монарх көстәришинә» малик бир шеј әламәтләрини, ҹ. Прудонун фикринҹә, онларын спесифик характерини тәшкил едән әламәтләри итирир. Рикардо бу һәгигәти елә јахшы баша дүшмүшдү ки, иш вахты илә мүәјјән олунан дәјәри бүтүн өз системиндә әсас көтүрүб, «бүтүн башга әмтәәләр кими, *гызыл вә күмүшүн дә* јалныз бунларын истеһсалы вә базара апарылмасы үчүн зәрури олан әмәјин мигдарына мүвафиг дәјәрә малик олдугларыны» көстәрмәклә бәрабәр, әлавә едир ки, пулун дәјәри онун маддәсиндә тәҹәссүм едән иш вахты илә дејил, анҹаг тәклиф вә тәләб гануну илә мүәјјән олунур.

«Кағыз пулларын һеч бир дахили дәјәри олмаса да, һәр һалда бу пулларын мигдары мәһдудлашдырылдыгда, бунларын да мүбадилә дәјәри ејни адлы метал пулларын вә ја бу сиккәләрдә олан металын дәјәри гәдәр ола биләр. Јенә һәмин принсип үзүндән, мәһз пулларын мигдарынын мәһдудлашдырылмасы сајәсиндә, сүртүлмүш сиккә һәгигәтән малик олдуғу мигдар халис металын дахили дәјәри илә дејил, гануни чәкиси вә әјари оларкән малик олдуғу дәјәрлә тәдавүл едә биләр. Бах буна көрә дә Британија сиккәчилији тарихиндә биз тез-тез көрүрүк ки, пуллар һеч заман өз кејфијјәтләринә көрә писләшдикләри дәрәҹәдә гијмәтдән дүшмәмишдир. Бунун сәбәби ондадыр ки, пулларын мигдары һеч заман онларын дахили дәјәринин азалмасына пропорсионал сурәтдә артмамышдыр» (Рикардо, ситат кәтириләнәсәр).

Рикардонун бу сөзләри барәсиндә Ж. Б. Сеј бах белә дејир:

«Зәннимҹә, бу *мисал* мүәллифи инандырмаг үчүн кифајәт олмалы иди ки, һәр бир дәјәр үчүн әсас, мә'лум әмтәәнин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин мигдары дејил, бу әмтәәнин гытлығы илә әлагәдар сурәтдә она олан тәләбатдыр»[44].

Беләликлә, Рикардонун фикринҹә, пул даһа иш вахты илә мүәјјән едилән дәјәр дејилдир вә мәһз бу сәбәбдән Ж. Б. Сеј пулу елә бир мисал кими көтүрүр ки, һәмин мисал Рикардону буна инандырмалыдыр: башга дәјәрләр дә иш вахты илә мүәјјән едилә билмәз, — мән дејирәм ки, Ж. Б. Сеј тәрәфиндән анҹаг тәклиф вә тәләблә мүәјјән олунан дәјәр, мисал кими көстәрилән бах бу пул, ҹ. Прудонун фикринҹә, иш вахты илә... гәрарлашдырылан дәјәрин тәтбигинә par excellence мисал олур.

Буну битирмәк үчүн гејд едәк ки, пул иш вахты илә «гәрарлашдырылмыш дәјәр» дејилдирсә, ҹ. Прудонун дүзкүн «пропорсионаллығы» илә онун әсла үмуми ҹәһәти ола билмәз. Гызыл вә күмүшүн һәмишә мүбадилә олуна билмәсинә сәбәб будур ки,

бунлар үмуми мүбадилә васитәси олмаг кими хүсуси функсијаја маликдир, сәбәб һеч дә о дејилдир ки, бунлар сәрвәтин үмуми мәблағинә пропорсионал мигдарда мөвчуддур; јахуд, даһа јахшы дејилсә, бунлар һәмишә она көрә пропорсионалдыр ки, сәрвәтин үмуми мәблағинә нисбәтән бунлар нә мигдарда олса да, бүтүн әмтәәләр ичәрисиндә јалныз бунлар пул, үмуми мүбадилә васитәси хидмәти көрүр.

«Тәдавүлдә олан пул һеч заман о гәдәр бол ола билмәз ки, артыг олсун; зира, сиз пулун дәјәрини азалтдыгда, ејни пропорсијада пулун мигдарыны артырырсыныз, пулун дәјәрини артырдыгда исә, сиз онун мигдарыны азалдырсыныз» (Рикардо).

«Бу сијаси игтисад лап долашыглыгдыр!» — дејә ч. Прудон көстәрир.

«Лә'нәтә кәлмиш гызыл! — дејә коммунист» (ч. Прудонун дили илә) «мәзәли бир һарај салыр. Ејни дәрәчәдә һаглы оларағ демәк оларды: лә'нәтә кәлмиш буғда, лә'нәтә кәлмиш үзүм, лә'нәтә кәлмиш гојун! — чүнки гызыл вә күмүш кими, һәр бир *тичарәт дәјәри* дәгиг вә чидди мүәјјән олунмалыдыр».

Гојуна вә үзүмә пул хассәләри вермәк фикри јени бир шеј дејилдир. Франсада бу фикир XIV Лүдовик дөврүнә мәхсусдур. Пулун там гүдрәтинин јаранмаға башладығы бу дөврдә бүтүн башга әмтәәләрин гијмәтдән дүшмәси барәсиндә шикајәтләр ешидилди вә адамлар елә бир вахтын кәлиб чатмасыны гызғын арзу едирдиләр ки, бу заман «һәр бир тичарәт дәјәри» пула чеврилиб дәгиг вә чидди мүәјјән олуна билсин. Франсанын гочаман игтисадчыларындан бири олан Баукилбердә артыг биз бах бу сәтирләрә раст кәлирик:

«О заман, әдаләтли дәјәри бәрпа едилмиш әмтәәләрин өз симасында сајсыз-һесабсыз рәгибләрин сохулмасы сајәсиндә пул өз тәбии сәрһәдләринә салыначагдыр» («XVIII әсрин игтисадчы малијјәчиләри», сәһ. 422, Дер нәшри).

Көрүндүјү кими, буржуазијанын илк хәјаллары һәмчинин онун сон хәјалларыдыр.

В. ӘМӘЈИН ВЕРДИЈИ АРТЫГЛЫГ

«Сијаси игтисад әсәрләриндә белә бир мә'насыз фәрзијјәјә раст кәлмәк олар: *бүтүн шејләрин гијмәти икигат артсајды...* Куја бүтүн шејләрин гијмәти шејләрин нисбәти дејилдир вә куја нисбәт, пропорсија вә ја ганун икигат артырыла биләр!» (Прудон, I чилд, сәһ. 81).

Игтисадчылар она көрә белә бир јанылмаја јол вермишләр ки, «пропорсионаллыг ганунуну» вә «гәрарлашмыш дәјәри» тәтбиг едә билмәмишләр.

Бәдбәхтликдән, ч. Прудонун өз әсәринин I чилдинин 110-чу сәһифәсиндә биз һәмин мә'насыз фәрзијјәјә раст кәлирик: «әмәк

һаггы үмумән јүксәлсәјди, бүтүн шејләрин гијмәти артарды». Бундан әлавә, сијаси игтисад әсәрләриндә бу чүмләјә раст кәлмәк олурса, орадача бунун изаһыны да тапмаг олар.

«Бүтүн шејләрин гијмәтинин галхмасындан вә ја енмәсиндән бәһс едирләрсә, бурада һәмишә бу вә ја башга бир әмтәә истисна олунур; истисна едилән әмтәә адәтән пул вә ја әмәк олур» («Пајтахт енсиклопедијасы, јахуд Универсал билик лүғәти», VI чилд. Сенјорун «Сијаси игтисад» мәгаләси, Лондон, 1836[45]. Бу ифадә барәсиндә һәмчинин бах: Ч. Ст. Милл. «Сијаси игтисадын һәлл едилмәмиш бә'зи мәсәләләри һаггында очеркләр». Лондон, 1844 вә Тук, «Гијмәтләр тарихи» вә и. а., Лондон, 1838[46]).

«Инди «гәрарлашмыш дәјәрин» вә башга пропорсионаллыгларын *икинчи тәтбигинә* кечәк, — бунларын јеканә гүсуру одур ки, бунлар аз пропорсионалдыр, — вә көрәк ч. Прудон гојунлары *пул е'лан етмәјә* чәһд көстәрдији һалдакына нисбәтән бурада даһа хошбәхт олмајачагмы.

«Игтисадчылар тәрәфиндән үмумән белә бир аксиом гәбул едилир ки, һәр бир әмәк бир гәдәр артыглыг вермәлидир. Мәндән өтрү бу мүддәа универсал вә мүтләг һәгигәтдир; бу — пропорсионаллыг ганунунун зәрури нәтичәсидир вә бу нәтичәни бүтүн игтисад елминин јекуну һесаб етмәк олар. Лакин игтисадчылар мәни бағышласынлар: *һәр бир әмәк бир гәдәр артыглыг вермәлидир* — мүддәасы онларын нәзәријјәси чәрчивәсиндә һеч бир мә'наја малик дејилдир вә әсла *сүбут едилә* билмир» (Прудон).

Һәр бир әмәјин бир гәдәр артыг вермәли олдуғуну сүбут етмәк үчүн ч. Прудон чәмијјәти шәхсләшдирир; о, чәмијјәти *чәмијјәт-шәхсә,* елә бир чәмијјәтә чевирир ки, бу да әсла шәхсләрдән ибарәт чәмијјәтин ејни дејилдир, чүнки о, чәмијјәтин ибарәт олдуғу шәхсләрә әсла дәхли олмајан өз хүсуси ганунларына вә «өз зәкасына» — ади инсан зәкасы дејил, сағлам дүшүнчәдән мәһрум зәкаја маликдир. Ч-б Прудон игтисадчылары бу коллектив варлығын шәхси характерини баша дүшмәмәкдә төһмәтләндирир. Биз белә һесаб едирик ки, онун сөзләринә башга игтисадчылары тамамилә экс шејдә төһмәтләндирән бир америкалы игтисадчынын әсәриндән ашағыдакы парчаны гаршы гојмаг јерсиз олмаз:

«Јуридик шәхсә (the moral entity) — чәмијјәт адландырылан грамматик варлыға (the grammatical being) — әслиндә анчаг сөздән шеј дүзәлдәнләрин хәјалында мөвчуд олан хассәләр иснад верилмишдир... Сијаси игтисадда чохлу чәтинлик вә ачыначаглы анлашылмазлыг доғуран бах бу олмушдур» (Т. Купер. «Сијаси игтисад үнсүрләри һаггында мүһазирәләр», Колумбија, 1826[47]).

Ч-б Прудон давам едир:

«Әмәјин вердији бу артыглыг принсипи фәрдләр барәсиндә анчаг она көрә доғрудур ки, о, бу јолла өз ганунларынын көзәл тә'сирини фәрдләрин үзәринә кечирән чәмијјәтдән доғур».

Бунунла ч. Прудон садәчә бунуму демәк истәјир ки, чәмијјәтдә јашајан фәрд тәчрид олунмуш фәрддән артыг истеһсал

едә биләр? О, бир-бири илә әлагәдар олмаjан фәрдләрин истеһсалына нисбәтән бирләшмиш фәрдләрин истеһсалынын вердиjи артыглығымы нәзәрдә тутур? Беләдирсә, биз она бу садә һәгигәти ч. Прудонун өзүнү бүрүдүjү мистисизмә әл атмадан ифадә етмиш там jүз игтисадчы көстәрә биләрик. Мәсәлән, ч. Садлер белә деjир:

«Бирләшмиш әмәк фәрди әмәjин һеч заман верә билмәjәчәjи нәтичәләр верир. Демәли, бәшәриjjәтин саjы артдыгча, онун бирләшмиш әмәjинин мәһсуллары әһали артымына мүвафиг рәгәмләрин садәчә чәмләнмәсиндән алынан мәбләғдән хеjли артыг олачагдыр... Һазырда истәр механики сәнәтләрдә, истәрсә елми ишләрдә бир нәфәр бир күндә тәчрид олунмуш фәрдин бүтүн өмрү боjу көрә биләчәjиндән артыг иш көрә биләр. Тамын өз һиссәләринә бәрабәр олмасы һаггындакы риjази аксиом нәзәрдән кечирдиjимиз мәсәләjә тәтбиг едиләркән дүзкүн чыхмыр. Әмәjә, бәшәр варлығынын бу бөjүк даjағына (the great pillar of human existence) кәлдикдә, демәк олар ки, биркә сә'jләрин мәһсулу фәрди вә аjры дүшмүш сә'jләрин һәр заман jарада билдиjинин һамысындан хеjли артыгдыр» (Т. Садлер. «Әһали гануну», Лондон, 1830[48]).

Ч-б Прудона гаjыдаг. О деjир ки, әмәjин вердиjи артыглыг чәмиjjәт-шәхс васитәси илә изаһ олунур. Бу шәхсин һәjаты елә ганунлара табедир ки, бунлар бир фәрд олмаг е'тибары илә инсанын фәалиjjәтини мүәjjән едән ганунлара зиддир; ч. Прудон буну *«фактларла»* сүбут етмәк истәjир.

«Тәсәррүфат саһәсиндә jени үсулун кәшфи ихтирачыjа һеч заман бу кәшфин чәмиjjәтә вердиjинә бәрабәр фаjда верә билмәз... Нәзәрә чарпмышдыр ки, дәмир jол мүәссисәләри саһибкарларын варланмасындан хеjли артыг дәрәчәдә дөвләтин варланмасы үчүн мәнбәдир. Малларын гошгу нәглиjjаты илә дашынмасы, малларын jүкләнмәсинин вә анбара кәтирилмәсинин дәjәри дә дахил олмагла, орта һесабла һәр тон-километри 18 сантимә баша кәлир. Һесабланмышдыр ки, белә бир тариф шәраитиндә ади дәмир jол мүәссисәси һеч 10% дә халис мәнфәәт вермәзди, jә'ни тәгрибән гошгу нәглиjjаты мүәссисәсинин вердиjи гәдәр верәрди. Лакин тутаг ки, дәмир jолла дашыма сүр'әтинин гошгу нәглиjjаты сүр'әтинә нисбәти 4-үн 1-ә нисбәти кимидир; бу һалда, чәмиjjәт үчүн вахт дәjәрин өзү олдуғуна көрә, тариф бәрабәр олдугда, гошгу нәглиjjатына нисбәтән дәмир jол 400% фаjда верәчәкдир. Һалбуки чәмиjjәт үчүн чох реал олан бу сон дәрәчә бөjүк фаjда нәглиjjат мүәссисәсинин саһиби үчүн еjни пропорсиjада реаллашмыр: о, чәмиjjәтә 400% мәнфәәт вердиjи һалда, өзү үчүн һеч 10% дә көтүрмүр. Һәгигәтән, даһа да аjдын олсун деjә, фәрз едәк ки, дәмир jол өз тарифини 25 сантимә чатдырмыш, гошгу нәглиjjатынын гиjмәти исә jенә дә 18 сантимдир; бу һалда дәмир jол jүк дашынмасы үчүн верилмиш бүтүн сифаришләрдән дәрһал мәһрум оларды. Jүк көндәрәнләрин вә jүк аланларын һамысы көһнә фургонлара вә jа һәтта, лазым кәләрсә, арабалара гаjыдарды. Локомотив тәрк едиләрди: 400%-лик ичтимаи фаjда 35%-лик хүсуси иткиjә гурбан вериләрди. Бунун исә сәбәби аjдындыр: дәмир jолларла jүк дашынмасынын сүр'әтиндән алынан газанч бүсбүтүн ичтимаи газанчдыр; һәр бир фәрд бундан анчаг чох чүз'и өлчүдә истифадә едир (унудулмамалыдыр ки, бурада анчаг мал дашынмасындан бәһс олунур), итки исә истеһлакчыjа билаваситә вә шәхсән аиддир. 400-ә бәрабәр ичтимаи мәнфәәт фәрд үчүн — чәмиjjәт анчаг бир милjон адамдан ибарәтдирсә — он миндә дөрд олур, истеһлакчынын 33%-лик иткиси исә 33 милjонлуг ичтимаи кәсир демәк оларды» (Прудон).

Гоj ч. Прудон илкин сүр'әтин 400%-и шәклиндә лап бирә дөрдгат артыг сүр'әт ифадә етсин. Лакин сүр'әт фаизини мән-

фəəт фаизи илə мүгајисə етмəк вə ајрылыгда һəр бири фаизлə өлчүлсə дə, бир-бири илə ортаг өлчүсү олмајан ики нисбəт арасында пропорсија гурмаг, фаизлəрин аид олдуғу шејлəрин өзлəрини бир кəнара гојуб фаизлəр арасында пропорсија гурмаг демəкдир.

Фаиз һəмишə фаиз олараг галыр. 10% илə 400% ортаг өлчүлүдүр; бунларын бир-биринə нисбəти 10-ун 400-ə нисбəти кимидир. Ч-б Прудон белə бир əгли нəтичə чыхарыр ки, демəли, 10% мəнфəəт бирə дөрдгат артырылмыш сүр'əтдəн 40 дəфə аз дəјəрə маликдир. Заһири əдəб көзлəмəк үчүн о һəмчинин дејир ки, чəмијјəт үчүн вахт пулдур (time is money). О белə бир сəһвə она көрə јол верир ки, дəјəрлə иш вахты арасында нə исə бир нисбəт олдуғуну тутгун шəкилдə хатырлајыр вə тəлəсик иш вахтыны јүк дашынмасы вахтына охшадыр, јə'ни о, иш вахты һəгигəтəн јүк дашынмасы вахтына тамамилə мүвафиг олан бир нечə очагчыны, кондуктору вə бəлəдчини бүтөв чəмијјəтлə ејнилəшдирир. Белəликлə, о, гəфлəтəн сүр'əти капитала чевириб, артыг там əсасла дејир: «400%-лик мəнфəəт 35%-лик иткијə гурбан верилəчəкдир». Бир ријазијјатчы кими бу гəрибə нисбəти мүəјјəн етдикдəн сонра о буну бизə игтисадчы нөгтеји-нəзəриндəн изаһ едир.

«400-ə бəрабəр ичтимаи мəнфəəт фəрд үчүн — чəмијјəт анчаг бир милјон адамдан ибарəтдирсə — он миндə дөрд олур». Тутаг ки, белəдир; лакин бурада 400-дəн дејил, 400%-дəн бəһс олунур; 400%-лик мəнфəəт исə фəрд үчүн дə нə аз, нə чох, 400%-дир. Капитал һəр нə гəдəр олса да, бу һалда дивидендлəр һəмишə 400% тəшкил едəчəкдир. Бəс ч. Прудон нə едир? О, фаизи капитал һесаб едир вə төрəтдији долашыглығын кифајəт гəдəр ашкар, кифајəт гəдəр «ајдын» олмајачағындан санки горхараг, сөзүнə давам едир:

«Истеһлакчынын 33%-лик иткиси 33 милјонлуг ичтимаи кəсир демəк оларды». Истеһлакчылардан һəр биринин 33%-лик иткиси бир милјон истеһлакчы үчүн дə 33%-лик итки олараг галар. Сонра, нечə дə ч. Прудон нə ичтимаи капиталын кəмијјəтини, нə дə һəтта ајрыча бир əлагəдар шəхсин капиталынын өлчүсүнү билмəдији һалда, азачыг да иши баша дүшүб иддиа едə билəр ки, 33%-ə бəрабəр олдугда, ичтимаи кəсир 33 милјона чатар? Белəликлə, ч. Прудон *капиталы фаизлə* гарышдырмагла кифајəтлəнмир, мүəссисəјə гојулмуш *капиталы* бунда марағы олан шəхслəрин *сајы* илə ејнилəшдирмəклə өз-өзүнү дə өтүб кечир.

«Һəгигəтəн, даһа да ајдын олсун дејə, фəрз едəк» ки, һəр һансы бир мүəјјəн капитал вардыр. Һəрəси бир франк вермиш бир милјон иштиракчы арасында бөлүшдүрүлəн 400%-лик ичтимаи мəнфəəт һəр адама һеч дə ч. Прудонун иддиа етдији кими 0,0004 франк дејил, 4 франк кəлир верир. Ејни илə иштиракчылардан һəр биринин 33%-лик иткиси 33 000 000 франк

дејил, 330 000 франк ичтимаи кәсир тәшкил едир (100 : 33= = 1 000 000 : 330 000).

Бүтүн варлығы илә өзүнүн чәмијјәт-шәхс нәзәријјәси илә мәшғул олан ч. Прудон 100-ә бөлмәји унудур. Демәли, 330 000 франк итки алыныр. Лакин һәр адама 4 франк мәнфәәт чәмијјәт үчүн 4 000 000 франк мәнфәәт едир. Беләликлә, чәмијјәт үчүн 3 . 670 000 франк халис мәнфәәт галыр. Бу дүрүст һесаблама ч. Прудонун сүбут етмәк истәдијинин мәһз әксини сүбут едир, мәһз ону сүбут едир ки, чәмијјәтин фајда вә иткиси һеч дә фәрдләрин фајда вә иткисинә әкс нисбәтдә дејилдир.

Халис һесаб характерли бу садә сәһвләри дүзәлтдикдән сонра көрәк бу һесаб сәһвләриндән сәрф-нәзәр едиб, дәмир јоллар үчүн сүр'әтин капитала ч. Прудон тәрәфиндән мүәјјән едилән нисбәтини гәбул етмәји гәрара алсајдыг, нә кими нәтичәләрә кәләрдик. Фәрз едәк ки, јүкүн дөрдгат артыг сүр'әтлә дашынмасы дөрдгат баһадыр; бу һалда һәмин дашыма дөрдгат ләнк вә дөрдгат учуз олан гошгу нәглијјаты илә дашымаға нисбәтән аз мәнфәәт вермәзди. Демәли, гошгу нәглијјаты илә 18 сантимә баша кәлирсә, дәмир јол 72 сантим ала биләрди. Јенә дә ч. Прудонун һесаб сәһвләриндән сәрф-нәзәр етсәк, бу онун еһтималларындан чыхан «халис ријази» нәтичә оларды. Лакин будур, әсла көзләнилмәдән о бизә дејир ки, дәмир јол һәтта 72 сантим дејил, чәми 25 сантим алсајды, бу һалда да јүк дашынмасы үчүн верилмиш бүтүн сифаришләриндән дәрһал мәһрум оларды. Әлбәттә, бу һалда фургонлара вә һәтта арабалара гајытмаг лазым кәләрди. Биз анчаг ч. Прудона мәсләһәт көрүрүк ки, *«Мүтәрәгги ассосиасија програмы»* әсәриндә јүзә бөлмәји унутмасын. Лакин һејһат! Бизим азачыг да үмидимиз јохдур ки, мәсләһәтимиз ешидиләчәкдир, зира ч. Прудон «мүтәрәгги ассосиасијаја» ујғун кәлән өз «мүтәрәгги» һесабламасына о дәрәчәдә мәфтун олмушдур ки, дәбдәбәли бир ибарәјә әл атмышдыр:

«Дәјәр антиномијасыны һәлл етмәклә мән икинчи фәсилдә артыг көстәрмишәм ки, фајдалы кәшф чәмијјәтә нисбәтән ихтирачы үчүн, нә едирсә етсин, мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә аз фајдалыдыр; Бу фикрин сүбутуну мән *чидди ријази дәгиглик* дәрәчәсинә чатдырмышам!»

Чәмијјәт-шәхс ујдурмасына гајыдаг; бу ујдурманын дахил едилмәсиндән јеканә мәгсәд белә садә бир һәгигәти сүбут етмәкдир ки, һәр бир јени кәшф мәһсулун мүбадилә дәјәрини ашағы салыр, ејни мигдар әмәклә даһа чох мигдар әмтәә истеһсал етмәјә имкан верир. Демәли, чәмијјәтин газанмасына сәбәб о дејилдир ки, даһа чох мигдар мүбадилә дәјәри алыр, сәбәб будур ки, ејни дәјәр мүгабилиндә даһа чох әмтәә алыр. Ихтирачыја кәлдикдә, рәгабәтин тә'сири алтында онун мәнфәәти тәдричән үмуми мәнфәәт сәвијјәсинә енир. Ч-б Прудон бу мүддәаны өзү истәдији кими сүбут етмишдирми? Јох. Лакин буна бахмајараг о, игтисадчылары бунда төһмәтләндирир ки, онлар

бу мүддәаны сүбута јетирмәмишләр. Ону вәзијјәтин бунун әксинә олдуғуна инандырмаг үчүн анҹаг Рикардо вә Лодерделдән ситат кәтирәк. Рикардо дәјәри иш вахты илә мүәјјән едән мәктәбин башчысыдыр; Лодердел дәјәри тәклиф вә тәләблә мүәјјән етмәјин ән гызғын мүдафиәчиләриндән биридир. Лакин онларын һәр икиси еjни бир мүддәаны сүбут едир.

«Истеһсалын јүнкүллүјүнү арасы кәсилмәдән артыраркән биз еjни заманда әввәлләр истеһсал едилмиш әмтәәләрдән бә'зиләринин дәјәрини арасы кәсилмәдән азалдырыг, һәрчәнд јенә еjни јолла биз нәинки милли сәрвәти, һәмчинин кәләҹәкдә истеһсал етмәк габилијјәтини дә артырырыг... Биз машынларын вә ја тәбиәт елмләри саһәсиндәки биликләримизин көмәји илә тәбиәт гүввәләрини әввәлләр инсан тәрәфиндән иҹра едилән иши көрмәјә мәҹбур етдикдә, дәрһал бу ишин мүбадилә дәјәри мүвафиг сурәтдә ашағы дүшүр. Ун дәјирманы он адамын әмәји илә һәрәкәтә кәтирилирдисә вә сонра күләјин вә ја сујун көмәји илә бу он адамын әмәјинә гәнаәт етмәк мүмкүн олдуғу кәшф едилмишдисә, ун дәјирманын ишләмәси мәһсулу олдуғуна көрә, бу андан е'тибарән унун дәјәри гәнаәт едилмиш әмәјин мигдарына пропорсионал сурәтдә ашағы дүшәрди вә ҹәмијјәт бу он адамын әмәји илә истеһсал едилә биләҹәк шејләрин бүтүн дәјәри гәдәр даһа варлы оларды, чүнки онларын сахланмасы үчүн нәзәрдә тутулан фонд бу заман әсла азалмазды» (Рикардо).

Лодердел өз тәрәфиндән дејир:

«Капиталларын мәнфәәти һәмишә ја она көрә алыныр ки, капиталлар әмәјин бир һиссәсини, инсанын өз әлләри илә көрмәли олдуғу һиссәсини әвәз едир, ја да она көрә алыныр ки, капиталлар инсанын шәхси гүввәләриндән үстүн олан вә инсанын өзүнүн јеринә јетирә билмәјәҹәји әмәји иҹра едир. Машынларын әвәз етдији әмәјин гијмәтинә нисбәтән адәтән бу машынларын саһибләринә чатан мәнфәәтин ҹүз'илији бәлкә дә бизим бахышымызын дүзкүнлүјүнә шүбһә етмәк үчүн бир әсас верди. Мәсәлән, бухар насосу бир күндә даш көмүр мә'дәниндән үч јүз адамын, һәтта чәлләкләрдән истифадә етдикдә дә өз архаларында чыхара биләҹәјиндән чох су чыхарыр; һәм дә һеч бир шүбһә јохдур ки, насос онларын ишини хејли аз мәсрәфлә јеринә јетирир. Бүтүн башга машынлар һаггында да еjни сөзләри демәк олар. Машынларын әвәз етдији адамларын әлләри илә әввәлләр көрүлән иши машынлар даһа ашағы гијмәтлә иҹра едир... Фәрз едәк ки, дөрд адамын әмәјини әвәз едән машынын ихтирачысы патент алмышдыр; мүстәсна үстүнлүк нәтиҹәсиндә, она өз машынынын әвәз етдији фәһләләрин әмәјиндән доған рәгабәтдән башга һеч бир рәгабәт ола билмәјәҹәјиндән, ајдындыр ки, үстүнлүк давам етдикҹә, онун өз мәһсулларыны сата биләҹәји гијмәти мүәјјән едән ме'јар һәмин фәһләләрин әмәк һагты олаҹагдыр; демәли, өз мәһсулларынын сатылмасыны тә'мин етмәк үчүн ихтирачы өз машынынын әвәз етдији әмәјә верилән әмәк һаггындан анҹаг бир гәдәр аз тәләб етмәлидир. Лакин үстүнлүк мүддәти баша чатдыгда вә еjни гәбилдән башга машынлар мејдана кәлдикдә, бу машынлар онун өз машыны илә рәгабәтә кирир. Онда о өз гијмәтини үмуми принсип әсасында тәнзим едәҹәк, бу гијмәти машынларын боллуғу илә әлагәдар көтүрәҹәкдир. Сәрф едилән капиталын вердији мәнфәәт... бурада әвәз едилмиш әмәјин нәтиҹәси олса да, сон нәтиҹәдә бу әмәјин дәјәри илә дејил, бүтүн башга һалларда олдуғу кими, капиталларын саһибләри арасындакы рәгабәтлә тәнзим олунур; белә бир рәгабәтин дәрәҹәси исә һәмишә мә'лум мәгсәд үчүн тәклиф едилән капиталларын мигдары илә бунлара олан тәләб арасындакы нисбәтлә мүәјјән олунур».

Демәли, ән нәһајәт мә'лум олур ки, јени истеһсал саһәсиндә мәнфәәт галан саһәләрдәкиндән јүксәк оларса, орада мәнфәәт

нормасы үмуми сәвијјәјә енәнә гәдәр һәмишә бу саһәјә чан атан капиталлар тапылачагдыр.

Биз индичә көрдүк ки, дәмир јоллар мисалы чәмијјәт-шәхс уjдурмасыны азачыг да ајдынлашдырмаг игтидарында дејилдир. Бунунла белә, ч. Прудон өз мүһакимәсини чәсарәтлә давам етдирир:

«Бир һалда ки, мәсәләнин бу чәһәти ајдынлашдырылмышдыр, онда һәр бир истеһсалчынын әмәјинин нәјә көрә она артыглыг вермәли олдуғуну ајдынлашдырмагдан асан һеч бир шеј јохдур».

Бунун ардынча кәләнләр классик гәдим дөврә аиддир. Бу, әввәлки ријази сүбутларын чиддилијиндән јорулмуш охучуја истираһәт вермәк мәгсәди күдән шаиранә бир нағылдыр. Ч-б Прудон өз чәмијјәт-шәхсинә *Прометеј* ады верир вә онун икидликләрини белә тәрәннүм едир:

«Әввәлчә тәбиәтин тәкиндән чыхан Прометеј мәлаһәтлә долу фәалијјәтсизликдә һәјат сүрмәк үчүн ојаныр» вә и. а. вә с. «Лакин будур, Прометеј ишә башлајыр вә илк күндән, икинчи јаранышынын илк күнүндән Прометејин мәһсулу, јә'ни онун сәрвәти, онун рифаһы бирә он олур. Икинчи күн Прометеј өз әмәјиндә бөлкү кечирир вә онун мәһсулу бирә јүз артыр... Үчүнчү күн вә сонракы күнләрин һәр бириндә Прометеј машынлар ихтира едир, чисимләрин јени-јени фајдалы хассәләрини, тәбиәтин јени-јени гүввәләрини кәшф едир... Онун әмәк фәалијјәтинин һәр аддымы сајәсиндә онун истеһсалыны билдирән рәгәм артыб онун сәадәтинин артачағыны хәбәр верир. Нәһајәт, онун үчүн истеһлак истеһсал демәк олдуғуна көрә, ајдындыр ки, истеһлакын һәр күн өзү илә анчаг әввәлки күнүн мәһсулуну апарыб, онун үчүн мәһсулун артығыны о бири күнә сахлајыр».

Ч-б Прудонун бу Прометеји әчәб гәрибә субјектдир! О, сијаси игтисадда олдуғу кими, мәнтигдә дә зәифдир. Нә гәдәр ки, Прометеј белә нәсиһәтамиз данышыгларла: әмәк бөлкүсү, машынлар тәтбиги, тәбиәт гүввәләриндән вә елмин гүввәләриндән истифадә едилмәси инсанларын мәһсулдар гүввәләрини артырыр вә тәчрид олунмуш әмәјин мәһсулуна нисбәтән артыглыг верир кими данышыгларла кифајәтләнир, о вахта гәдәр бу јени Прометејин бәдбәхтлији анчаг бундан ибарәтдир ки, о чох кеч мејдана чыхыр. Лакин Прометеј истеһсал вә истеһлак һаггында мүһакимә јеритмәјә башладыгда, дәрһал тамамилә күлүнч олур. Онун нәзәриндә истеһлак истеһсал демәкдир; о бир күн әввәл истеһсал етдијини ертәси күн истеһлак едир вә, беләликлә, һәмишә онун еһтијатда бир иш күнү галыр; бу еһтијат күн исә онун бәһс етдији «әмәјин вердији артыглыгдыр». Лакин дүнән истеһсал етдијини бу күн истеһлак едән Прометеј әрәфәси олмајан биринчи күн бирдән-бирә ики күнлүк ишләмәли иди ки, сонра еһтијатда бир күнү галсын. Бәс нә әмәк бөлкүсү, нә машын, нә дә өз күчүндән башга дикәр тәбиәт гүввәләри илә танышлыг олмадығы биринчи күн о һәмин артыглыға нечә наил ола биләрди? Беләликлә, мәсәлә «икинчи јаранышынын илк күнүнә» кедиб чыхырса, бундан иш бирчә аддым да ирәлиләмир.

һадисәләрин изаһында бу гисмән јунан, гисмән јәһуди, ејни заманда һәм мистик, һәм дә аллегорик үсул ч. Прудона там һагг верир ки, белә десин:

«Һәр бир әмәјин бир гәдәр артыглыг вермәли олдуғуну көстәрән принсип мәним тәрәфимдән һәм нәзәријјәнин көмәји илә, һәм дә фактлар васитәси илә сүбут едилмишдир».

Фактлар — мәшһур мүтәрәгги һесабламадыр; нәзәријјә ролуну Прометеј һаггындакы әфсанә ојнајыр.

«Лакин һесаб һәгигәтләри гәдәр дүзкүн олан бу принсип һәлә һеч дә һамы үчүн һәјата кечирилмәмишдир»,—дејә ч. Прудон сөзүнә давам едир.— «Коллектив әмәк фәалијјәтинин тәрәггиси һәр бир фәрди иш күнүнүн мәһсулуну даим артырыр вә бу артымын зәрури нәтичәси олараг, әввәлки әмәк һаггы галмагла, ишчи арасы кәсилмәдән варланмалы иди, — биз исә көрүрүк ки, чәмијјәтин бә'зи тәбәгәләри варланыр, башгалары исә јохсуллугдан мәһв олур».

1770-чи илдә Бөјүк Британија Бирләшмиш Краллығынын әһалиси 15 милјона чатмышды, әһалинин мәһсулдар һиссәси исә 3 милјон тәшкил едирди. Техники тәкмилләшдирмәләрин мәһсулдар гүввәси тәхминән даһа 12 милјон нәфәрә мүвафиг иди; демәли, мәһсулдар гүввәләрин үмуми мәчмусу 15 милјона бәрабәр иди. Беләликлә, мәһсулдар гүввәләрин әһалијә нисбәти 1-ин 1-ә нисбәти кими иди, техники тәкмилләшдирмәләрин исә әл әмәјинин мәһсулдарлығына нисбәти 4-үн 1-ә нисбәти кими иди.

1840-чы илдә әһали 30 милјондан артыг дејилди, онун мәһсулдар һиссәси 6 милјона бәрабәр иди, техники тәкмилләшдирмәләрин мәһсулдарлығы исә 650 милјона чатмышды, јә'ни бүтүн әһалијә нисбәти 21-ин 1-ә нисбәти кими, әл әмәјинин мәһсулдарлығына нисбәти исә 108-ин 1-ә нисбәти кими иди.

Демәли, инкилис чәмијјәтиндә јетмиш ил әрзиндә иш күнүнүн мәһсулдарлығы 2 700 фаиз артмышды, јә'ни 1770-чи илдәкинә нисбәтән 1840-чы илдә күн әрзиндә ијирми једди дәфә артыг истеһсал едилирди. Ч-б Прудона әсасән белә бир суал верилмәли иди: нәјә көрә 1840-чы илдәки инкилис фәһләси 1770-чи илдәки фәһләдән ијирми једди дәфә варлы олмамышды? Белә бир суалда, әлбәттә, габагчадан нәзәрдә тутулур ки, инкилисләр тәрәфиндән бүтүн бу сәрвәтләр бунларын истеһсал едилдији тарихи шәраитдән кәнарда, јә'ни хүсуси шәхсләр капитал јығмадан, мүасир әмәк бөлкүсү, фабрикләр, һәрч-мәрч рәгабәт, муздлу әмәк системи олмадан, бир сөзлә, синифләрин антагонизминә әсасланан һәр шејдән кәнарда истеһсал едилә биләрди. Лакин мәһсулдар гүввәләрин инкишафы вә әмәјин вердији артыглығын артмасы үчүн елә мәһз бу шәраит зәрури иди. Демәли, мәһсулдар гүввәләрин белә бир инкишафына наил олмаг вә әмәјин вердији белә бир артыглығы әлдә етмәк үчүн бә'зиләри варланан, башгалары исә јохсуллугдан мәһв олан синифләрин мөвчуд олмасы зәрури иди.

Бәс ән нәһајәт ч. Прудон тәрәфиндән дирилдилмиш бу Прометеј нә олан шејдир? Бу, синифләрин антагонизминә әсасланан чәмијјәтдир, ичтимаи мүнасибәтләрдир. Бу, бир фәрдин дикәр фәрдә мүнасибәти дејил, фәһләнин капиталистә, фермерин торпаг мүлкијјәтчисинә вә и. а. мүнасибәтидир. Бу ичтимаи мүнасибәтләри арадан галдырсаныз, бүтүн чәмијјәти мәһв етмиш оларсыныз. Сизин Прометеј әлсиз-ајагсыз, јә'ни фабрики олмајан, әмәк бөлкүсүнү тәтбиг етмәјән, бир сөзлә, әмәјин вердији бу артыглығы онун алмасы үчүн лап әввәлдән сизин она вердијиниз шејләрин һеч биринә малик олмајан бир көлкәјә чевриләр.

Демәли, нәзәријјә саһәсиндә, ч. Прудонун етдији кими, мүасир истеһсал шәраитини нәзәрә алмадан, әмәјин вердији артыглыг формулунун бәрабәрләшдиричи шәрһини вермәк кифајәт олардыса, практика саһәсиндә мүасир истеһсал шәраитиндә һеч бир шеји дәјишдирмәдән, индијәдәк әлдә едилмиш бүтүн сәрвәтләрин фәһләләр арасында бәрабәрләшдиричи бөлкүсүнү кечирмәк кифајәт оларды. Белә бир бөлкү, әлбәттә, онун иштиракчыларындан һәр бири үчүн о гәдәр дә бөјүк фираванлыг тә'мин етмәзди.

Лакин ч. Прудон һеч дә зәнн едилә биләчәји кими бәдбин дејилдир. Онун нәзәриндә һәр шеј пропорсионаллыға мүнчәр олдуғуна көрә, һәгигәтдә, јә'ни мүасир чәмијјәтдә мөвчуд олан Прометејдә өз севимли идејасынын һәјата кечмәсинин башланғычыны көрмәјә билмир.

«Лакин бунунла бәрабәр сәрвәтин тәрәггиси, јә'ни *дәјәрләрин пропорсионаллығы* һәр јердә һөкмран бир ганундур; һәм дә игтисадчылар ичтимаи партијанын шикајәтләринә ичтимаи рифаһын мүтәрәгги артымыны вә чәмијјәтин һәтта ән бәдбәхт синифләринин вәзијјәтинин јүнкүлләшмәсини гаршы гојдугда, онлар өзләри буну һисс етмәдән, өз нәзәријјәләринин писләнмәси демәк олан бир һәгигәти е'лан едирләр».

Әслиндә коллектив сәрвәт, ичтимаи рифаһ нәдир? Бу, һәр бир ајрыча буржуанын дејил, буржуазијанын сәрвәтидир. Игтисадчылар да анчаг ону сүбут етмишләр ки, мөвчуд истеһсал мүнасибәтләри шәраитиндә буржуазијанын сәрвәти артмыш вә даһа да артмалыдыр. Фәһлә синфинә кәлдикдә, һәлә чох шүбһәлидир ки, ичтимаи сәрвәт дејилән сәрвәтин артмасы нәтичәсиндә онун вәзијјәти јахшылашмышдырмы. Игтисадчылар өз никбинлијини мүдафиә үчүн памбыг парча сәнајесиндә чалышан инкилис фәһләләринин тимсалына истинад етдикдә, онлар бу фәһләләрин вәзијјәтини анчаг тичарәтин чичәкләндији надир анларда нәзәрдән кечирирләр. Белә чичәкләнмә анлары бөһран вә дурғунлуг дөврләринә 3-үн 10-а «дүзкүн пропорсионал» нисбәтиндәдир. Јохса игтисадчылар фәһләләрин вәзијјәтинин јахшылашмасындан данышаркән, бәлкә, Ост-Һиндистанда һәлак олуб, һәмин истеһсал саһәсиндә чалышан $1^1/_2$ милјон инкилис

фәһләсинә 10 илдән 3 ил чичәкләнмә бәхш едән милјонларла фәһләни нәзәрдә тутурлар?

Ичтимаи сәрвәтин мүвәггәти артмасында иштирака кәлдикдә, бу башга мәсәләдир. Бу мүвәггәти иштирак факты игтисадчыларын нәзәријјәси илә изаһ олунур. Бу факт һәмин нәзәријјәнин һеч дә ч. Прудонун инандырмаг истәдији кими «писләнмәси» дејил, тәсдигидир. Писләниләси бир шеј варса, о да көстәрдијимиз кими, әлбәттә, сәрвәтин артмасына бахмајараг, фәһләләри әмәк һаггы минимумуна мәһкум едә билән ч. Прудонун системидир. Јалныз онлары әмәк һаггы минимумуна мәһкум етмәклә Прудон бурада дәјәрләрин дүзкүн пропорсионаллығы принсипини, иш вахтынын «гәрарлашдырдығы дәјәр» принсипини тәтбиг едә биләрди. Рәгабәт нәтичәсиндә әмәк һаггы дәјишиләрәк, фәһләнин јашамасы үчүн зәрури олан доланачаг васитәләринин гијмәтиндән каһ јухары галхыб, каһ да ашағы дүшдүјүнә көрә, мәһз буна көрә фәһлә ичтимаи сәрвәтин артмасындан азачыг, һеч олмазса ән чүз'и дәрәчәдә истифадә едә билир; лакин мәһз буна көрә о һәмчинин јохсуллугдан һәлак ола да биләр. Бу барәдә хәјала гапылмајан игтисадчыларын бүтүн нәзәријјәси дә мәһз бундан ибарәтдир.

Дәмир јоллар, Прометеј вә «гәрарлашмыш дәјәрин» әсасында јенидән гәрарлашдырылмасы лазым кәлән јени чәмијјәт мәсәләси барәсиндә узун-узады һашијәләрдән сонра ч. Прудон еһтирамлы бир диггәтлилик әһвали-руһијјәсинә гапылыр; ону һәјәчан бүрүјүр вә о бир ата дили илә дејир:

«*Мән анд верирәм* игтисадчылара, һеч олмазса бирчә анлыға өзләриндән сорушсунлар, онлары сыхан мөвһуматы, тутдуглары вә ја көзләдикләри вәзифәләрлә, хидмәт етдикләри мәнафе илә, газанмаг истәдикләри тәгдир сәсләри, шөһрәт арзуларыны сығаллајан фәргләнмә нишанлары илә бағлы гајғылары гәлбләринин дәринликләриндә бир кәнара гојуб өзләриндән сорушсунлар вә десинләр: бизим ашкара чыхардығымыз бу мүгәддәм шәртләр вә нәтичәләр силсиләсиндә онлар һәр бир әмәјин бир гәдәр артыглыг вермәли олмасы принсипинә индијәдәк тәсадүф етмишләрми?»

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

СИЈАСИ ИГТИСАД МЕТАФИЗИКАСЫ

§ 1. МЕТОД

Инди биз Алманијанын лап гәлбиндәјик! Сијаси игтисад барәсиндә дүшүнәркән биз ејни заманда метафизика барәсиндә дүшүнмәлијик. Бу һалда да биз анчаг ч. Прудонун «зиддијјәтләри» ардынча кедәчәјик. Индичә о бизи инкилисчә данышмаға, мүәјјән дәрәчәјә гәдәр дөнүб инкилис олмаға мәчбур едирди. Инди сәһнә дәјишилир. Ч-б Прудон бизи өз әзиз вәтәнимизә гајтарыр вә бизи истәр-истәмәз јенидән дөнүб алман олмаға мәчбур едир.

Инкилис адамлары шлјапалара чевирирсә, алман да шлјапалары идејалара чевирир. Инкилис — варлы банкир вә көркәмли игтисадчы Рикардодур; алман — Берлин университетиндә ординар фәлсәфә профессору Һекелдир.

Франса монархијасынын сон мүтләг монархы вә онун сүгутунун нүмајәндәси XV Лүдовик шәхси тәбиб сахлајырды вә бу ејни заманда Франсанын биринчи игтисадчысы иди. Бу тәбиб, бу игтисадчы франсыз буржуазијасынын лабүд вә гәти тәнтәнәсинин чарчысы иди. Доктор Көне сијаси игтисады елмә дөндәрди; о буну өз мәшһур *«Игтисади чәдвәл»*индә хүласә етди. Бу чәдвәл мүнасибәти илә јазылан мин бир шәрһдән әлавә, бир шәрһ дә вардыр ки, бунун мүәллифи доктор өзү иди. Бу, «Игтисади чәдвәлин тәһлили»дир ки, буна да «једди *мүһүм шәрһ»*[49] әлавә едилмишдир.

Ч-б Прудон икинчи доктор Көнедир. О, сијаси игтисад метафизикасынын Көнесидир.

Лакин үмумијјәтлә бүтүн фәлсәфә кими, метафизика да, Һекелин фикринчә, методда хүласә олунур. Демәли, биз ч. Прудонун ән азы «Игтисади чәдвәл» кими думанлы олан методуну ајдынлашдырмаға чалышмалыјыг. Бу мәгсәдлә биз өзүмүз чох вә ја аз мүһүм олан једди гејд верәчәјик. Доктор Прудон би-

зим гејдләримиздән наразы галса, нә олар, бу һалда о өз үзәринә аббат Бодонун ролуну көтүрүб өзү «игтисади-метафизик методун изаһы»ны[50] јаза биләр.

Биринчи гејд

«Биз бурада *заманларын дүзүлүшүнә ујғун кәлән тарихи* дејил, *идејаларын ардычыллығына ујғун кәлән тарихи* шәрһ едирик. Игтисади *фазалар* вә ја *категоријалар* каһ ејни заманда *тәзаһүр* едир, каһ да әкс гајдада кәлир... Бунунла белә, игтисади нәзәријјәләрин *зәкада* өз *мәнтиги ардычыллығы* вә өз *мүәјјән сырасы* вардыр: үмид етдијимиз кими, биз онларын мәһз бу дүзүлүшүнү кәшф едә билмишик» (Прудон, I чилд, сәһ. 145 вә 146).

Һәгигәтән, ч. Прудон франсызларын үзәринә бу гондарма һекелчи ибарәләри јағдырмагла онлары горхуја салмаг истәмишдир. Беләликлә, гаршымызда ики шәхс: әввәлән, ч. Прудон, икинчиси дә, Һекел дурур. Ч-б Прудон башга игтисадчылардан нә илә фәргләнир? Вә ч. Прудонун сијаси игтисадында Һекел нә кими рол ојнајыр?

Игтисадчылар буржуа истеһсалы мүнасибәтләрини — әмәк бөлкүсү, кредит, пул вә и. а. — донмуш, дәјишмәз, әбәди категоријалар кими тәсвир едирләр. Бу категоријалары тамамилә формалашмыш шәкилдә көрән ч. Прудон бизә бүтүн бу категоријаларын, принсипләрин, ганунларын, идејаларын, фикирләрин формалашмасы һадисәсини, мәншәјини изаһ етмәк истәјир.

Игтисадчылар бизә изаһ едирләр ки, көстәрилән мүнасибәтләр шәраитиндә истеһсал нечә баш верир; лакин онларын әсәрләриндә ајдынлашдырылмамыш галан будур ки, бу мүнасибәтләр өзү, јә'ни бунлары доғуран тарихи һәрәкәт нечә истеһсал олунур. Ч-б Прудон бу мүнасибәтләри принсипләр, категоријалар, абстракт фикирләр кими көтүрдүјүнә көрә, она галан будур ки, сијаси игтисада даир һәр һансы трактатын ахырында әлифба гајдасы илә артыг верилмиш олан бу фикирләри *гајдаја* салсын. Игтисадчылар үчүн материал фәал вә чевик инсан һәјатыдыр; ч. Прудон үчүн материал игтисадчыларын еһкамларыдыр. Лакин бир һалда ки, биз категоријаларда анчаг өз нәзәри ифадәсини тапан истеһсал мүнасибәтләринин тарихи инкишафыны нәзәрдән гачырырыг, бир һалда ки, биз бу категоријаларда анчаг керчәк мүнасибәтләрдән асылы олмајан идејалар, ихтијари фикирләр көрмәк истәјирик, онда биз истәр-истәмәз бу фикирләрин мәншәјини халис зәканын һәрәкәтиндә ахтармалыјыг. Бу фикирләри халис, әбәди, шәхсијјәтсиз зәка нечә доғурур? О бунлары нечә јарадыр?

Һекелчилик барәсиндә биздә ч. Прудонун горхмазлығы олсајды, биз дејәрдик ки, зәка өзүнү өзүндә өзүндән фәргләндирир. Бу нә демәкдир? Шәхсијјәтсиз зәканын өзүндән кәнарда нә елә бир зәмини вар ки, өзүнү онун үзәринә гојсун, нә елә бир објекти вар ки, өзүнү она гаршы гојсун, нә дә елә бир субјекти

вар ки, онунла элагәјә кирсин, буна көрә дә о, истәр-истәмәз мајаллаг ашараг өзүнү фәрз етмәли, өзүнү өзүнә гаршы гојмалы вә өз-өзү илә бирләшмәлидир: мөвгe, әксмөвге, бирләшмә. Јунанча десәк, бурада: тезис, антитезис, синтез көрүрүк. Һекел дили илә таныш олмајан охучулара кәлдикдә, онлара ән әзиз формулу билдирәк: тәсдиг, инкар, инкары инкар. Сөзләрлә әлләшмәк бах бу демәкдир. Бу, әлбәттә, ч. Прудон инчимәсин, кабалистика дејилдир, лакин бу, фәрддән ајрылмыш белә халис зәканын дилидир. Өз ади данышмаг вә дүшүнмәк әдасы олан ади бир фәрд әвәзиндә биз бурада мәһз һәмин әданы халис шәкилдә, фәрд өзү олмадан көрүрүк.

Тәәччүб етмәк лазымдырмы ки, абстраксијанын — зира биз бурада тәһлил дејил, абстраксија көрүрүк — сон дәрәчәсиндә һәр бир шеј мәнтиги категорија шәклиндә көрүнүр? Тәәччүб етмәк лазымдырмы ки, мә'лум евин фәрди хүсусијјәтини тәшкил едән һәр шеји јаваш-јаваш арадан галдырмагла, онун тикилдији материаллардан, онун фәргләндиричи әламәтини тәшкил едән формадан сәрф-нәзәр етмәклә, биз ән нәһајәт анчаг үмумијјәтлә чисим алырыг; бу чисмин һүдудундан сәрф-нәзәр етмәклә, биз нәтичәдә анчаг фәза алырыг; бу фәзанын өлчүләриндән сәрф-нәзәр етмәклә, биз, нәһајәт, буна кәлиб чыхырыг ки, анчаг халис шәкилдә мигдар, мәнтиги мигдар категоријасы алырыг? Бу јолла һәр бир шејдән онун бүтүн чанлы вә ја чансыз, инсани вә ја әшјави аксиденсија дејиләнләрини тәчрид етмәклә, элимиздә әсасымыз олараг дејә биләрик ки, абстраксијанын сон дәрәчәсиндә биз субстансија олараг мәнтиги категоријалар алырыг. Мәсәлән, метафизикләр хәјал едирләр ки, бу абстраксијалары етмәклә онлар тәһлилә мәшғул олурлар вә шејләрдән кет-кедә даһа чох ајрылмагла, шејләрә јахынлашыр вә шејләрин ичәриләринә нүфуз едирләр, — бу метафизикләр өзләринә көрә һаглы олуб дејирләр ки, бизим аләмин шејләри анчаг нахышлардыр, бу нахышлар исә мәнтиги категоријалара вурулмушдур. Философ да христиандан мәһз бунунла фәргләнир ки, мәнтигин әксинә олараг, христиан *Логосун* бирчә тәчәссүмүнү билир; философ үчүн исә бу тәчәссүмләрин сону јохдур. Бундан сонра тәәччүблүдүрмү ки, јер үзәриндә вә су алтында мөвчуд олан һәр шеј, јашајан һәр шеј абстраксија васитәси илә мәнтиги категоријаја мүнчәр едилә биләр, беләликлә, бүтүн реал аләм абстраксијалар аләминдә, мәнтиги категоријалар аләминдә бата биләр?

Јер үзәриндә вә су алтында мөвчуд олан һәр шеј, јашајан һәр шеј анчаг һәр һансы бир һәрәкәт күчүнә мөвчуддур, јашајыр. Мәсәлән, тарихин һәрәкәти ичтимаи мүнасибәтләр јарадыр, сәнајенин һәрәкәти бизә сәнаје мәһсуллары верир вә и. а.

Абстраксија васитәси илә биз һәр һансы бир шеји мәнтиги категоријаја чевирдијимиз кими, ејни илә дә биз һәрәкәтин мүхтәлиф нөвләринин һәр һансы фәргләндиричи әламәтләриндән сәрф-нәзәр етсәк, дәрһал абстракт шәкилдә һәрәкәтә, халис

формал һәрәкәтә, һәрәкәтин халис мәнтиги формулуна кәлиб чыхарыг. Мәнтиги категоријаларда биз бүтүн шејләрин субстансијасыны көрүрүксә, асанлыгла хәјал едә биләрик ки, һәрәкәтин мәнтиги формулунда биз нәинки һәр бир шеји изаһ едән, һабелә һәр бир шејин һәрәкәтини әһатә едән *мүтләг метод* тапмышыг.

Бу мүтләг метод һаггында Һекел ашағыдакы шәкилдә данышыр:

«Метод һеч бир објектин мүгавимәт көстәрә билмәдији мүтләг, јеканә, али, сонсуз гүввәдир; бу, зәканын һәр бир шејдә өзүнү тапмаг вә дәрк етмәк сә'јидир» («Мәнтиг», III чилд[51]).

Һәр бир шеј мәнтиги категоријаја, һәр бир һәрәкәт, һәр бир истеһсал һадисәси исә метода мүнчәр олурса, бурадан өзлүјүндә белә бир нәтичә чыхыр ки, мәһсулларын вә истеһсалын, шејләрин вә һәрәкәтин бүтүн мәчмусу тәтбиги метафизикаја мүнчәр олур. Һекел дин, һүгуг вә и. а. үчүн нә етмишсә, ч. Прудон да сијаси игтисад үчүн ејни шеји етмәк истәјир.

Беләликлә, бу мүтләг метод нәдир? Һәрәкәтин абстраксијасы. Һәрәкәтин абстраксијасы нәдир? Абстракт шәкилдә һәрәкәт. Абстракт шәкилдә һәрәкәт нәдир? Һәрәкәтин халис мәнтиги формулу вә ја халис зәканын һәрәкәти. Халис зәканын һәрәкәти нәдән ибарәтдир? Ондан ибарәтдир ки, о өзүнү фәрз едир, өзүнү өзүнә гаршы гојур вә өз-өзү илә бирләшир, ондан ибарәтдир ки, о өзүнү тезис, антитезис вә синтез кими ифадә едир, јахуд бир дә ондадыр ки, о өзүнү тәсдиг едир, өзүнү инкар едир вә өз инкарыны инкар едир.

Зәка нә јолла елә едир ки, өзүнү бу вә ја башга мүәјјән категоријада тәсдиг вә ја фәрз едир? Бу артыг зәканын өзүнүн вә онун мәддаһларынын ишидир.

Лакин о өзүнү тезис кими фәрз етмәјә кәлиб чатмышса, бу тезис, бу фикир өзү өзүнә гаршы гојулараг, бир-биринә зидд олан ики фикрә, — мүсбәтә вә мәнфијә, «һә» илә «јох»а бөлүнүр. Антитезисдә олан бу ики антагонист үнсүрүн мүбаризәси диалектик һәрәкәт әмәлә кәтирир. «Һә» «јох»а чеврилир, «јох» «һә»јә чеврилир, «һә» ејни заманда һәм «һә», һәм дә «јох» олур, «јох» ејни заманда һәм «јох», һәм дә «һә» олур. Бу јолла экслик ләр гаршылыглы сурәтдә мүвазинәтләшир, бир-бирини битәрәфләшдирир вә тә'сирсизләшдирир. Бир-биринә зидд олан бу ики фикрин бирләшмәси јени фикир — бунларын синтезини јарадыр. Бу јени фикир јенидән бир-биринә зидд олан ики фикрә ајрылыр, бунлар да тәзәдән јени синтез һалында бирләшир. Бу төрәмә просеси фикирләр групу јарадыр. Фикирләр групу садә категоријанын табе олдуғу ејни диалектик һәрәкәтә табе олур вә онун антитезиси она зидд дикәр група ибарәт олур. Бу ики фикирләр групундан јени фикирләр групу — онларын синтези төрәјир.

Садә категоријаларын диалектик һәрәкәтиндән груп төрәдији кими, групларын диалектик һәрәкәтиндән сыра мејдана кәлир, сыраларын диалектик һәрәкәти исә бүтөвлүкдә бүтүн системи доғурур.

Бу методу сијаси игтисад категоријаларына тәтбиг етсәниз, сијаси игтисад мәнтигини вә метафизикасыны аларсыныз, јахуд, башга сөзлә десәк, һамыја мә'лум олан игтисади категоријалары аз мә'лум олан бир дилә чевирәрсиниз, бу дил сајәсиндә исә онлар елә бир шәкил алыр ки, куја онлар халис зәка илә долу олан бејиндә индичә төрәмишдир: һәмин категоријалар тәкчә бир диалектик һәрәкәт васитәси илә бу дәрәчәдә бир-бирини доғуран, бир-бири илә әлагәли вә чулғашмыш көрүнүр. Гој охучу категоријалар, груплар, сыралар вә системләр јығыны илә јүкләнмиш бу метафизикадан һүркмәсин. *Зиддијјәтләр системинин* зирвәсинә галхмаг үчүн ән бөјүк сә'ј көстәрдијинә бахмајараг, ҹ. Прудон илк ики пилләдән: садә тезисдән вә антитезисдән јухары галха билмәмишдир, буранын өзүнә дә икичә дәфә үз тутмуш, бу ики дәфәдән бириндә исә башы ашағы јумбаланмышдыр.

Һәм дә биз индијәдәк анҹаг Һекелин диалектикасыны шәрһ едирдик. Ашағыда биз көрәҹәјик ки, ҹ. Прудона һәмин диалектиканы ән мискин өлчүјә салмаг нечә мүјәссәр олмушдур. Демәли, Һекелин фикринҹә, дүнјада баш вермиш вә баш вермәкдә олан һәр шеј онун өз тәфәккүрүндә баш верәнлә ејнидир. Беләликлә, тарих фәлсәфәси анҹаг фәлсәфәнин — онун өз фәлсәфәсинин тарихи олур. Даһа «заманларын дүзүлүшүнә ујғун тарих» јохдур, анҹаг «зәкада идејалар ардычыллығы» мөвҹуддур. О хәјал едир ки, дүнјаны фикрин һәрәкәти васитәси илә гурур; әслиндә исә о, бүтүн адамларын бејниндә олан фикирләри, өз мүтләг методуна ујғун шәкилдә, анҹаг мүнтәзәм сурәтдә јенидән гурур вә јерләшдирир.

Икинҹи гејд

Игтисади категоријалар иҹтимаи истеһсал мүнасибәтләринин анҹаг нәзәри ифадәләри, абстраксијаларыдыр. Һәгиги философ кими ҹ. Прудон шејләри тәрсинә анлајыр вә керчәк мүнасибәтләрдә анҹаг, јенә һәмин философ Прудонун бизә билдирдијинә көрә, «бәшәријјәтин шәхсијјәтсиз зәкасынын» дәринликләриндә јухулајан принсипләрин, категоријаларын тәҹәссүмүнү көрүр.

Игтисадчы ҹ. Прудон чох көзәл баша дүшмүшдүр ки, инсанлар маһуду, кәтаны, ипәк парчаны мүәјјән истеһсал мүнасибәтләри чәрчивәсиндә һазырлајырлар. Лакин о баша дүшмәмишдир ки, кәтан вә и. а. кими, бу мүәјјән иҹтимаи мүнасибәтләр дә инсанлар тәрәфиндән истеһсал едилмишдир. Иҹтимаи мүнасибәтләр мәһсулдар гүввәләрлә сых бағлыдыр. Инсанлар јени мәһсулдар гүввәләр әлдә етмәклә өзләринин истеһсал үсулуну

дәјишдирирләр, истеһсал үсулуну, өз һәјатыны тә'мин етмәк үсулуну дәјишдирмәклә дә онлар бүтүн өз ичтимаи мүнасибәтләрини дәјишдирирләр. Әл дәјирманы сизә сүзеренин башда дурдуғу ҹәмијјәти, бухар дәјирманы исә сәнаје капиталистинин башда дурдуғу ҹәмијјәти верир.

Өз мадди истеһсалынын инкишафына ујғун сурәтдә ичтимаи мүнасибәтләри бәргәрар едән ејни инсанлар һәмчинин өз ичтимаи мүнасибәтләринә ујғун сурәтдә принсипләр, идејалар вә категоријалар јарадырлар.

Беләликлә, бу идејаларын, бу категоријаларын ифадә етдији мүнасибәтләр кими, бу идејаларын, бу категоријаларын өзләринин дә өмрү узун дејилдир. Бунлар *тарихи вә кечичи мәһсуллардыр.*

Мәһсулдар гүввәләрин артмасы һәрәкәти, ичтимаи мүнасибәтләрин дағылмасы, идејаларын мејдана кәлмәси арасы кәсилмәдән баш верир, јалныз һәрәкәтин абстраксијасы — «өлмәз өлүм»[52] һәрәкәтсиздир.

Үчүнҹү гејд

Һәр бир ҹәмијјәтдә истеһсал мүнасибәтләри мүәјјән ваһид там тәшкил едир. Ҹ-б Прудон һесаб едир ки, игтисади мүнасибәтләр мүвафиг мигдар ичтимаи фазадыр, бунлар бир-бирини доғурур, антитезис тезисдән ирәли кәлдији кими, бунларын да бири дикәриндән ирәли кәлир вә өз мәнтиги ардычыллығында бәшәријјәтин шәхсијјәтсиз зәкасыны һәјата кечирир.

Бу методун јеканә мүнасибсизлији ондадыр ки, бу фазалардан һәр һансы бирини нәзәрдән кечирмәјә башлајаркән ҹ. Прудон ону бүтүн башга ичтимаи мүнасибәтләрин көмәји олмадан изаһ едә билмир, бу мүнасибәтләри исә өз диалектик һәрәкәти васитәси илә һәлә доғура билмәмишдир. Сонра ҹ. Прудон халис зәканын көмәји илә башга фазалары төрәтмәјә кечәркән, бунларла тәзә доғулмуш ушаглар кими рәфтар едир вә унудур ки, бунлар да биринчи фаза кими көһнәдир.

Мәсәлән, онун фикринҹә, һәр бир игтисади инкишафын әсасыны тәшкил едән дәјәри гәрарлашдырмаг үчүн о, әмәк бөлкүсү олмадан, рәгабәт вә и. а. олмадан кечинә билмәмишдир. Һалбуки бу мүнасибәтләр о заман *мүәјјән сырада,* ҹ. Прудонун *зәкасында, мәнтиги ардычыллыгда* һәлә һеч мөвҹуд дејилди.

Сијаси игтисад категоријаларындан мүәјјән идеоложи систем бинасы гәрарлашдыран шәхс бунунла да ичтимаи системин мүхтәлиф һалгаларыны бир-бириндән ајырыр. О, ҹәмијјәтин мүхтәлиф һалгаларыны бир-биринин ардынҹа кәлән мүвафиг мигдарда ајры-ајры ҹәмијјәтләрә чевирир. Доғрудан да, һәрәкәтин, ардычыллығын, заманын тәкҹә бир мәнтиги формулу ичтимаи организми, — бүтүн мүнасибәтләрин ејни заманда мөвҹуд олдуғу вә бир-биринә архаландығы ичтимаи организми бизә нечә изаһ едә биләрди?

Дөрдүнчү гејд

Инди көрәк ч. Прудон Һекел диалектикасыны сијаси игтисада тәтбиг едәркән ону нечә дәјишдирир.

Онун, ч. Прудонун фикринчә, һәр бир игтисади категоријанын ики тәрәфи: јахшы вә пис тәрәфи вардыр. Хырда буржуа бөјүк тарихи хадимләри нечә нәзәрдән кечирирсә, о да категоријалары белә нәзәрдән кечирир: *Наполеон* бөјүк адамдыр; о чох хејир иш көрмүшдүр, лакин о һәмчинин чох шәр иш дә көрмүшдүр.

Бирликдә көтүрүлдүкдә, *јахшы тәрәфлә пис тәрәф, фајда илә зәрәр,* ч.Прудонун фикринчә, һәр бир игтисади категоријаја хас олан *зиддијјәт* тәшкил едир.

Јеринә јетирилмәли олан вәзифә беләдир: пис тәрәфи арадан галдырыб, јахшы тәрәфи сахламалы.

Көләлик һәр һансы башга игтисади категорија кими бир категоријадыр. Демәли, онун да ики тәрәфи вардыр. Көләлијин пис тәрәфини бир кәнара гојуб, онун јахшы тәрәфи илә мәшғул олаг. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бурада анчаг билаваситә көләликдән, Суринамада, Бразилијада, Шимали Американын чәнуб штатларында дәрисинин рәнки гара адамларын көләлијиндән бәһс олунур.

Машын, кредит вә и. а. кими, билаваситә көләлик буржуа сәнајесинин әсасыдыр. Көләлик олмадан памбыг олмазды; памбыг олмадан мүасир сәнаје ола билмәз. Көләлик мүстәмләкәләри гијмәтә миндирмишдир, мүстәмләкәләр дүнја тичарәтини јаратмышдыр, дүнја тичарәти ири сәнаје үчүн зәрури шәртдир. Беләликлә, көләлик сон дәрәчә мүһүм игтисади категоријадыр.

Көләлик олмадан Шимали Америка, бу ән сүр'әтли тәрәгги өлкәси патриархал өлкәјә чевриләрди. Шимали Американы јер күрәси хәритәсиндән силсәниз, бир һәрч-мәрчлик јаранар, мүасир тичарәт вә мүасир мәдәнијјәт тамамилә сүгут едәр. Көләлији мәһв етсәниз, Американы халгларын хәритәсиндән силмиш оларсыныз*.

Көләлик игтисади категорија олдуғуна көрә, һәмишә мүхтәлиф халгларын ичтимаи тә'сисаты сырасына дахил олмушдур.

---

* 1847-чи ил үчүн бу тамамилә дүзкүн иди. О заман Бирләшмиш Штатларын галан дүнја илә тичарәти башлыча олараг мүһачирләр вә сәнаје мәһсуллары идхалы, памбыг вә түтүн, јә'ни Чәнубун гул әмәји мәһсуллары ихрачы илә мәһдудлашырды. Шимал штатлары гулдарлыг штатлары үчүн башлыча олараг тахыл вә әт истеһсал едирди. Јалныз Шимал ихрач үчүн тахыл вә әт истеһсал етмәјә башлајыб, бунунла јанашы сәнаје өлкәси олдугда, Американын памбыг инһисары исә Һиндистанын, Мисрин, Бразилијанын вә и. а. күчлү рәгабәтинә раст кәлдикдә, көләлији ләғв етмәк мүмкүн олду. Һәтта о заман да бунун ләғв едлмәсинин нәтичәси белә олду: Чәнуб зәнчиләрин ачыг көләлијини һинд вә чинли гулларын үстүөртүлү көләлији илә әвәз едә билмәјиб вар-јохдан чыхды. — *Ф. Е. (1885-чи ил алманча нәшринә Енкелсин гејди.)*

Мүасир халглар өз өлкәләриндә көләлији анчаг пәрдәләјә билмишләр, Јени Дүнјада исә ону һеч бир пәрдә олмадан тәтбиг етмишләр.

Көләлији хилас етмәк үчүн ч. Прудон нә едәчәкдир? О белә бир *вәзифә* гојачагдыр: бу игтисади категоријанын јахшы тәрәфини сахламалы вә пис тәрәфини арадан галдырмалы.

Һекелин вәзифәләр ирәли сүрмәјә еһтијачы јохдур. Онун анчаг диалектикасы вардыр. Ч-б Прудон Һекелин диалектикасындан анчаг онун дилини көтүрмүшдүр. Диалектик һәрәкәт ч. Прудонун өзү үчүн анчаг јахшы илә писи бир еһкамчы кими фәргләндирмәкдән ибарәтдир.

Бирчә дәгигәлијә ч. Прудонун өзүнү категорија кими көтүрәк. Онун јахшы вә пис тәрәфини, онун мәзијјәтләрини вә гүсурларыны нәзәрдән кечирәк.

Һекелә нисбәтән онун вәзифәләр ирәли сүрүб, бунлары бәшәријјәтин даһа јүксәк хејри наминә јеринә јетирмәк һүгугуну өз әлиндә сахламаг кими бир мәзијјәти варса, диалектика васитәси илә нә исә бир јени категорија һасил етмәкдән бәһс олундуғу јердә там фәрасәтсизлијини көстәрмәси кими бир гүсуру да вардыр. Бир-биринә зидд ики тәрәфин јанашы мөвчуд олмасы, бунларын мүбаризәси вә бунларын јени категорија һалында бирләшмәси диалектик һәрәкәтин маһијјәтини тәшкил едир. Пис тәрәфи арадан галдырмаг вәзифәсини гаршысына гојан шәхс артыг тәкчә бунунла дәрһал диалектик һәрәкәтә сон гојур. Гаршымызда даһа өзүнү фәрз едән вә өз зиддијјәтли тәбиәти үзүндән өзүнү өзүнә гаршы гојан категорија дејил, һәрәкәтә кәлән, категоријанын ики тәрәфи арасында вурнухан вә чапалајан ч. Прудон дурур.

Беләликлә, гануни васитәләрлә гуртулмаг чәтин олан чыхылмаз вәзијјәтә дүшмүш ч. Прудон чох сә'ј көстәрир вә бирчә сычрајышла атылыб јени категорија саһәсинә дүшүр. Бах онда онун һејранлыгла бахан көзләри гаршысында *зәкада мүәјјән сыра* көрүнүр.

О әлинә кечән лап илк категоријаны көтүрүр вә өз билдији кими она тәмизләнәси категоријанын гүсурларыны арадан галдырмаг хассәси иснад верир. Белә ки, ч. Прудона инанылларса, веркиләр инһисарын гүсурларыны, тичарәт балансы веркиләрин гүсурларыны, торпаг мүлкијјәти кредитин гүсурларыны арадан галдырыр.

Беләликлә, ардычыл сурәтдә бүтүн игтисади категоријалары бир-биринин ардынча көтүрүб, бир категоријаны дикәринә гаршы *тәдбирә* чевирән ч. Прудон бу зиддијјәтләр вә зиддијјәтләрә гаршы тәдбирләр гарышығындан ики чилд зиддијјәт гурашдырыр вә бунлара һаглы олараг «Игтисади зиддијјәтләр системи» ады верир.

Бешинчи гејд

«Мүтләг зәкада бүтүн бу идејалар... ејни дәрәчәдә садә вә үмумидир... Фе'лән биз елмә анчаг өз идејаларымыздан *тикинти тахтабәнди* кими бир шеј гурмаг васитәси илә кәлиб чыхырыг. Лакин өзлүјүндә көтүрүлән һәгигәт бу диалектик фигурлардан асылы дејилдир вә ағлымызын комбинасијаларындан азаддыр» (Прудон, II чилд, сәһ. 97).

Беләликлә, көзләнилмәдән, сирри инди бизә мә'лум олан гәти дөнүш васитәси илә сијаси игтисад метафизикасы хәјала чеврилди! Һәлә һеч заман ч. Прудон бундан әдаләтли бир рә'ј сөјләмәмишдир. Әлбәттә, бир һалда ки, бүтүн диалектик һәрәкәт просеси хејри шәрә гаршы гојмаг кими садә үсулдан, шәри арадан галдырмаг вә бир категоријаны дикәринә гаршы тәдбир кими ишләтмәк мәгсәди күдән вәзифәләр гојмагдан ибарәтдир, онда категоријалар өз мүстәгил һәрәкәтини итирир; идеја «даһа *фәалијјәт* көстәрмир», онда даһа дахили һәјат јохдур. О артыг нә өзүнү категоријалар шәклиндә фәрз едә биләр, нә дә өзүнү категоријалара бөлә биләр. Категоријаларын ардычыллығы *тикинти тахтабәндинин* охшарына чеврилир. Диалектика артыг мүтләг зәканын һәрәкәти дејилдир. Диалектикадан һеч бир шеј галмыр вә онун јерини ән јахшы һалда ән халис әхлаг тутур.

Ч-б Прудон *зәкада мүәјјән сыра* һаггында, *категоријаларын мәнтиги ардычыллығы* һаггында данышаркән гәти билдирирди ки, *заманларын дүзүлүшүнә ујғун кәлән тарихи,* јә'ни ч. Прудонун фикринчә, категоријаларын *тәзаһүр етдији* тарихи ардычыллығы шәрһ етмәк нијјәтиндә дејилдир. О заман онун нәзәриндә һәр шеј *халис зәка ефириндә* баш верирди. Һәр шеј бу ефирдән диалектика васитәси илә ирәли кәлмәли иди. Инди, бу диалектиканын әмәли тәтбигиндән бәһс едиләркән, зәка ондан үз дөндәрир. Ч-б Прудонун диалектикасы Һекелин диалектикасындан имтина едир вә ч. Прудон е'тираф етмәјә мәчбур олур ки, игтисади категоријалары шәрһ етдији гајда бунларын бир-бирини доғурдуғу гајдаја ујғун кәлмир. Игтисади тәкамүлләр даһа зәканын өз тәкамүлләри дејилдир.

Бәс бу һалда ч. Прудон бизә нә верир? Керчәк тарихими, јә'ни, ч. Прудонун анладығына көрә, заманларын дүзүлүшүнә ујғун сурәтдә категоријаларын *тәзаһүр етдији* ардычыллығымы?—Јох. Идејанын өзүндә баш вердији шәкилдә тарихими?—Һеч дә јох! Демәли, о бизә категоријаларын нә дүнјәви тарихини, нә дә бунларын мүгәддәс тарихини вермир! Бәс ән нәһајәт о бизә һансы тарихи верир? — Өз зиддијјәтләринин тарихини. Бахыб көрәк бу зиддијјәтләр нечә јеријир вә ч. Прудону өз ардынча нечә апарыр.

Алтынчы мүһүм гејд үчүн әсас верәчәк бу бахышдан әввәл биз аз мүһүм олан даһа бир гејд етмәлијик.

Ч-б Прудонла бирликдә фәрз едәк ки, керчәк тарих, заманларын дүзүлүшүнә ујғун кәлән тарих идејаларын, категоријаларын, принсипләрин тәзаһүр етдији тарихи ардычыллыгдыр.

Һәр бир принсипин тәзаһүрү үчүн хүсуси әср олмушдур. Мәсәлән, нүфуз принсипинә XI әср, фәрдиjjәтчилик принсипинә XVIII әср мүвафиг иди. Биз нәтичәдән нәтичәjә кечиб, демәлиjик ки, принсип әсрә деjил, әср принсипә мәхсус олмушдур. Башга сөзлә десәк, тарих принсипи jаратмамыш, принсип тарихи jаратмышдыр. Лакин — истәр принсипләри, истәрсә дә тарихи хилас етмәк үчүн — биз, даһа сонра, өзүмүздән сорушсаг ки, бәс нәjә көрә мүәjjән принсип һәр һансы башга бир әсрдә деjил, XI вә jа XVIII әсрдә тәзаһүр етмишдир, лабүд сурәтдә диггәтлә тәдгиг етмәли олачағыг ки, XI әсрдә инсанлар нечә идиләр, XVIII әсрдә онлар нечә идиләр, бу әсрләрдән һәр бириндә инсанларын тәләбаты, онларын мәһсулдар гүввәләри, онларын истеһсал үсулу, онларын истеһсалында ишләдилән хаммал нечә иди; нәһаjәт, инсанын инсана мүнасибәтләри, бүтүн бу jашаjыш шәраитиндән ирәли кәлән һәмин мүнасибәтләр нечә иди. Мәкәр бүтүн бу мәсәләләри өjрәнмәк һәр әсрин инсанларынын керчәк дүнjәви тарихи илә мәшғул олмаг, бу инсанлары онларын өз драмынын еjни заманда һәм мүәллифи, һәм дә иштиракчылары кими тәсвир етмәк демәк деjилдирми? Лакин бир һалда ки, сиз инсанлары онларын өз тарихинин иштиракчылары вә мүәллифләри кими тәсвир едирсиниз, онда сиз долаjы jолла һәгиги башланғыч нөгтәсинә кәлирсиниз, чүнки сиз әввәлчә башладығыныз әбәди принсипләрдән әл чәкирсиниз.

Ч-б Прудона кәлдикдә, о һәтта идеологун кетдиjи долаjы jолда да тарихин бөjүк jолуна чыхмаг үчүн кифаjәт гәдәр ирәлиләмәмишдир.

Алтынчы геjд

Ч-б Прудонун ардынча долаjы jолла кедәк.

Тутаг ки, *дәjишилмәз ганунлар* кими, *әбәди принсипләр* кими, *идеал категоријалар* кими көтүрүлән игтисади мүнасибәтләр инсанларын фәал вә чевик һәjатындан әввәлдир; бундан әлавә, тутаг ки, бу ганунлар, бу принсипләр, бу категоријалар лап әзәлдән «бәшәриjjәтин шәхсиjjәтсиз зәкасынын» дәринликләриндә мүркүләjирмиш. Биз артыг көрдүк ки, бүтүн бу дәjишилмәз вә һәрәкәтсиз әбәдиjjәтләр тарих үчүн jер сахламыр; ән чоху, галан — идеjада тарихдир, jә'ни халис зәканын диалектик һәрәкәтиндә екс олунан тарихдир. Диалектик һәрәкәтдә идеjалар артыг өзләрини *«диференсиасија»* етмир демәклә, ч. Прудон истәр һәрәкәтин һәр бир *көлкәсини*, истәрсә тарихин һеч олмазса бир охшарынын jарадылмасында һәлә истифадә едилә биләчәк *көлкәләрин* һәр һансы *һәрәкәтини* мәһв едир. Бунун әвәзиндә о өз ачизлиjини тарихә иснад верир вә франсыз дили дә дахил олмагла һамыдан вә һәр шеjдән килеjләнир.

«Бир шеj *меjдана чыхыр* вә jа бир шеj *истеһсал олунур,* — деjәркән биз дүрүст ифадә ишләтмирик», — деjә, ч. философ Прудон бизә мә'лумат ве-

рир, — «каинатда олдуғу кими мәдәнијјәтдә дә һәр шеј әзәлдән мөвчуддур, әзәлдән иш көрүр... *Бүтүн ичтимаи игтисад да беләдир»* (II чилд, сәһ. 102).

Ч-б Прудонун системиндә *фәалијјәт көстәрән* вә ч. Прудонун өзүнү фәалијјәт көстәрмәјә мәчбур едән зиддијјәтләрин тә'сир күчү о гәдәр бөјүкдүр ки, о, тарихи изаһ етмәк истәркән, ону инкар етмәјә мәчбур олур; ичтимаи мүнасибәтләрин ардычыл мејдана кәлмәсини изаһ етмәк истәркән, үмумијјәтлә *нә исә бир шејин мејдана кәлә билмәсини* инкар едир; истеһсалы вә онун бүтүн фазаларыны изаһ етмәк истәркән, *нә исә бир шејин истеһсал едилә билмәсини* инкар едир.

Беләликлә, ч. Прудон үчүн даһа нә тарих, нә дә идејаларын ардычыллығы вардыр; һалбуки онун китабы, өз е'тирафына көрә, мәһз *«идејаларын ардычыллығына ујғун кәлән тарихдән»* ибарәт китаб мөвчуд олмагда давам едир. Бәс *бирчә сычрајышла* бүтүн бу зиддијјәтләр үзәриндән атылмаға имкан верән формулу — зира ч. Прудон формуллар адамыдыр — нечә тапмалы?

Бундан өтрү о, јени зәка ихтира етмишдир, бу да нә мүтләг, халис вә бакирә зәкадыр, нә дә мүхтәлиф тарихи дөврләрдә јашамыш фәал вә чевик инсанларын ади зәкасыдыр; бу, тамамилә хүсуси нөв зәкадыр, чәмијјәт-шәхсин зәкасыдыр, *бәшәријјәт* адланан субјектин зәкасыдыр, елә бир зәкадыр ки, ч. Прудонун гәләми алтында бә'зән һәмчинин *«ичтимаи дүһа»* кими, јахуд *«үмуми зәка»* кими, ја да, нәһајәт, *«инсан зәкасы»* кими мејдана чыхыр. Лакин чохлу ад дашыјан бу зәка һәр дәфә ч. Прудонун бүтүн өз јахшы вә пис тәрәфләри илә, өз тәдбирләри вә вәзифәләри илә бирликдә фәрди зәкасы олур.

«Инсан зәкасы» мүтләг әбәди зәканын дәринликләриндә олан «һәгигәти јаратмыр». О һәмин һәгигәти анчаг кәшф едә биләр. Лакин онун бу вахта гәдәр кәшф етдији һәгигәтләр натамамдыр, кифајәт дејилдир вә буна көрә дә зиддијјәтлидир. Демәли, инсан зәкасынын, ичтимаи дүһанын тапыб ашкара чыхардығы һәгигәтләрдән ибарәт олан игтисади категоријалар да натамамдыр вә өзүндә зиддијјәт рүшејми дашыјыр. Ч-б Прудона гәдәр ичтимаи дүһа анчаг *антагонист үнсүрләри* көрүрдү вә *синтетик формулу* тапмырды, һалбуки үнсүрләр дә, формул да *мүтләг зәкада* ејни заманда мөвчуддур. Буна көрә кифајәт олмајан бу һәгигәтләрин, бу натамам категоријаларын, бу зиддијјәтли анлајышларын анчаг јер үзәриндә һәјата кечмәсиндән ибарәт олан игтисади мүнасибәтләр өзүндә зиддијјәт дашыјыр вә ики тәрәфи: бири — јахшы, дикәри — пис олан тәрәфләри тәмсил едир.

Мүкәммәл һәгигәт, ән там анлајыш, антиномијаны мәһв едәчәк синтетик формул тапмалы — ичтимаи дүһанын јеринә јетирмәли олдуғу вәзифә беләдир. Јенә һәмин ичтимаи дүһа бир дә она көрә өзүнүн там бир батареја гәдәр олан категоријаларына

бахмајараг, индијәдәк аллаһдан, мүтләг зәкадан синтетик формул гопара билмәјиб ч. Прудонун хәјалында бир категоријадан дикәринә кечмәјә мәчбур олмушдур:

«Әввәлчә чәмијјәт» (ичтимаи дүһа) «бир илк факт фәрз едир, бир *фәрзијјә*... һәгиги антиномија ирәли сүрүр, бунун да антагонист нәтичәләри ичтимаи игтисадда тамамилә ағылда нәтичә олараг һасил едилә биләчәји кими кенишләнир, белә ки, сәнаје һәрәкәти һәр шејдә идејаларын дедуксијасы ардынча кедәрәк, ики ахына: фајдалы һәрәкәтләр ахынына вә фәлакәтли нәтичәләр ахынына бөлүнүр... Бу икили принсипи аһәнкдар шәкилдә гәрарлашдырмаг вә бу антиномијаны һәлл етмәк үчүн чәмијјәт *икинчи* антиномија доғурур, бунун ардынча тезликлә үчүнчүсү кәлир, һәм дә *ичтимаи дүһанын* бу *јериши* о вахта гәдәр давам едәчәкдир ки, о бүтүн өз зиддијјәтләрини баша вуруб, — мән исә, сүбут едилмәмиш олса да, күман едирәм ки, бәшәријјәтә мәхсус зиддијјәтләрин сону вардыр, — бир сычрајышла өзүнүн бүтүн әввәлки вәзијјәтинә гајытсын вә бүтүн өз вәзифәләрини *ваһид формулда* јеринә јетирсин» (I чилд, сәһ. 133).

Әввәлдә *антитезис тәдбирә* чеврилдији кими, инди дә *тезис фәрзијјә* олур. Лакин артыг инди ч.Прудон тәрәфиндән терминләрин белә дәјишдирилмәси бизи тәәччүбләндирә билмәз. Анчаг натамам бахышлара малик олдуғуна көрә ән аз тәмиз олан инсан зәкасы һәр аддымда ичрасы тәләб олунан јени вәзифәләрә раст кәлир. Мүтләг зәкада кәшф етдији вә биринчи тезиси инкар едән һәр бир јени тезис онун үчүн синтез олур вә чох садәлөвһлүклә онун тәрәфиндән һәмин вәзифәнин ичрасы һесаб едилир. Беләликлә, бу зәка даим јени зиддијјәтләр ичәрисиндә вурнухур, нәһајәт, зиддијјәтләрин сон нөгтәсинә чатыр вә көрмүр ки, бүтүн бу тезисләр вә синтезләр анчаг зиддијјәтли фәрзијјәләрдән ибарәтдир. Там чашгынлыг вәзијјәтиндә «инсан зәкасы, ичтимаи дүһа бир сычрајышла өзүнүн бүтүн әввәлки вәзијјәтинә гајыдыр вә бүтүн өз вәзифәләрини ваһид формулда јеринә јетирир». Өтәри гејд едәк ки, бу јеканә формул ч. Прудонун әсил кәшфидир. Бу, *гәрарлашдырылмыш дәјәрдир.*

Фәрзијјәләр анчаг мүәјјән бир мәгсәдлә јарадылыр. Ч-б Прудонун дили илә данышан ичтимаи дүһанын өз гаршысына һәр шејдән әввәл гојдуғу мәгсәд һәр бир игтисади категоријада анчаг јахшы чәһәтин галмасы үчүн онда олан бүтүн пис чәһәтләри арадан галдырмагдан ибарәтдир. Онун нәзәриндә хејир, ән јүксәк не'мәт, һәгиги әмәли мәгсәд *бәрабәрликдән* ибарәтдир. Бәс нәјә көрә ичтимаи дүһа бәрабәрлији бәрабәрсизликдән вә ја гардашлыгдан, јахуд католисизмдән, ја да һәр һансы башга принсипдән үстүн тутур? Чаваб: «бәшәријјәт мәһз она көрә бир-биринин ардынча бу гәдәр хүсуси фәрзијјә һәјата кечирмишдир ки, бир али фәрзијјәни нәзәрдә тутмушдур», бу да мәһз бәрабәрликдир. Башга сөзлә — она көрә ки, бәрабәрлик ч. Прудонун идеалыдыр. Онун хәјал етдијинә көрә, әмәк бөлкүсү, кредит, фабрик, бир сөзлә, бүтүн игтисади мүнасибәтләр анчаг ондан өтрү ихтира едилмишдир ки, бәрабәрлијә хејри дәјсин, һалбуки бунлар һәмишә ән нәһајәт бәрабәрлијин әлејһи-

нә чеврилмишдир. Тарих илә ч. Прудонун ујдурмасынын һәр аддымда бир-биринә зидд олмасындан о, зиддијјәтин мөвчуд олмасы нәтичәсинә кәлир. Лакин зиддијјәт мөвчуддурса, анчаг ону әсир едән идеја илә керчәк һәрәкәт арасында мөвчуддур.

Индән белә һәр бир игтисади мүнасибәтин јахшы тәрәфи бәрабәрлији тәсдиг едән, пис тәрәфи исә ону инкар едән вә бәрабәрсизлији тәсдиг едән тәрәфи олур. Һәр бир јени категорија ичтимаи дүһанын фәрзијјәсидир, бу фәрзијјә әввәлки фәрзијјәнин доғурдуғу бәрабәрсизлији арадан галдырмаг мәгсәди күдүр. Бир сөзлә, бәрабәрлик *әзәли нијјәтдир, мистик мејлдир,* игтисади зиддијјәтләр даирәсиндә долашан ичтимаи дүһанын нәзәрдән гачырмадығы *провиденсиал мәгсәддир.* Буна көрә дә *пејғәмбәрлик* елә бир локомотивдир ки, ч. Прудонун бүтүн игтисади мә'луматы онун гурумуш халис зәкасына нисбәтән бу локомотивин көмәји илә хејли јахшы һәрәкәт едир. Бизим мүәллиф пејғәмбәрлијә, веркиләр һаггындакы фәсилдән сонра кәлән там бир фәсил һәср етмишдир.

Пејғәмбәрлик, провиденсиал мәгсәд — тарихин кедишини изаһ етмәк үчүн инди белә курултулу сөздән истифадә едирләр. Әслиндә бу сөз һеч бир шеји изаһ етмир. Бу ән јахшы һалда риторик бир формадыр, фактлары јенидән узун-узады сөјләмәјин чохлу үсулларындан биридир.

Мә'лумдур ки, инкилис сәнајесинин инкишафы сајәсиндә Шотландијада торпаг мүлкијјәтинин дәјәри јүксәлмишди. Бу сәнаје јун үчүн јени сатыш базарлары ачмышды. Чохлу мигдарда јун истеһсал етмәк үчүн әкин тарлаларыны отлаглара чевирмәк лазым иди. Бундан өтрү мүлкијјәти тәмәркүзләшдирмәк лазым кәлирди. Мүлкијјәти тәмәркүзләшдирмәк үчүн ирси ичарәдарларын хырда тәсәррүфатларыны мәһв етмәк, минләрлә ичарәдары өз доғма торпағындан говмаг вә бунларын әвәзиндә орада милјонларла гојуну отаран бир нечә чобаны мәскунлашдырмаг лазым иди. Беләликлә, Шотландијада бир-биринин ардынча кәлән чеврилмәләр јолу илә торпаг мүлкијјәти гојунларын адамлары сыхышдырмасына кәтириб чыхарырды. Инди десәниз ки, Шотландијада торпаг мүлкијјәти тә'сисатынын провиденсиал мәгсәди адамлары гојунларын сыхышдырмасы иди, — онда провиденсиал тарихи аларсыныз.

Әлбәттә, бәрабәрлијә доғру сә'ј әсримизә хасдыр. Лакин бүсбүтүн мүхтәлиф тәләбаты, истеһсал васитәләри вә и. а. олан бүтүн әввәлки әсрләр бәрабәрлијин һәјата кечмәси үчүн пејғәмбәранә тә'сир көстәрмишдир демәк, һәр шејдән әввәл, әсримизин адамларыны вә васитәләрини әввәлки әсрләрин адамлары вә васитәләринин јеринә гојмаг вә бир-биринин ардынча кәлән нәсилләрин өзләриндән әввәлки нәсилләр тәрәфиндән әлдә едилән нәтичәләри дәјишдирәркән истифадә етдикләри тарихи һәрәкаты гәбул етмәмәк демәкдир. Игтисадчылар чох көзәл билирләр ки, бириси үчүн ишләнмиш мәһсул олан ејни

бир шеј башгасындан өтрү јени истеһсал үчүн анчаг хаммал хидмәти көрүр.

Ҹ-б Прудон илә бирликдә фәрз един ки, ичтимаи дүһа *әкинчиләри мәс'улијјәт дашыјан* вә *бир-бири илә бәрабәр олан ишчиләрә* чевирмәк кими провиденсиал мәгсәд күдәрәк, феодаллары доғурмуш вә ја, даһа доғрусу, бирдән-бирә јаратмышдыр, онда сиз мәгсәд вә шәхсләри елә дәјишдирмиш оларсыныз ки, бу да Шотландијада гојунларын адамлары сыхышдырдығыны көрүб ачы-ачы кам алмаг мәгсәди илә торпаг мүлкијјәти тә'сис етмиш пејғәмбәрлијә тамамилә лајигдир.

Лакин ч. Прудон пејғәмбәрлијә бу гәдәр инчә бир мараг көстәрдијинә көрә, биз она ч. де Вилнјов-Баржемонун «Сијаси игтисад тарихи»нә[53] бахмасыны мәсләһәт көрүрүк, ахы о да провиденсиал мәгсәд ардынча гачыр. Бу мәгсәд артыг бәрабәрлик дејил, католисизмдир.

Једдинчи вә ахырынчы гејд

Игтисадчылар өз мүһакимәләриндә чох гәрибә бир үсул ишләдирләр. Онларын нәзәриндә анчаг ики нөв тә'сисат вардыр: бир гисми — сүн'и, дикәр гисми — тәбии тә'сисатдыр. Феодал тә'сисатлары — сүн'и, буржуа тә'сисатлары тәбии тә'сисатлардыр. Бу һалда игтисадчылар теологлара бәнзәјирләр, ахы онлар да ики нөв дин мүәјјән едирләр. Һәр бир јад дин инсанларын ујдурмасыдыр, онларын өз дини исә аллаһын ишрагыдыр. Мөвчуд мүнасибәтләрин — буржуа истеһсал мүнасибәтләринин — тәбии мүнасибәтләр олдуғуну демәклә, игтисадчылар белә демәк истәјирләр: бу мүнасибәтләр мәһз елә мүнасибәтләрдир ки, һәмин мүнасибәтләр шәраитиндә сәрвәт истеһсалы вә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы тәбиәт ганунларына ујғун олур. Демәли, бу мүнасибәтләрин өзү заманын тә'сириндән асылы олмајан тәбии ганунлардыр. Бунлар чәмијјәти һәмишә идарә етмәли олан әбәди ганунлардыр. Беләликлә, индијәдәк тарих вар иди, инди исә даһа јохдур. Индијәдәк тарих вар иди, чүнки феодал тә'сисаты вар иди вә бу феодал тә'сисатында биз буржуа чәмијјәтинин истеһсал мүнасибәтләриндән, игтисадчыларын тәбии вә буна көрә дә әбәди мүнасибәтләр кими гәләмә вердикләри мүнасибәтләрдән тамамилә фәргли олан истеһсал мүнасибәтләри көрүрүк.

Феодализмин дә өз пролетариаты — буржуазијанын бүтүн рүшејмләрини өзүндә дашыјан тәһкимлиләр силки вар иди. Феодал истеһсалынын да ики антагонист үнсүрү вар иди, бунлары да феодализмин *јахшы* вә *пис тәрәфи* адландырырлар, һәм дә бу заман нәзәрә алмырлар ки, ән нәһајәт пис тәрәф һәмишә јахшы тәрәфә үстүн кәлир. Мәһз пис тәрәф мүбаризә доғуруб, тарихи јарадан һәрәкаты әмәлә кәтирир. Феодализмин һөкмранлығы дөврүндә чәнкавәр фәзиләтләриндән, һүгуг вә вә-

зифәләр арасындакы көзәл аһәнкдарлыгдан, шәһәрләрин патриархал һәјатындан, кәндләрдә ев сәнаjесинин тәрәггисиндән, корпорасиjалар, килдиjалар вә сехләр һалында тәшкил олунмуш сәнаjенин инкишафындан илһама кәлән игтисадчылар, бир сөзлә, феодализмин јахшы тәрәфини тәшкил едән һәр шеjдән илһамланан бу адамлар өз гаршыларына һәмин мәнзәрәнин көлкәли тәрәфини тәшкил едән һәр шеjи, — тәһкимли вәзиjјәтини, имтиjазлары, һәрҹ-мәрҹлиjи, — арадан галдырмаг вәзифәсини гојсајдылар, бундан нә алынарды? Мүбаризә доғуран бүтүн үнсүрләр мәһв едиләрди, буржуазиjанын инкишафы лап рүшејм һалында боғуларды. Игтисадчылар өз гаршыларына тарихи мәһв етмәк кими мә'насыз бир вәзифә гојмуш олардылар.

Буржуазиjа үстүн кәлдикдә, артыг феодализмин нә јахшы, нә дә пис тәрәфи һаггында данышыг јох иди. Буржуазиjа феодализмин һөкмранлығы заманы инкишаф етдирдиjи мәһсулдар гүввәләрә саһиб олду. Бүтүн көһнә игтисади формалар, бунлара ујғун кәлән бүтүн мүлки мүнасибәтләр, көһнә мүлки ҹәмиjјәтин рәсми ифадәси олан сиjаси гурулуш дағыдылды.

Беләликлә, феодал истеһсалы һаггында дүзкүн дүшүнмәк үчүн ону антагонизмә әсасланан бир истеһсал үсулу кими көтүрмәк лазымдыр. Көстәрмәк лазымдыр ки, бу антагонизм чәрчивәсиндә сәрвәт нечә јарадылмыш, синифләрин антагонизми илә бир заманда мәһсулдар гүввәләр нечә инкишаф етмиш, ҹәмиjјәтин пис, мәнфи тәрәфини тәшкил едән бир синиф, нәһаjәт, онун азадлыға чыхмасы үчүн мадди шәраит јетишәнә гәдәр дурмадан нечә артмышдыр. .Мәкәр бу о демәк деjилдирми ки, истеһсал үсулу, мәһсулдар гүввәләрин инкишафы үчүн чәрчивә олан мүнасибәтләр һеч дә әбәди ганунлар деjилдир, инсанларын вә онларын мәһсулдар гүввәләринин мүәjјән инкишаф сәвиjјәсинә ујғундур вә инсанларын мәһсулдар гүввәләринин һәр һансы дәјишилмәси лабүд сурәтдә онларын истеһсал мүнасибәтләриндә дәјишиклиjә сәбәб олур. Мәдәниjјәтин бәһрәләриндән — әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәләрдән мәһрум олмамаг ән мүһүм мәсәлә олдуғуна көрә, бунларын һасил едилдиjи ән'әнәви формалары дағытмаг лазымдыр. Бу замандан е'тибарән әввәлки ингилабчы синиф мүһафизәкар олур.

Буржуазиjа өз тарихи инкишафына елә бир пролетариатла башлајыр ки, бу өзү дә феодализм заманларындакы пролетариатын* галығыдыр. Буржуазиjа әввәлләр аз-чох үстүөртүлү олан, јалныз кизли шәкилдә мөвҹуд олан өз антагонист характерини өз тарихи инкишафы кедишиндә лабүд сурәтдә инкишаф етдирир. Буржуазиjа инкишаф етдикҹә, онун ичәриләриндә јени пролетариат, мүасир пролетариат инкишаф едир; пролетарлар синфи илә буржуазиjа синфи арасында мүбаризә кенишләнир

* Н. Утинаjа бағышланмыш нүсхәдә белә бир гејд вардыр: «зәһмәткеш синфин». *Ред.*

вә һәр ики тәрәф ону һисс етмәздән, дујмаздан, гијмәтләндирмәздән, баша дүшмәздән, е'тираф едиб, ачыг е'лан етмәздән әввәл, илк заманлар анҹаг кичик вә гыса мүддәтли мүнагишәләрдә, ајры-ајры дағытма һадисәләриндә өзүнү көстәрир. Дикәр тәрәфдән, мүасир буржуазијанын бүтүн үзвләри, башга синфә гаршы дуран бир синиф тәшкил етдикләринә көрә, ејни мәнафе күддүкләри һалда, бир-биринә гаршы дурдугларына көрә, онларын мәнафеји бир-биринә зидд, антагонистдир. Бу мәнафе әкслији онларын буржуа һәјатынын игтисади шәраитиндән ирәли кәлир. Беләликлә, күндән-күнә даһа да ајдын олур ки, буржуазијанын һәрәкәтинин давам етмәси үчүн чәрчивә олан истеһсал мүнасибәтләринин характери һеч дә вәһдәт вә садәликлә дејил, өз икилилији илә фәргләнир; сәрвәт истеһсал едилдији ејни мүнасибәтләр чәрчивәсиндә јохсуллуг да истеһсал едилир; мәһсулдар гүввәләрин инкишаф етдији ејни чәрчивәдә зүлм һасил едән гүввә дә инкишаф едир; бу мүнасибәтләр *буржуа сәрвәтини,* јә'ни буржуазија синфинин сәрвәтини јалныз елә бир шәраитдә јарадыр ки, бу заман һәмин синфин ајры-ајры үзвләринин сәрвәти арасы кәсилмәдән мәһв едилир вә даим артан пролетариат әмәлә кәлир.

Бу антагонист характер нә гәдәр чох ашкара чыхырса, игтисадчылар, буржуа истеһсалынын бу алим нүмајәндәләри өз нәзәријјәләринә бир о гәдәр чох дәрәҹәдә зидд чыхырлар вә онларын ичәрисиндә мүхтәлиф мәктәбләр әмәлә кәлир.

Буржуалар өз сәрвәтләрини әлдә едәркән истифадә етдикләри пролетарларын изтирабларына өзләри лагејд олдуглары кими, буржуа истеһсалынын мәнфи тәрәфләри адландырдыглары шејә өз нәзәријјәләриндә ејни илә лагејд олан *фаталист* игтисадчылар вардыр. Бу фаталист мәктәбин өз классикләри вә өз романтикләри вардыр. Мәсәлән, Адам Смит вә Рикардо кими классикләр һәлә феодал ҹәмијјәтинин галыглары илә мүбаризәдә оларкән игтисади мүнасибәтләри феодал ләкәләриндән анҹаг тәмизләмәјә, мәһсулдар гүввәләри артырмаға, сәнаје вә тиҹарәтә јени вүс'әт вермәјә чалышан буржуазијанын нүмајәндәләридир. Онларын нөгтеји-нзәриндән, бу мүбаризәдә иштирак едән вә башы бу гызғын фәалијјәтә гызышан пролетариат анҹаг кечичи, тәсадүфи изтираблар чәкир вә өзү дә бунлары кечичи изтираблар кими гәбул едир. Бу дөврүн тарихчиләри олан Адам Смит вә Рикардо кими игтисадчыларын вәзифәси анҹаг буржуа истеһсал мүнасибәтләри чәрчивәсиндә сәрвәтин неҹә әлдә едилдијини көстәрмәк, бу мүнасибәтләри категоријалар вә ганунлар шәклиндә ифадә етмәк вә истеһсал үчүн бу ганунларын вә категоријаларын феодализм ҹәмијјәти ганунларындан вә категоријаларындан хејли дәрәҹәдә даһа мүнасиб олдуғуну сүбут етмәкдир. Онларын нәзәриндә јохсуллуг анҹаг истәр тәбиәтдә, истәрсә дә сәнаједә һәр ҹүр доғум заманы олан әзаблардыр.

Романтикләр бизим дөврә, елә бир дөврә мәнсубдурлар ки, бу заман буржуазија пролетариата ачыгҹа әксдир, јохсуллуг

да сәрвәт кими бол-бол јарадылыр. Онда игтисадчылар өз әмәји илә сәрвәт јарадан инсан сималы машынлара јүксәк мөвгедән нифрәтлә нәзәр салан, јејиб дојмуш фаталистләр кими көрүнмәјә чалышырлар. Онлар өз сәләфләринин бүтүн мүһакимәләрини тәглид едирләр, лакин онларда садәлөвһлүк олан лагејдлик бунларда ишвәјә чеврилир.

Сонра мүасир истеһсал мүнасибәтләринин пис тәрәфини үрәјинә салан *һуманистләр* мәктәби чыхыш едир. Вичданыны тәмизләмәк үчүн бу мәктәб мөвчуд тәзадлары мүмкүн гәдәр јумшалтмаға чалышыр; о, пролетарларын мүсибәтләри вә буржуалар арасындакы шиддәтли рәгабәт мүнасибәти илә үрәкдән көз јашлары ахыдыр; о, фәһләләрә мүлајим олмағы, јахшы ишләмәји вә аз ушаг төрәтмәји мәсләһәт көрүр; о, буржуазијаја истеһсал саһәсиндә өз гызғынлығыны азалтмағы төвсијә едир. Бу мәктәбин бүтүн нәзәријјәси нәзәријјә илә тәчрүбә арасында, принсипләрлә бунларын нәтичәләри арасында, идеја илә онун тәтбиги арасында, мәзмунла форма арасында, маһијјәтлә керчәклик арасында, һүгугла факт арасында, јахшы тәрәфлә пис тәрәф арасында сонсуз фәргләндирмәләрә әсасланыр.

Филантроплар мәктәби тәкмилләшдирилмиш һуманистләр мәктәбидир. О, антагонизмин зәрурилијини инкар едир; о, бүтүн инсанлары буржуалара чевирмәк истәјир; о, нәзәријјәни һәјата кечирмәк истәјир, елә бир нәзәријјәни ки, тәчрүбәдән фәргләнсин вә онда зиддијјәтләр олмасын. Өзлүјүндә ајдындыр ки, керчәклијин һәр аддымында тәсадүф едилән зиддијјәтләрдән нәзәријјә саһәсиндә сәрф-нәзәр етмәк чәтин дејилдир. Онда белә бир нәзәријјә идеализә едилмиш керчәклик оларды. Беләликлә, филантроплар истәјирләр ки, буржуа мүнасибәтләрини ифадә едән категоријалары сахласынлар, лакин бу категоријаларын маһијјәтини тәшкил едән вә онлардан ајрылмаз олан антагонизм олмасын.. Филантроплара елә кәлир ки, онлар буржуа тәчрүбәсинә гаршы чидди мүбаризә едирләр, һалбуки онлар өзләри һәр кәсдән даһа артыг буржуа әһвали-руһијјәлидирләр.

Игтисадчылар буржуа синфинин алим нүмајәндәләри олдуглары кими, ејни илә *социалистләр* вә *коммунистләр* дә пролетарлар синфинин нәзәријјәчиләридир. Нә вахта гәдәр ки, пролетариат һәлә бир синиф кими гәрарлашачаг дәрәчәдә инкишаф етмәмишдир, демәли, нә вахта гәдәр ки, пролетариатын буржуазијаја гаршы мүбаризәсинин өзү сијаси характер алмамышдыр вә һәлә буржуазијанын өз дахилиндә мәһсулдар гүввәләр пролетариатын азад олмасы вә јени чәмијјәтин гурулмасы үчүн зәрури олан мадди шәраити тапмаг мүмкүн олачағы дәрәчәдә инкишаф етмәмишдир, — о вахта гәдәр бу нәзәријјәчиләр анчаг утопистдирләр вә онлар мәзлум синифләрин еһтијачларына көмәк етмәк үчүн мүхтәлиф системләр дүшүнүрләр вә нә исә бир дирчәлдичи елм тапмаға чан атырлар. Лакин тарих ирәлилә-

дикчә вә онунла бирликдә пролетариатын мүбаризәси даһа ајдын мејдана чыхдыгча, онлар үчүн өз бејинләриндә елми һәгигәт ахтармаг кәрәксиз олур; онлара анчаг көзләри гаршысында баш верән һадисәләри дәрк етмәк вә бунун шүурлу ифадәчиләри олмаг лазымдыр. Нә вахта гәдәр ки, онлар елм ахтарырлар вә анчаг системләр јарадырлар, нә вахта гәдәр ки, онлар мүбаризәнин анчаг башланғычындадырлар, онлар јохсуллугда анчаг јохсуллуг көрүрләр вә онун ингилаби, дағыдычы тәрәфини һисс етмирләр, һалбуки онун мәһз бу тәрәфи көһнә чәмијјәти девирәчәкдир. Лакин бу тәрәф һисс едилдикдә, тарихи һәрәкатын доғурдуғу вә бунда ишә там бәләдликлә иштирак едән елм даһа нәзәријјәбазлыгдан чыхыр вә ингилаби елм олур.

Ч-б Прудона гајыдаг.

Һәр бир игтисади мүнасибәтин өз јахшы вә пис тәрәфи вардыр — бу елә бир јеканә нөгтәдир ки, бурада ч. Прудон дедијиндән дөнмүр. Јахшы тәрәфи, онун фикринчә, игтисадчылар мејдана гојурлар; пис тәрәфи сосиалистләр ифша едирләр. Игтисадчылардан о, әбәди игтисади мүнасибәтләрин зәруриликјинә инамы көтүрүр; сосиалистләрдән — елә бир иллүзијаны көтүрүр ки, буна әсасән онлар јохсуллугда анчаг јохсуллуг көрүрләр. О бунларын һәр икиси илә разылашыр, һәм дә бу заман елмин нүфузуна әсасланмаға чалышыр. Елм исә онун тәсәввүрүндә нә исә бир елми формулун чылыз өлчүләриндән ибарәт олур; о, даим формуллар ардынча гачмагдадыр. Бах буна көрә дә ч. Прудон хәјал едир ки, һәм сијаси игтисадын, һәм дә коммунизмин тәнгидини вермишдир; әслиндә о бунларын һәр икисиндән ашағыдыр. Игтисадчылардан ашағыдыр — она көрә ки, е'чазкар формула малик философ олмаг е'тибары илә о өзүнү сырф игтисади тәфәррүатла мәшғул олмаг зәрурәтиндән хилас олмуш һесаб едир; сосиалистләрдән ашағыдыр — она көрә ки, онун — һеч олмазса нәзәри сурәтдә — буржуа көрүш даирәсиндән јүксәјә галхмаг үчүн нә мәрдлији, нә дә узагкөрәнлији чатышмыр.

О бир синтез олмаг истәјир, лакин чәмләшмиш бир сәһв олур.

О бир елм гәһрәманы кими буржуалардан вә пролетарлардан јүксәкдә чөвлан етмәк истәјир, лакин капиталла әмәк арасында, сијаси игтисадла коммунизм арасында даим тәрәддүд едән анчаг хырда буржуа олур.

§ II. ӘМӘК БӨЛКҮСҮ ВӘ МАШЫНЛАР.

Ч-б Прудонун фикринчә, әмәк бөлкүсү бир сыра *игтисади тәкамүлләрдән* ибарәт олур.

Әмәк бөлкүсүнүн јахшы тәрәфи.	«Өз маһијјәти е'тибары илә көтүрүлән әмәк бөлкүсү шәраит вә әгли габилијјәт *бәрабәрлијинин* һәјата кечирилмәси үсулудур» (I чилд, сәһ. 93).
Әмәк бөлкүсүнүн пис тәрәфи.	«Әмәк бөлкүсү бизим үчүн јохсуллуг мәнбәји олмушдур» (I чилд, сәһ. 94). Вариант «Әмәк өз мәһсулдарлығы үчүн биринчи шәрт олан өз ганунуна *ујғун сурәтдә бөлүнәрәк,* ән нәһајәт өз мәгсәдләринин инкарына кәлиб чыхыр вә өзү өзүнү мәһв едир» (I чилд, сәһ. 94).
Һәлл едиләси мәсәлә.	«Бөлкүнүн пис тәрәфләрини арадан галдырыб, онун фајдалы тә'сирләрини сахлајан јени бирләшмә» (I чилд, сәһ. 97) тапмалы.

Әмәк бөлкүсү, ч. Прудонун фикринчә, әбәди ганундур, садә вә абстракт категоријадыр. Демәли, о, абстраксијада, идејада, сөздә мүхтәлиф тарихи дөврләрдәки әмәк бөлкүсүнүн лазыми изаһыны тапмалыдыр. Зүмрәләр, сехләр, мануфактура, ири сәнаје бирчә сөзлә — *бөлмәк* сөзү васитәси илә изаһ едилмәлидир. Әввәлчә «бөлмәк» сөзүнүн мә'насыны јахшыча өјрәнсәниз, һәр бир дөврдә әмәк бөлкүсүнә бу вә ја дикәр мүәјјән характери верән чохлу тә'сирләри өјрәнмәјиниз артыг лазым кәлмәз.

Әлбәттә, шејләри ч. Прудонун категоријаларына мүнчәр етмәк бунлары һәддиндән артыг бәситләшдирмәк демәк оларды. Тарихин кедиши бу гәдәр гәти дејилдир. Шәһәрин кәнддән ајрылмасындан ибарәт илк бөјүк әмәк бөлкүсүнү мүәјјән етмәк үчүн Алманијада там үч әср лазым кәлмишдир. Шәһәрлә кәнд арасында елә тәкчә бу мүнасибәт дәјишилдикчә, бүтүн чәмијјәт дә дәјишилмишдир. Әмәк бөлкүсүнүн елә тәкчә бу тәрәфи көтүрүлсә, бир һалда биз антик республикалары, дикәр һалда христиан феодализмини; бир һалда өз баронлары илә көһнә Инкилтәрәни, дикәр һалда өз памбыг парча лордлары (cotton-lords) илә бирликдә мүасир Инкилтәрәни көрәрик, XIV вә XV әсрләрдә,

о заман ки, һәлә мүстәмләкәләр јох иди, Авропа үчүн Америка һәлә мөвчуд дејилди, Асија илә исә анчаг Константинопол васитәси илә әлагә сахланырды, Аралыг дәнизи тичарәт фәалијјәтинин мәркәзи иди, — о заман әмәк бөлкүсү испанијалыларын, португалијалыларын, һолландијалыларын, инкилисләрин вә франсызларын дүнјанын бүтүн гит'әләриндә мүстәмләкәләри олдуғу XVII әсрдәкинә нисбәтән тамамилә башга формада вә характердә иди. Базарын һәчми, онун симасы мүхтәлиф дөврләрдә әмәк бөлкүсүнә елә бир сима, елә бир характер верир ки, бунлары тәкчә бир «бөлмә» сөзүндән, идејадан, категоријадан һасил етмәк асан иш олмазды.

«А. Смитдән башламыш бүтүн игтисадчылар», — дејә ч. Прудон јазыр,— «әмәк бөлкүсү ганунунун *фајдалы* вә *зәрәрли тәрәфләрини* көстәрмишләр, лакин онлар бунун зәрәрли тәрәфләринә нисбәтән фајдалы тәрәфләринә хејли артыг әһәмијјәт вермишләр, чүнки бу онларын никбинлијинә даһа чох ујғун иди; һәм дә бу заман игтисадчылардан һеч бири өзүнә белә бир суал вермәмишди ки, һәр һансы ганунун зәрәрли тәрәфләри нәдир... Бүтүн өз нәтичәләриндә чидди јеридилән ејни бир принсип нә јолла там экс нәтичәләр верир? А. Смитдән нә әввәл, нә дә сонра һеч бир игтисадчы бурада изаһ едилмәси тәләб олунан бир проблем олдуғуну һеч һисс етмәмишдир. Сеј буну е'тираф етмәк дәрәчәсинә чатыр ки, әмәк бөлкүсүндә хејир доғуран ејни сәбәб шәр дә доғурур».

А. Смит ч. Прудонун дүшүндүјүндән даһа узагкөрән иди. О чох көзәл көрүрдү ки, «әслиндә фәрдләр арасында онларын тәбии габилијјәтләринә көрә фәрг бизим зәнн етдијимиздән хејли аздыр вә мүхтәлиф пешә адамларыны јеткин јаша чатдыгда, көрүнүр, бир-бириндән ајыран бу гәдәр мүхтәлиф мејлләр әмәк бөлкүсүнүн *сәбәби* олмагдан даһа чох *нәтичәсидир*»[54]. Јүкдашыјанла философ арасындакы илкин фәрг һәјәт ити илә тазы арасындакы фәргдән аздыр. Онларын арасындакы учуруму әмәк бөлкүсү јаратмышдыр. Бүтүн бунлара бахмајараг башга бир јердә ч. Прудон билдирир ки, Адам Смит әмәк бөлкүсүнүн зәрәрли нәтичәләри олдуғуну һеч хәјалына да кәтирмәмишди; ејни заманда ч. Прудон белә дејир: куја Ж. Б. Сеј *биринчи олараг* е'тираф етмишди ки, «әмәк бөлкүсүндә хејир доғуран ејни сәбәб шәр дә доғурур».

Лакин Лемонтени динләјәк: suum cuique*.

«Ч-б Ж. Б. Сеј әмәк бөлкүсүнүн мә'нәви тә'сири һаггындакы бу фрагментдә *мәним ирәли сүрдүјүм* принсипи сијаси игтисада даир өз көзәл трактатында гәбул етмәклә мәнә ихласыны билдирмишдир. Мәним китабымын бир гәдәр јүнкүлфикир ады[55], шүбһәсиз, онун мәнә истинад етмәсинә имкан вермәмишдир. Өз фикирләри чәһәтдән һәддән артыг зәнкин олуб, белә кичик бир шеји әхз етдијини инкар етмәјәчәк бир мүәллифин сусмасыны мән анчаг бунунла изаһ едә биләрәм» (Лемонте. Әсәрләринин там күллијјаты, I чилд, сәһ. 245, Парис, 1840).

---

* — Һәрәјә өз пајы. *Ред.*

Лемонтени лазымынча гијмәтләндирәк: о, зәманәмиздә мүәјјәнләшмиш шәкилдә әмәк бөлкүсүнүн фәлакәтли нәтичәләрини сәрраст бир дилә тәсвир етмиш вә ч. Прудон буна бир шеј әлавә едә билмәмишдир. Лакин бир һалда ки, биз биринчилик һаггындакы бу мүбаһисәјә ч. Прудонун тәгсири үзүндән гошулмушуг, өтәри оларак буну да дејәк ки, Лемонтедән чох әввәл вә А. Феркүсонун шакирди Адам Смитдән он једди ил габаг А. Феркүсон хүсуси оларак әмәк бөлкүсүнә һәср едилмиш фәсилдә бу мәсәләни ајдын шәрһ етмишди.

«Һәтта шүбһә етмәк оларды ки, милләтин үмуми габилијјәти техниканын тәрәггисинә пропорсионал оларак артырмы. Бир чох механики сәнәтләрдә... ағыл вә һисс әсла иштирак етмәдән мәгсәд тамамилә әлдә едилир вә авамлыг мөвһуматын анасы олдуғу кими, сәнајенин дә анасыдыр. Дүшүнчә вә хәјал сәһв бураха биләр, лакин әл вә ја ајағын адәт етдији һәрәкәт бунларын һеч бириндән асылы дејилдир. Беләликлә, демәк оларды ки, мануфактураја нисбәтән ән бөјүк мүкәммәллик әгли габилијјәтин иштиракы олмадан кечинмәкдән ибарәтдир, башын һеч бир сә'ји олмадан е'малатханаја һиссәләри инсанлардан ибарәт бир машын кими бахмаг оларды... Кенерал һәрби ишдә бөјүк мәһарәт саһиби ола биләр, әскәрдән тәләб олунанларын һамысы исә әл вә ја ајағын бир нечә һәрәкәтини ичра етмәкдән ибарәтдир. Кенерал бәлкә дә әскәрин итирдијини газанмышдыр... Бүтүн функсијалар бир-бириндән ајрылдығы дөврдә тәфәккүр мәһарәтинин өзү ајрыча пешәјә чеврилә биләр» (А. Феркүсон. «Мүлки чәмијјәт тарихинин тәчрүбәси», «Парис 1783[56]).

Әдәби сәјаһәтимизи баша вуруб гејд едәк: биз гәти инкар едирик ки, *«бүтүн* игтисадчылар әмәк бөлкүсүнүн зәрәрли тәрәфләринә нисбәтән фајдалы тәрәфләринә хејли артыг әһәмијјәт вермишләр». Сисмондини көстәрмәк кифајәтдир.

Беләликлә, әмәк бөлкүсүнүн *фајдалы тәрәфләринә* кәлдикдә, ч. Прудона галан анчаг бу иди ки, һамыја мә'лум олан үмуми ибарәләри чох вә ја аз дәрәчәдә дәбдәбәли шәкилдә јенидән ифадә етсин.

Инди көрәк Прудон үмуми ганун кими, категорија кими, идеја кими кәтүрдүјү әмәк бөлкүсүндән онунла бағлы олан *зәрәрли тәрәфи* нечә һасил едир. Нечә олур ки, бу категорија, бу ганун ч. Прудонун бәрабәрләшдиричи системинин әксинә оларак гејри-бәрабәр әмәк бөлкүсүнү әһатә едир?

«Әмәјин бөлүндүјү бу тәнтәнәли саатда бәшәријјәтин башы үстүндә шиддәтли бир күләк түғјан етмәјә башлајыр. Тәрәгги һамы үчүн бәрабәр вә ејни шәкилдә кетмир... Тәрәгги аз мигдар имтијазлы адамы әһатә етмәкдән башлајыр... Тәрәггинин мүәјјән инсанлар даирәсинә көстәрдији, мөвгеләрин тәбии вә провиденсиал бәрабәрсизлијинә белә узун мүддәт инанмаға мәчбур едән мәһз бу алудәлик зүмрәләри доғурмуш вә бүтүн чәмијјәтләрин ијерархија гурулушуну јаратмышдыр» (Прудон, I чилд, сәһ. 94).

Әмәк бөлкүсү зүмрәләри јаратмышдыр. Зүмрәләр әмәк бөлкүсүнүн зәрәрли тәрәфидир; демәли, зәрәрли тәрәфи әмәк бөлкүсү доғурмушдур. Quod erat demonstrandum*. Биз даһа ирәли

* — Бах буну сүбут етмәк тәләб олунурду. *Ред.*

кетмәк истәјиб сорушсаг ки, әмәк бөлкүсүнү зүмрәләр, иерархија гурулушу вә имтијазлар јаратмаға кәтириб чыхаран нә олмушдур, ч. Прудон бизә белә чаваб верәр: тәрәгги. Бәс тәрәггини төрәдән нә олмушдур? Фәргләндирмә. Фәргләндирмә дејәркән, ч. Прудон тәрәггинин мүәјјән инсанлар даирәсинә алудәлијини нәзәрдә тутур.

Фәлсәфәнин ардынча тарих кәлир. Артыг инди тәсвири вә диалектик тарих дејил, мүгајисәли тарих. Ч-б Прудон мүасир мәтбәә фәһләси илә орта әсрләрдәки мәтбәә фәһләсини, Крезо заводларынын фәһләси илә кәнд дәмирчисини, мүасир јазычы илә орта әсрләрдәки јазычыны мүгајисә едир; о, тәрәзинин көзүнү орта әсрләрдә јаранмыш вә ја орта әсрләрдән ирс галмыш әмәк бөлкүсүнүн чох вә ја аз дәрәчәдә нүмајәндәси оланлар тәрәфә әјилмәјә мәчбур едир. О бир тарихи дөврүн әмәк бөлкүсүнү башга тарихи дөврүн әмәк бөлкүсүнә гаршы гојур. Ч-б Прудон бунуму сүбут етмәли иди? Јох. О бизә үмумијјәтлә әмәк бөлкүсүнүн, категорија олмаг е'тибары илә әмәк бөлкүсүнүн зәрәрли тәрәфләрини көстәрмәли иди. Лакин бир гәдәр ашағыда көрәчәјимиз кими, ч. Прудон өзү бүтүн бу ујдурма дәлилләрдән ачыгча имтина етдији һалда, онун әсәринин бу һиссәси үзәриндә дајанмаг нә үчүндүр?

«Парчаланмыш әмәјин биринчи нәтичәси», — дејә ч. Прудон сөзүнә давам едир, — *«гәлби корламагдан* сонра иш күнүнүн узадылмасыдыр, иш күнү сәрф едилмиш әгли гүввәләрин мәчмусуна тәрс пропорсионал артыр... Лакин иш күнүнүн узунлуғу он алты — он сәккиз саатдан артыг ола билмәјәчәјинә көрә, әгли гүввәләр мәсрәфинин азалмасы јерини иш вахтынын артырылмасы һесабына долдурмаг мүмкүн олмадығы замандан е'тибарән бунун јери әмәјин гијмәти һесабына долдурулачаг вә әмәк һагғы ашағы дүшәчәкдир... Бир шеј шүбһәсиздир вә бурада биз мәһз бу бир шеји гејд етмәлијик: *үмуми вичдан* фабрик устасынын әмәји илә гара фәһләнин әмәјини бәрабәр тутмур. *Демәли,* иш күнү гијмәтинин ашағы дүшмәси зәруридир вә беләликлә, алчалдычы функсија ичра етдијинә көрә гәлби сынмыш ишчи она верилән һагғын мијанәлији үзүндән лабүд сурәтдә физики мәһрумијјәтләр дә чәкмәлидир».

Биз бу силлокизмләрин мәнтиги ләјагәтиндән бәһс етмәјәчәјик, бунлары Кант јајындырычы паралокизмләр адландырарды.

Бунларын маһијјәти беләдир:

Әмәк бөлкүсү фәһләни кәтириб ону алчалдан функсијаја мүнчәр едир; бу алчалдычы функсијаја корланмыш гәлб ујғун кәлир, гәлбин корланмасына исә, һаггынын кетдикчә даһа чох енмәси ујғун кәлир. Азалмыш әмәк һаггынын корланмыш гәлбә тамамилә ујғун кәлдијини сүбут етмәкдән өтрү исә ч. Прудон, вичданыны тәмизләмәк үчүн, иддиа едир ки, үмуми вичданын ирадәси беләдир. Билмәк марагл олар ки, ч. Прудонун вичданы бу үмуми вичдана дахилдирми?

Ч-б Прудонун нәзәриндә *машынлар* «әмәк бөлкүсүнүн мәнтиги антитезисидир», һәм дә өз диалектикасыны тәсдиг етмәк үчүн о, машынлары *фабрикә* чевирмәкдән башлајыр.

Әмәк бөлкүсүндән јохсуллуғу һасил етмәк үчүн ч. Прудон мүасир фабрикин мөвчуд олмасыны фәрз едир, бунун ардынча о, әмәк бөлкүсүнүн доғурдуғу јохсуллуғу фәрз едир ки, фабрикә кәлиб чыхсын вә ону јохсуллуғун диалектик инкары кими тәгдим етмәјә имканы олсун. Ишчини мә'нәви чәһәтдән — *алчалдычы функсија* илә, физики чәһәтдән — әмәк һаггынын мијанәлији илә чәзаландырыб, фәһләни *фабрик устасындан асылы вәзијјәтә салыб,* онун әмәјини *гара фәһләнин әмәји* сәвијјәсинә ендирәрәк, ч. Прудон даһа сонра фабрикә вә машынлара мүрачиәт едир, онлары бунда тәгсирләндирир ки, мәһз онлар ишчини *«саһибкара* табе етмәк» јолу илә *алчалдырлар;* сонра да о, ишчинин алчалдылмасыны баша чатдырыб, ону «сәнәткар вәзијјәтиндән *гара фәһлә* вәзијјәтинә енмәјә» мәчбур едир. Әчәб диалектикадыр! Һеч олмазса бунунла кифајәтләнәјди. Јох, она һәлә әмәк бөлкүсүнүн јени тарихи дә лазымдыр, өзү дә бу дәфә артыг ондан зиддијјәтләр әлдә етмәк үчүн дејил, фабрики өз билдији кими јенидән гурмаг үчүн. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн о, әмәк бөлкүсү һаггында индичә дедикләринин һамысыны унутмаға мәчбурдур.

Әмәк мүхтәлиф тәрздә тәшкил олунур вә бөлүнүр, бу да онун ихтијарында нә кими аләтләр олмасындан асылыдыр. Әл дәјирманы бухар дәјирманына нисбәтән башга чүр әмәк бөлкүсү олмасыны тәләб едир. Үмумијјәтлә әмәк бөлкүсүндән башлајыб, сонра бундан хүсуси истеһсал аләтләринин биринә, машына кәлиб чыхмаг — садәчә тарихи әлә салмаг демәкдир.

Котаны дартан өкүз кими, машын да игтисади категорија дејилдир. Машын анчаг мәһсулдар гүввәдир. Машынлар ишләдилмәсинә әсасланан мүасир фабрик исә истеһсалын ичтимаи мүнасибәтидир, игтисади категоријадыр.

Инди көрәк иш ч. Прудонун парлаг хәјалында нечә кедир.

«Чәмијјәтдә даим јени-јени машынларын дурмадан мејдана кәлмәси әмәк бөлкүсүнүн антитезисидир, экс формулудур: бу, *парчаланмыш вә инсаны өлдүрән әмәјә* гаршы сәнаје дүһасынын *е'тиразыдыр.* Доғрудан да машын нәдир? *Бу,* әмәк бөлкүсүнүн бир-бириндән ајырдығы *мүхтәлиф әмәк һиссәчикләрини бирләшдирмәјин хүсуси үсулудур.* Һәр бир машына бир чох әмәлијјатын бирләшмәси кими бахмаг олар... Демәли, машын васитәси илә *ишчи бәрпа едиләчәкдир...* Сијаси игтисадда әмәк бөлкүсүнүн экслији олан машынлар инсан ағлында тәһлилә гаршы гојулан синтездир... Бөлкү әмәјин мүхтәлиф һиссәләрини бир-бириндән анчаг узаглашдырмыш вә һәр кәсә ән чох мејл етдији ихтисасла мәшғул олмаг имканы вермишдир; фабрик һәр һиссәнин тама мүнасибәтинә ујғун сурәтдә ишчиләри груплашдырыр... О, әмәк саһәсинә һакимијјәт принсипини дахил едир... Лакин бу һәлә һамысы дејилдир: *машын* јахуд *фабрик* ишчини саһибкара табе етмәк јолу илә ону алчалдыр вә бу алчалманы даһа да күчләндириб, ону сәнәткар вәзијјәтиндән гара фәһлә вәзијјәтинә енмәјә мәчбур едир... Инди бизим јашадығымыз дөвр, мәһз машынлар дөврү бир сәчијјәви хүсусијјәти илә, мәһз *муздлу әмәклә* фәргләнир. Муздлу әмәк — әмәк бөлкүсүндән вә мүбадиләдән *сонра* мејдана кәлмишдир».

Ч-б Прудона бир садә гејд едәк. Мүхтәлиф әмәк һиссәләринин һәр кәсә ән чох мејл етдији ихтисасла мәшғул олмаг имка-

ны верəчəк шəкилдə бир-бириндəн ајрылмасы — ч. Прудонун фикринчə, дүнјанын мөвчуд олмасынын илк күнлəриндəн башланан бу ајрылма анчаг мүасир сəнаједə, рəгабəтин һөкмранлығы шəраитиндə мөвчуддур.

Даһа сонра ч. Прудон бизə сон дəрəчə «мараглы бир кенеалокија» верир, бундан да мəгсəд ону көстəрмəкдир ки, нə јолла фабрики əмəк бөлкүсү, муздлу əмəји исə фабрик доғурмушдур.

1) О, инсаны нəзəрдə тутур, бу да «көрмүшдүр ки, истеһсалы өз мүхтəлиф һиссəлəринə бөлмəклə вə бу һиссəлəрдəн һəр биринин ичрасыны ајрыча фəһлəјə һəвалə етмəклə» мəһсулдар гүввəлəри артырмаг олар.

2) Бу инсан «һəмин идејанын кедишини излəјəрəк өз-өзүнə дејир ки, өз гаршысына *гојдуғу* хүсуси мəгсəд үчүн сечилмиш даими ишчилəр групу дүзəлтмəклə, о даһа мүнтəзəм истеһсала наил олар вə и. а.».

3) Бу инсан башга адамлара, онлары өз идејасыны мəнимсəмəјə вə бунун кедишини излəмəјə мəчбур етмəк мəгсəди илə *тəклиф* верир.

4) Сəнаје просесинин лап башланғычында бу инсан *өз јолдашлары илə бир-биринə бəрабəр* адамлар кими разылыға кəлир, бунлар исə сонралар онун *фəһлəси* олурлар.

5) «Əлбəттə, ајдындыр ки, саһибкарын əлверишли вəзијјəтдə олмасы вə муздлу фəһлəнин асылылығы үзүндəн бу илкин бəрабəрлик тезликлə арадан галхмалы иди».

Ч-б Прудонун *тарихи вə тəсвири методунун* јени нүмунəчији белəдир.

Инди тарихи вə игтисади нөгтеји-нəзəрдəн бахыб көрəк, доғруданмы *һакимијјəт принсипини* фабрик вə машын чəмијјəтə əмəк бөлкүсүндəн сонра дахил етмишдир; бу заман, бир тəрəфдəн, фəһлə бəраəт газанмышмы, һəрчəнд о, дикəр тəрəфдəн, өзкə һакимијјəтиндəн асылы вəзијјəтə дүшмүшдүр; нəһајəт, машын бөлүнмүш əмəјин јенидəн бирлəшмəсидирми, онун *тəһлилинə* экс олараг онун *синтезидирми.*

Бир там олараг чəмијјəт, фабрикин дахили гурулушу илə белə бир үмуми чəһəтə маликдир ки, онун да дахилиндə өз əмəк бөлкүсү вардыр. Биз нүмунə олараг мүасир фабрикдəки əмəк бөлкүсүнү көтүрүб сонра ону бүтөв чəмијјəтə тəтбиг етмəк истəсəк, көрəрик ки, сəрвəт истеһсалы үчүн əн јахшы тəшкил олунмуш чəмијјəтин анчаг бир баш саһибкары олмалы иди, о да ичтимаи коллективин мүхтəлиф үзвлəри арасында онларын ишини əввəлчəдəн мүəјјəн олунмуш гајдалар үзрə бөлүшдүрмəли иди. Лакин əслиндə иш тамамилə башга чүрдүр. Мүасир фабрик дахилиндə əмəк бөлкүсү тəфəррүатына гəдəр саһибкарын һакимијјəти илə тəнзим олундуғу һалда, мүасир чəмијјəтин əмəк бөлкүсү үчүн азад рəгабəтдəн башга гајдалары, башга һакимијјəти јохдур.

Патриархал гурулушда, зүмрəли гурулушда, феодал вə сех гурулушунда бүтөв чəмијјəтдə əмəк бөлкүсү мүəјјəн гајдалар

үзрә олурду. Бу гајдалар нә исә бир ганунверичи тәрәфиндән мүәјјән едилмишдими? Јох. Әввәлләр мадди истеһсал шәраитиндән доған бу гајдалар јалныз хејли сонралар ганун шәклинә салынмышды. Мәһз бу јолла әмәк бөлкүсүнүн һәмин мүхтәлиф формалары чәмијјәтин тәшкилинин мүхтәлиф формаларынын әсасыны тәшкил етмишдир. Е'малатхана дахилиндә әмәк бөлкүсүнә кәлдикдә, чәмијјәтин јухарыда көстәрилән бүтүн формалары шәраитиндә о чох аз инкишаф етмишди.

Һәтта үмуми бир гајда олараг мүәјјән етмәк олар ки, чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнә һакимијјәт нә гәдәр аз рәһбәрлик едирсә, е'малатхана дахилиндә әмәк бөлкүсү бир о гәдәр күчлү инкишаф едир вә орада бир шәхсин һакимијјәтинә бир о гәдәр чох табе олур. Беләликлә, әмәк бөлкүсү чәһәтдән е'малатханадакы һакимијјәтлә чәмијјәтдәки һакимијјәт бир-биринә *тәрс пропорсионалдыр*.

Инди көрәк мәшғәләләрин кәскин сурәтдә бөлүндүјү, һәр бир фәһләнин әмәјинин чох садә әмәлијјатдан ибарәт олдуғу вә иши һакимијјәтин, јә'ни капиталын груплашдырыб јөнәлтдији фабрик нәдир? Бу фабрик нечә мејдана кәлмишдир? Бу суала чаваб вермәк үчүн биз әсил мануфактура сәнајесинин нечә инкишаф етдијини нәзәрдән кечирмәлијик. Мән һәлә машынлары олан муасир сәнајејә чеврилмәмиш, лакин артыг нә орта әср сәнәтиндән, нә дә ев сәнајесиндән ибарәт олмајан сәнајени нәзәрдә тутурам. Биз чох да тәфәррүатла мәшғул олмајачағыг, анчаг бир нечә үмуми нөгтәни гејд етмәклә көстәрәчәјик ки, тарих елминдә формуллар васитәси илә узаға кетмәк олмаз.

Мануфактура сәнајесинин мејдана кәлмәси үчүн ән зәрури шәртләрдән бири Американын кәшфи вә оранын гијмәтли металларынын кәтирилмәси сајәсиндә асанлашмыш олан капитал јығымы иди.

Кифајәт гәдәр сүбут едилмишдир ки, мүбадилә вәсаитинин артмасы нәтичәсиндә бир тәрәфдән, әмәк һаггы вә торпаг рентасы гијмәтдән дүшмүш, дикәр тәрәфдән дә — сәнаје мәнфәәти артмышдыр. Башга сөзлә: торпаг мүлкијјәтчиләри синфинин вә зәһмәткешләр синфинин, феодал сенјорларын вә халгын тәнәззүл етдији дәрәчәдә капиталистләр синфи, буржуазија јүксәлмишдир.

Мануфактура сәнајесинин инкишафына бунунла бир заманда көмәк етмиш башга шәртләр дә олмушдур: Үмид бурну әтрафындан дәниз јолу илә Ост-Һиндлә тичарәт әлагәләри јарандығы замандан е'тибарән тәдавүлдә олан әмтәәләрин мигдарынын артмасы, мүстәмләкә системи, дәниз тичарәтинин инкишафы.

Мануфактура сәнајеси тарихиндә һәлә кифајәт гәдәр гијмәтләндирилмәмиш олан дикәр шәрт феодал сенјорларын чохлу ә'јанларынын бурахылмасы иди, бунун нәтичәсиндә һәмин ә'јанлар сырасында олан асылы үнсүрләр, е'малатханалара дахил олмаздан әввәл сәркәрдан галмышдылар. Мануфактура

е'малатханасы јаранмасындан әввәл демәк олар һәр јердә XV вә XVI әсрләрдә сәркәрданлыг олмушдур. Е'малатхана, бундан әлавә, чохлу мигдарда кәндлидән ибарәт күчлү дајаг тапмышды, әсрләр боју онларын шәһәрләрә ахыны давам етмишди, чүнки әкин јерләринин отлаглара чеврилмәси вә әкинчилијин мүвәффәгијјәтләри торпағы бечәрмәк үчүн зәрури олан ишләк әлләрин сајыны азалдыб, даим кәндлиләри кәндләрдән говурду.

Базарын кенишләнмәси, капитал јығымы, синифләрин ичтимаи вәзијјәтиндә дәјишикликләр, өз кәлир мәнбәләриндән мәһрум олмуш чохлу адамын мејдана кәлмәси — мануфактуранын јаранмасы үчүн тарихи шәртләр иди. Адамлары е'малатханалара топлајан һеч дә ч. Прудонун иддиа етдији кими, бәрабәр адамлар арасында көнүллү сазишләр олмамышды. Мануфактура гәдим сехләр ичәрисиндә мејдана кәлмәмишдир. Көһнә сех устасы дејил, тачир ән јени е'малатхананын башчысы олду. Демәк олар һәр јердә мануфактура илә сәнәтләр арасында гызғын мүбаризә кедирди.

Јығым вә истеһсал аләтләринин вә ишчиләрин тәмәркүзләшмәси е'малатхана дахилиндә әмәк бөлкүсүндән әввәл олмушдур. Мануфактуранын фәргләндиричи хассәси әмәјин өз тәркиб һиссәләринә парчаланмасы вә хүсуси фәһләләрин чох садә әмәлијјатлара ујғунлашмасы дејил, бәлкә бир чох ишчинин вә бир чох сәнәтин бир јердә, бир бинада, бир капиталын командасы алтында бирләшмәси иди.

Мануфактура е'малатханасынын фајдалылығы сөзүн әсил мә'насында әмәк бөлкүсүндән даһа чох бунда иди ки, бурада истеһсал даһа кениш өлчүдә апарылырды, бир чох әлавә хәрчләр ихтисар олунурду вә и. а. XVI әсрин ахырларында вә XVII әсрин әввәлләриндә Һолландија мануфактурасы һәлә әмәк бөлкүсү илә јеничә таныш иди.

Әмәк бөлкүсүнүн инкишафы ишчиләрин бир е'малатханада бирләшмәсини нәзәрдә тутур. Нә XVI, нә дә XVII әсрдә биз ејни бир пешәнин бир-бириндән ајрылмыш саһәләринин елә бир инкишафына даир бирчә мисал да тапмырыг ки, тамамилә һазыр мануфактура е'малатханасы алмаг үчүн онлары бир јердә бирләшдирмәк кифајәт олсун. Лакин бир һалда ки, инсанлар вә истеһсал аләтләри бир јердә бирләшдирилди, сех гурулушунун шәраитиндә мөвчуд олан шәкилдә әмәк бөлкүсү е'малатхана дахилиндә лабүд сурәтдә јенидән чанландырылыр вә өз әксини тапырды.

Шејләри көрсә дә, тәрсинә көрән ч. Прудонун фикринчә, Адам Смитин анлајышында әмәк бөлкүсү мануфактура е'малатханасындан әввәл кәлир, һалбуки әслиндә белә бир е'малатхана әмәк бөлкүсүнүн мөвчуд олмасы үчүн шәртдир.

Сөзүн әсил мә'насында *машынлар* јалныз XVIII әсрин ахырларында мејдана чыхыр. Онлары әмәк бөлкүсүнүн *антитезиси,* парчаланмыш әмәјин вәһдәтини бәрпа едән *синтез* һесаб етмәкдән даһа мә'насыз бир шеј јохдур.

Машын һеч дә фәһләнин өзү үчүн ишләрин комбинасијасы дејил, әмәк аләтләринин бирләшмәсидир.

«Әмәк бөлкүсү һәр бир ајрыча әмәлијјатын бир садә аләти ишләтмәјә кәтириб чыхардығы заман бир мүһәррикин һәрәкәтә кәтирдији бүтүн бу аләтләрин бирләшдирилмәсиндән машын әмәлә кәлир» (Баббеч. «Машынларын игтисади тәбиәти һаггында трактат» вә и. а., Парис, 1833[57]).

Садә аләтләр, аләтләрин јығымы, мүрәккәб аләтләр; мүрәккәб аләти бир мүһәррикин — инсан әлләринин һәрәкәтә кәтирмәси, бу аләтләри тәбиәт гүввәләринин һәрәкәтә кәтирмәси; машын; бир мүһәррики олан машынлар системи; автоматик ишләјән мүһәррикә малик машынлар системи—машынларын инкишафы кедиши беләдир.

Сијасәт саһәсиндә дөвләт һакимијјәтинин тәмәркүзләшмәси илә хүсуси мәнафеләрин узаглашмасы бир-бириндән ајрылмаз олдуғу кими, истеһсал аләтләринин тәмәркүзләшмәси илә әмәк бөлкүсү дә бир-бириндән ајрылмаздыр. Әкинчилик әмәји аләтләри сајылан торпагларын тәмәркүзләшдији Инкилтәрәдә әкинчилик әмәји бөлкүсү дә вардыр вә торпағын бечәрилмәси үчүн машынлар да ишләдилир. Әкинчилик әмәји аләтләринин пәракәндәләшдији, парселләр системинин мөвчуд олдуғу Франсада исә, үмумијјәтлә десәк, нә әкинчилик әмәји бөлкүсү, нә дә әкинчиликдә машын тәтбиги јохдур.

Ҹ-б Прудонун фикринчә, әмәк аләтләринин тәмәркүзләшмәси әмәк бөлкүсүнүн инкарыдыр. Әслиндә биз јенә дә бунун әксини көрүрүк. Аләтләрин тәмәркүзләшмәси инкишаф етдикчә, әмәк бөлкүсү дә инкишаф едир вә vice versa*. Бах буна көрә дә механика саһәсиндә һәр бир ири ихтира ардынча әмәк бөлкүсү күчләнир, әмәк бөлкүсүнүн һәр һансы күчләнмәси исә механикада јени ихтиралара доғру апарыр.

Хатырлатмаға еһтијач јохдур ки, әмәк бөлкүсүндә ири мүвәффәгијјәтләр Инкилтәрәдә машынларын ихтирасындан сонра башланмышдыр. Мәсәлән, тохуҹуларын вә әјиричиләрин әксәријјәти кери галмыш өлкәләрдә индијә гәдәр тәсадүф етдијимиз кими кәндлиләр иди. Машынларын ихтирасы мануфактура әмәјинин кәнд тәсәррүфаты әмәјиндән ајрылмасыны баша чатдырды. Әввәлләр бир аиләдә бирләшмиш олан тохуҹу илә әјиричини машын бир-бириндән ајырды. Машын сајәсиндә инди әјиричи Инкилтәрәдә јашаја биләр, тохуҹу исә Ост-Һинддә ола биләр. Машынлар ихтира едиләнә гәдәр мүәјјән өлкәнин сәнајеси башлыҹа олараг өз торпағындан алынан хаммалы е'мал етмәклә мәшғул олурду. Мәсәлән, Инкилтәрә јун, Алманија кәтан, Франса ипәк вә кәтан, Ост-Һинд вә Левант памбыг е'мал едирди вә и. а. Машынларын вә бухарын тәтбиги сајәсиндә әмәк бөлкүсү елә бир өлчү алды ки, милли зәминдән гопарылмыш ири сәнаје артыг тамамилә дүнја базарындан, бејнәлхалг мүба-

* — әксинә. *Ред.*

диләдән вә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндән асылыдыр. Нәһајәт, машын әмәк бөлкүсүнә елә бир тә'сир көстәрир ки, мүәјјән бир шејин истеһсалында онун бу вә ја дикәр һиссәләрини машын үсулу илә һазырламаг имканы јаранан кими, истеһсал дәрһал бир-бириндән асылы олмајан ики саһәјә бөлүнүр.

Машынларын ихтирасында вә илкин тәтбигиндә ч. Прудон тәрәфиндән кәшф едилән *провиденсиал* вә филантропик *мәгсәддән* данышмаг лазымдырмы?

Инкилтәрәдә тичарәтин инкишафы нәтичәсиндә әл әмәји даһа базардакы тәләби өдәјә билмәдикдә, машынлара тәләбат әмәлә кәлди. О заман елми — XVIII әсрдә артыг тамамилә мүәјјәнләшмиш олан механиканы тәтбиг етмәк һаггында дүшүнмәјә башладылар.

Фабрик мејдана кәләркән филантроплуға ән аз бәнзәјән һәрәкәтләр олмушдур. Орада ушаглары иш башында гамчы илә сахлајырдылар; ушаглар алыныб сатылан бир шеј олмушдулар, ушаг кәтирилмәси һаггында јетимханаларла мүгавилә бағлајырдылар. Фәһлә шакирдлији барәсиндәки бүтүн ганунлар ләғв едилмишди, чүнки, ч. Прудонун ифадәсини ишләтсәк, артыг даһа *синтетик* фәһләләрә лүзум галмамышды. Нәһајәт, 1825-чи илдән е'тибарән, демәк олар бүтүн јени ихтиралар фәһләләрлә онларын ихтисас һазырлығыны вар гүввә илә гијмәтдән салмаға чалышан саһибкарлар арасындакы мүнагишәләрин нәтичәси иди. Аз-чох ири олан һәр бир јени тә'тилдән сонра һәр һансы бир јени машын мејдана кәлирди. Фәһлә исә машынлар тәтбигиндә өзүнә бәраәт газандырылмасыны, јахуд ч. Прудонун иддиа етдији кими, өз *бәрпасыны* о гәдәр аз дәрәчәдә көрүрдү ки, XVIII әсрдә о, автоматик ишләјән механизмин јаранмагда олан һөкмранлығына узун мүддәт мүгавимәт көстәрмишди.

«Уајатт», — дејә доктор Јур јазыр, — «әјирмә кәркаһларыны (новчалы валлары олан сыра) Аркрајтдан чох әввәл ихтира етмишди... Лакин башлыча чәтинлик автоматик ишләјән механизми ихтира етмәкдә дејилди... Бу чәтинлик башлыча олараг адамлары ишдәки низамсыз вәрдишләрдән әл чәкмәјә мәчбур едиб, автоматик ишләјән бөјүк машынын һәрәкәтиндәки даими мүнтәзәмлијә говушмагда онлара көмәк етмәк үчүн зәрури интизам тәрбијә етмәкдә иди. Машын системинин тәләбатына вә сүр'әтинә ујғун фабрик интизамы кодекси ихтира етмәк вә ону һәјата кечирмәк — Һеркулесә лајиг олан бу иш Аркрајтын көрдүјү нәчиб иш олду».

Нәтичәдә машынлар тәтбиги чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнү күчләндирди, е'малатхана дахилиндә фәһләнин функсијаларыны садәләшдирди, капиталын тәмәркүзләшмәсини артырды вә инсаны даһа артыг парчалады.

Ч-б Прудонда игтисадчы олмаг вә «зәкада мүәјјән сыранын инкишафыны» бир дәгигәлијә тәрк етмәк арзусу доғанда, о өз мә'луматыны фабрикин һәлә јеничә мејдана кәлдији заман јазмыш олан А. Смитдән кәтүрүр. Адам Смит заманы мөвчуд олмуш әмәк бөлкүсү илә муасир фабрикдә көрдүјүмүз әмәк бөл-

күсү арасында фәрг һәгигәтән чох бөјүкдүр. Бу фәрги даһа јахшы баша дшмәк үчүн доктор Јурун «Фабрик фәлсәфәси»ндән бир нечә јери ситат кәтирмәк кифајәтдир.

«А. Смит сијаси игтисадын әсаслары һаггында өзүнүн өлмәз әсәрини јаздығы заман машын сәнајеси системи лап азачыг мә'лум иди. Әмәк бөлкүсү она һаглы олараг мануфактураны тәкмилләшдирмәк үчүн бөјүк принсип кими көрүнүрдү. Санчаг истеһсалы тимсалында о көстәрмишди ки, фәһлә ејни бир әмәлијјатын ичрасы сајәсиндә тәкмилләшиб, ишдә даһа чәлд олур вә даһа чох учузлашыр. О көрүрдү ки, бу принсипә ујғун олараг, мануфактуранын һәр бир саһәсиндә — мис мәфтили кәсиб бәрабәр һиссәләр дүзәлтмәк кими — бә'зи әмәлијјатларын ичрасы хејли јүнкүлләшир, мәсәлән, санчағын башыны һамарлајыб битишдирмәк кими, башга әмәлијјатлар исә нисбәтән даһа чәтин әмәлијјат олараг галыр; бурадан о белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, бу әмәлијјатлардан һәр биринә бир фәһләни ујғунлашдырмаг вә она өз мәһарәтинә мүвафиг әмәк һаггы вермәк тамамилә тәбии олар. Мәһз бу *ујғунлашдырма* әмәк бөлкүсүнүн маһијјәтини тәшкил едир. Лакин доктор Смитин заманында фајдалы нүмунә ола билән шеј һазырда фабрик сәнајесинин һәгиги принсипи барәсиндә чамаатда һәтта јанлыш фикир доғура биләр. Доғрудан да, ишләри мүхтәлиф фәрди габилијјәтләр үзрә бөлүшдүрмәк, јахуд, даһа доғрусу, бунлара ујғунлашдырмаг фабрикин фәалијјәт планына чәтин ки дахилдир; әксинә, бөјүк чәлдлик вә дәгиглик тәләб едән һәр бир просесдә мәһарәтли, лакин чох заман мүхтәлиф јанлышлыглара мејл едән фәһләнин әлини бу вә ја башга бир хүсуси механизм әвәз едир вә бу механизмин автоматик сурәтдә көрдүјү иш о гәдәр дүзкүн олур ки, она ушаг да нәзарәт едә биләр.

Демәли, фабрик системи принсипи әл әмәјини машын әмәјинин сыхышдырыб арадан чыхармасындан вә сәнәткарлар арасындакы әмәк бөлкүсүнү просесин өз тәркиб һиссәләринә парчаланмасынын әвәз етмәсиндән ибарәтдир. Әл әмәји системи шәраитиндә инсан әмәји һәр һансы мәһсулун адәтән ән баһалы үнсүрүнү тәшкил едирди; машын әмәји системи шәраитиндә сәнәткарын мәһарәтини кет-кедә машынлара садәчә нәзарәт даһа чох әвәз едир.

Бу да инсан тәбиәтинин зәифлијидир ки, фәһлә даһа маһир олдугча, бир о гәдәр тәрс вә јолакәлмәз олур вә буна көрә механики систем үчүн бир о гәдәр аз јарарлы олур, ахы бу системин үмуми ишинә о өз шылтаг һәрәкәтләри илә хејли зәрәр вура биләр. Демәли, мүасир фабрикчинин бөјүк мәгсәди ондан ибарәтдир ки, елми өз капиталлары илә әлагәләндириб, өз фәһләләринин функсијаларыны ишдә тәкчә бир диггәт вә чәлдлик тәтбигиндән ибарәт етсин, һәм дә *бу габилијјәтләри ејни бир чисмә* јөнәлтдикдә бунлар кәнчликдә јахшыча тәкмилләшир.

Әмәк дәрәчәләри системи шәраитиндә әввәлчә узун илләр тә'лим лазымдыр ки, фәһләнин көзләри вә әлләри бә'зи хүсусилә чәтин механики әмәлијјатларын ичрасы үчүн зәрури олан мәһарәти газансын; автоматик ишләјән машынын ичра етдији просесләри өз тәркиб һиссәләринә парчалајан систем шәраитиндә исә бу елементар гисми әмәлијјатлары анчаг гыса мүддәт сынанан, ән ади габилијјәтләрә малик фәһләјә тапшырмаг олар; лазым кәлдикдә һәтта, мүәссисә саһибинин ирадәси илә, фәһләни бир машындан дикәринә кечирмәк олар. Бу чүр јердәјишмәләр көһнә гајдаја ачыгча зиддир, һәмин гајда шәраитиндә әмәк бөлүнүр, бир фәһләјә санчағын башыны һазырламаг, дикәринә — учуну итиләмәк тапшырылырды, бу ишин чансыхычы јекрәнклији фәһләләри күтләшдирирди. *Бәрабәрләшдирмә* принсипинин һөкмранлығы шәраитиндә, јә'ни фабрик системиндә фәһләнин габилијјәтләри анчаг хош бир мәшг едир» вә и. а. «...Онун мәшғәләси дүзкүн ишләјән механизмә нәзарәтлә битдијинә көрә, о буну чох гыса мүддәтдә өјрәнә билир; о бир машына хидмәтдән дикәр машына хидмәтә кечдикдә исә онун ишиндә рәнкарәнклик јараныр вә о өз әмәјинин нәтичәләри илә јолдашларынын әмәјинин вердији нәтичәләрин үмуми әлагәләнмәси һаггында дүшүнмәклә өз көрүш даирәсини кенишләндирир. Буна көрә дә ади шәраитдә *ишләрин бәрабәр бөлүшдүрүлмәси* режими әмәк бөлкүсүнә әсассыз олмајараг иснад верилән һалла-

ра — фәһләнин габилијјәтләрини корламаға, көрүш даирәсини даралтмаға вә чисмани инкишафыны ләнкитмәјә кәтириб чыхара билмәз.

Әслиндә машын техникасы саһәсиндә һәр һансы тәкмилләшдирмәнин даими мәгсәди вә мејли инсан әмәјини бүсбүтүн арадан галдырмагдан вә ја кишиләрин әмәјини гадын вә ушаг әмәји илә, маһир сәнәткарларын әмәјини өјрәдилмәмиш фәһләләрин әмәји илә әвәз едиб инсан әмәјинин гијмәтини ашағы салмагдан ибарәтдир... Тәчрүбә газанмыш ихтисаслы фәһләләр әвәзинә көзләри ити вә бармаглары чевик олан анчаг ушаглардан истифадә етмәјә олан бу сә'ј сүбут едир ки, фәһләләрин газандыглары усталығын мүхтәлиф дәрәчәләри үзрә әмәк бөлкүсү һаггындакы схоластик еһкамы бизим маарифләнмиш фабрикчиләримиз нәһајәт, бир кәнара атмышлар» (Ендрү Јур. «Фабрик фәлсәфәси, јахуд Сәнаје игтисады», I чилд, I фәсил[58]).

Мүасир чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсү бунунла сәчијјәләнир ки, о, ихтисаслар, әлаһиддә пешәләр, бунларла бирликдә исә пешә идиотизми доғурур.

«Биз ән бөјүк бир һејрәтлә», — дејә Лемонте көстәрир, — «көрүрүк ки, гәдим инсанлар арасында ејни бир шәхс ејни заманда көркәмли философ, шаир, натиг, тарихчи, кешиш, һөкмдар вә сәркәрдә иди. Беләкениш бир саһә бизи горхудур. Һәр кәс өзүнә мүәјјән јер ајырыб ораја чәкилир. Мән билмирәм, бу парчаланма нәтичәсиндә үмуми фәалијјәт саһәси кенишләнирми, лакин мән билирәм ки, бунун нәтичәсиндә инсан кичилир».

Фабрикдә әмәк бөлкүсү бунунла сәчијјәләнир ки, бурада әмәк ихтисас характерини тамамилә итирир. Лакин һәр бир ихтисас инкишафы дајандыгда, универсаллыға тәләбат, фәрдин һәртәрәфли инкишафына сә'ј өзүнү көстәрмәјә башлајыр. Фабрик пешәнин ајрылыб тәкләнмәсини вә пешә идиотизмини арадан галдырыр.

Ч-б Прудон фабрикин һәтта бу јеканә ингилаби чәһәтини дә баша дүшмәјиб, керијә аддым атыр вә фәһләјә санчағын он икидә бир һиссәсини һазырламагла кифајәтләнмәјиб, нөвбә илә онун бүтүн он ики һиссәсини һазырламағы тәклиф едир. Куја бу јолла фәһлә санчағы там вә һәртәрәфли билмәјә наил оларды. Ч-б Прудонун бәһс етдији синтетик әмәк бах бундан ибарәтдир. Һеч кәс е'тираз етмәз ки, ирәлијә атылан бир аддымла керијә атылан бир аддым да бирликдә синтетик һәрәкәт кими бир шејдир.

Үмуми нәтичәдә ч. Прудон хырда буржуа идеалындан ирәли кетмәмишдир. Һәм дә бу идеалы һәјата кечирмәк үчүн бизи орта әср уста шакирди вә ја, ән чоху, орта әср уста-сәнәткары вәзијјәтинә гајтармагдан јахшы бир шеј дүшүнмәмишдир. О өз китабынын бир јериндә дејир ки, өмүр бoју бирчә шаһ әсәр јаратмаг, бирчә дәфә өзүнү инсан һисс етмәк кифајәтдир. Бәс бу — һәм формача, һәм дә маһијјәтчә — һазырланмасыны орта әср сәнәткар сехләринин тәләб етдији шаһ әсәр дејилми?

§ III. РӘГАБӘТ ВӘ ИНҺИСАР

Рәгабәтин јахшы тәрәфи.	«Әмәк үчүн рәгабәтин дә әмәк бөлкүсү кими бөјүк әһәмијјәти вардыр... *Бәрабәрлијин кәлиб чатмасы* үчүн рәгабәт зәруридир».
Рәгабәтин пис тәрәфи.	«Рәгабәт принсипи өзү өзүнү инкар едир. Рәгабәтин ән јәгин нәтичәси будур ки, онун алудә етдији адамлар һәлак олурлар».
Үмуми мүлаһизә.	«Истәр рәгабәтин *зәрәрли* нәтичәләри, истәрсә һабелә онун вердији фајдалар... мәнтиги сурәтдә онун принсипиндән ирәли кәлир».
Һәлл едиләси мәсәлә.	«Азадлығын өзүндән јүксәкдә дуран гануну әсас тутмалы олан *барышдырычы* принсипи тапмалы» Вариант: «Демәли, мәсәлә һеч дә рәгабәти мәһв етмәкдә дејилдир, азадлығы мәһв етмәк мүмкүн олмадығы кими, бу да мүмкүн дејилдир; бүтүн мәсәлә бундадыр ки, ондан өтрү мүвазинәт — мән мәмнунијјәтлә дејәрдим, *полис* тапылсын».

Ҹ-б Прудон рәгабәти *јарышла* әвәз етмәк истәјәнләрә гаршы* рәгабәтин әбәди зәрурилијини мүдафиәдән башлајыр.

«Мәгсәдсиз јарыш» олмур. «Һәр бир еһтирасын предмети зәрури олараг еһтирасын өзү илә ејнидир: гадын она вурулан үчүн, һакимијјәт — шөһрәтпәрәст үчүн, гызыл хәсис үчүн, дәфнә чәләнки — шаир үчүн еһтирас предметидир; ејни илә сәнаје јарышынын да предмети зәрури олараг *мәнфәәтдир*. Јарыш мәһз рәгабәтин өзүдүр».

Рәгабәт мәнфәәт хатиринә јарышдыр. Сәнаје јарышынын һәмишә мәнфәәт хатиринә јарыш, јә'ни рәгабәт олмасы зәруридирми? Ҹ-б Прудон буну садәчә играр етмәклә сүбут едир. Биз артыг көрдүк ки, онун фикринчә, играр исбатдыр, ејни илә дә фәрз етмәк инкар етмәкдир.

Вурулмуш адам үчүн билаваситә еһтирас *предмети* гадындырса, сәнаје јарышынын билаваситә предмети мәнфәәт дејил, мәһсул олачагдыр.

---

* Фурјечиләрә гаршы. — *Ф. Е. (1885-чи ил алманча нәшринә Енкелсин гејди).*

Рәгабәт сәнаје јарышы дејил, тиҹарәт јарышыдыр. Индики заманда сәнаје јарышы анҹаг тиҹарәт мәгсәдләри хатиринә мөвҹуддур. Мүасир халгларын игтисади һәјатында һәтта елә фазалар олур ки, бу заман һамыны истеһсалсыз әлдә едилән мәнфәәт ардынҹа гачмаг кими хүсуси бир гызғынлыг бүрүјүр. Вахташыры даим јенидән башланан бу рәгабәт гызғынлығы сәнаје јарышынын зәруриллијиндән јан кечмәјә чалышан рәгабәтин әсил характерини ашкара чыхарыр.

Сиз XIV әср сәнәткарына десәјдиниз ки, имтијазлар вә сәнајенин бүтүн феодал тәшкилати мәһв едиләҹәк вә рәгабәт адланан сәнаје јарышы илә əвәз олунаҹагдыр, о сизә ҹаваб верәрди ки, мүхтәлиф корпорасијаларын, сехләрин вә килдијаларын имтијазлары мүтәшәккил рәгабәтдир. Ҹ-б Прудон да ејни илә буну дејәрәк иддиа едир ки, «јарыш мәһз рәгабәтин өзүдүр».

«1847-ҹи ил јанварын 1-дән һамыја вә һәр кәсә әмәк вә әмәк һаггы тә'мин едән бир фәрман верин; дәрһал сәнајенин ҹошгун кәркинлијинин јерини ән күҹлү бир дурғунлуг тутар».

Еһтимал, играр вә инкар әвәзинә инди биз. ҹ. Прудон тәрәфиндән гәсдән рәгабәтин зәрурилијини, бир категорија олараг онун әбәдилијини вә и. а. сүбут етмәк мәгсәди илә верилән фәрман көрүрүк.

Биз хәјал етсәк ки, рәгабәтдән хилас олмаг үчүн анҹаг фәрманлар лазымдыр, онда һеч заман рәгабәтдән хилас олмарыг. Әмәк һаггыны сахламагла рәгабәти ләғв етмәк тәклифинә кәлиб чатмаг исә крал декрети васитәси илә үмумијјәтлә мә'насыз бир шеј јаратмағы тәклиф етмәк демәкдир. Лакин халглар крал декрети илә инкишаф етмирләр. Бу ҹүр фәрманлара әл атмаздан әввәл халглар ән азы өз сәнаје вә сијаси мөвҹудлуғунун бүтүн шәраитини, демәли, һәмчинин бүтүн өз һәјат тәрзини дә ашағыдан јухарыјадәк дәјишдирмәлидир.

Ҹ-б Прудон бизә өз сојугганлы тәкәббүрү илә ҹаваб верәҹәкдир: бу, «тәбиәтимизи тарихдә мисли олмајан тәрздә дәјишдирмәк» һаггында фәрзијјәдир вә онун «бизи мүбаһисәдән *узаглашдырмаг»* һүгугу оларды, амма билмирик һансы фәрман әсасында.

Ҹ-б Прудона мә'лум дејил ки, бүтүн тарих инсан тәбиәтинин фасиләсиз дәјишилмәсиндән башга бир шеј дејилдир.

«Фактлары әсас тутаг. Франса ингилабы нә дәрәҹәдә сијаси азадлыг наминә едилмишдисә, о дәрәҹәдә дә сәнаје азадлығы наминә едилмишди; һәм дә һәрчәнд 1789-ҹу илдә Франса — буну учадан сөјләјәк — һәјата кечирилмәсини тәләб етдији принсипин бүтүн нәтиҹәләрини баша дүшмүрдү, лакин о нә өз арзулары, нә дә өз көзләдикләри ҹәһәтдән алданмады. Ким буну инкар етмәк истәсә, мәним нәзәримдә һәр һансы бир тәнгид һүгугуну итирәҹәкдир; мән ијирми беш милјон адамын гејри-ирादи бурахдығы сәһви принсипҹә тәкрар едән әлејһдарла һеч заман мүбаһисә етмәјәҹәјәм... Рәгабәт иҹтимаи игтисад *принсипи, талејин декрети, инсан гәлбинин тәләбаты* олмасајды, бәс нәјә көрә инсанлар корпорасијалары, сехләри вә килдијала-

ры мәһв етмәк әвәзинә бунлары *тәсһиһ етмәк* барәсиндә дүшүнмәји үстүн тутмамышлар?»

Беләликлә, XVIII әср франсызлары корпорасијаларын, сехләрин вә килдијаларын шәклини дәјишдирмәк әвәзинә бунлары мәһв етдикләринә көрә, XIX әср франсызлары рәгабәти мәһв етмәк әвәзинә онун шәклини дәјишдирмәлидирләр. XVIII әср Франсасында рәгабәт тарихи тәләбатын нәтиҹәси кими јарандығына көрә, о, XIX әср Франсасында башга тарихи тәләбат хатиринә арадан галдырылмамалыдыр. Рәгабәтин јаранмасынын XVIII әср инсанларынын реал инкишафы илә әлагәдар олдуғуну баша дүшмәјән ҹ. Прудон ону in partibus infidelium* *инсан гәлбинин* нә исә бир зәрури тәләбатына чевирир. Бөјүк Колбери XVII әср үчүн о нәјә чевирәрди?

Ингилабдан сонра бизим индики вәзијјәт башланыр. Ҹ-б Прудон бурада да фактлар ахтарыб тапыр ки, рәгабәтин әбәдилијини көстәрсин, һәм дә сүбут етмәк истәјир ки, мәсәлән, әкинчиликдә олдуғу кими, бу категоријанын һәлә кифајәт гәдәр инкишаф етмәдији бүтүн истеһсал саһәләри керилик вә тәнәззүл һалындадыр.

Бә'зи истеһсал саһәләринин һәлә инкишаф едиб рәгабәт дәрәҹәсинә чатмамасы, башгаларынын исә һәлә буржуа истеһсалы сәвијјәсинә јүксәлмәмәси һаггындакы данышыглар рәгабәтин әбәдилијини әсла сүбут етмәјән садәҹә бошбоғазлыгдыр.

Ҹ-б Прудонун бүтүн мәнтиги бу мүддәада јекунлашыр: рәгабәт елә бир иҹтимаи мүнасибәтдир ки, инди биз өз мәһсулдар гүввәләримизи бу мүнасибәт чәрчивәсиндә инкишаф етдиририк. Бу һәгигәти о, мәнтиги сурәтдә инкишаф етдирмәк дејил, буну анҹаг чох заман олдугҹа кениш ифадә едәрәк дејир ки, рәгабәт сәнаје јарышыдыр, азад олмағын мүасир үсулудур, әмәкдә мәс'улијјәтдир, дәјәрин гәрарлашдырылмасыдыр, бәрабәрлијин кәлиб чатмасы үчүн шәртдир, иҹтимаи игтисад принсипидир, талејин декретидир, инсан гәлбинин зәрури тәләбатыдыр, әбәди әдаләт тәлгинидир, бөлкүдә азадлыгдыр, азадлыгда бөлкүдүр, игтисади категоријадыр.

«*Рәгабәтлә ассосиасија* бир-биринә архаланыр. Бунлар нәинки бир-бирини рәдд етмир, һәтта бир-бириндән *узаглашмыр да.* Рәгабәт зәрури сурәтдә *үмуми мәгсәд* олмасыны тәләб едир. Демәли, рәгабәт *егоизм* дејилдир вә сосиализмин ән кәдәрли јанылмасы бундан ибарәтдир ки, о, рәгабәтә ҹәмијјәтин деврилмәси кими бахмышдыр».

Рәгабәт үмуми мәгсәд олмасыны тәләб едир, бу исә, бир тәрәфдән, сүбут едир ки, рәгабәт ассосиасијадыр, дикәр тәрәфдән дә, сүбут едир ки, рәгабәт егоизм дејилдир. Бәс *егоизм* үмуми мәгсәд олмасыны тәләб етмирми? Һәр бир егоизм ҹәмијјәтдә вә ҹәмијјәт васитәси илә өзүнү көстәрир. Демәли, егоизм ҹәмиј-

* — реал керчәкликдән кәнарда (һәрфијјән: «кафирләр өлкәсиндә» — гејри-христиан өлкәләринин јепископлары вәзифәси кими халис номинал вәзифәләрә тә'јин олунан католик јепископларын титулуна әлавә). *Ред.*

јәт олмасыны, јә'ни үмуми мәгсәдләр, үмуми тәләбат, үмуми истеһсал васитәләри вә и. а. вә с. олмасыны тәләб едир. Буна көрә дә сосиалистләрин бәһс етдикләри рәгабәтлә ассосиасијанын бир-бириндән һәтта узаглашмамасы мәкәр тәсадүфидирми?

Сосиалистләр чох көзәл билирләр ки, мүасир чәмијјәт рәгабәтә әсасланыр. Бәс онлар өзләри мүасир чәмијјәти девирмәк истәдикләри һалда, рәгабәти нечә дә бунда төһмәтләндирә биләрләр? Һәмчинин онлар кәләчәк чәмијјәтдә, әксинә, рәгабәтин өзүнүн девриләчәјини нәзәрдә тутдуглары һалда, рәгабәти нечә дә бу чәмијјәти девирмәкдә төһмәтләндирә биләрләр?

Даһа сонра ч. Прудон дејир ки, рәгабәт *инһисара әксдир* вә, демәли, *ассосиасијаја әкс* ола билмәз.

Феодализм өз варлығынын лап әввәлиндән патриархал монархијаја әкс олмушдур; беләликлә, феодализм о заман һәлә мөвчуд олмајан рәгабәтә әкс олмамышдыр. Бундан о нәтичә чыхырмы ки, рәгабәт феодализмә әкс дејилдир?

Доғрудан да *чәмијјәт, ассосиасија* кими ифадәләр һәр бир чәмијјәтә, һәм феодал чәмијјәтинә, һәм дә рәгабәт әсасында гурулмуш ассосиасија олан буржуа чәмијјәтинә верилә биләчәк адлардыр. Бәс нечә дә рәгабәти бирчә *ассосиасија* кәлмәси илә тәкзиб етмәји мүмкүн сајан сосиалистләр ола биләр? Ч-б Прудон өзү дә нечә күман едә биләр ки, рәгабәти *ассосиасија* анлајышына тәкчә мүнчәр етмәклә ону сосиализмдән мүдафиә едә биләр?

Индичә дедикләримизин һамысы рәгабәтин јахшы тәрәфинә, ч. Прудонун анладығы шәкилдә олан рәгабәтә аиддир. Инди дә рәгабәтин пис, јә'ни мәнфи тәрәфинә, онун зәрәрли нәтичәләринә, онун дағыдычы, зијанлы, позучу хассәләринә кечәк.

Ч-б Прудонун тәсвир етдији мәнзәрә сон дәрәчә зүлмәтли характер дашыјыр.

Рәгабәт јохсуллуг төрәдир, о, вәтәндаш мүһарибәси доғурур, «јер гуршагларынын тәбии шәраитини дәјишир», милләтләри бир-биринә гарышдырыр, аиләләрә савашма салыр, ичтимаи вичданы позғунлашдырыр, «әдаләт мәһкәмәси һаггындакы, әдаләт һаггындакы», әхлаг һаггындакы «анлајышлары позур» вә һамысындан да писи будур ки, вичданлы вә азад тичарәти дағыдыб, бунун әвәзиндә һәтта *синтетик* дәјәр, сабит вә вичданлы бир гијмәт вермир. Рәгабәт, игтисадчыларын өзләри дә истисна олмамагла, һамыны мә'јуслашдырыр. О иши елә бир јерә чатдырыр ки, өзүнү дә дағыдыр.

Рәгабәт һаггында ч. Прудонун дедикләри бүтүн пис шејләрдән сонра мәкәр рәгабәт буржуа чәмијјәти мүнасибәтләри үчүн, онун принсипләри вә хәјаллары үчүн ән позучу, ән дағыдычы бир үнсүр олмурму?

Гејд едәк ки, рәгабәт јени мәһсулдар гүввәләр, јә'ни јени чәмијјәтин мадди шәраитини гызғын сурәтдә јаратмаға тәһрик етдикчә, о, буржуа *мүнасибәтләринә* кет-кедә даһа дағыдычы

тә'сир көстәрир. Рәгабәтин пис тәрәфиндә һеч олмазса бу чәһәтдән јахшы бир шеј дә ола биләрди.

«Өз мәншәји нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлән рәгабәт игтисади вәзијјәт вә ја игтисади фаза олмаг е'тибары илә... үмуми истеһсал хәрчләринин азалмасы нәзәријјәсинин зәрури нәтичәсидир».

Ч-б Прудон үчүн ган дөвраны Һарвеј нәзәријјәсинин нәтичәси оларды.

«*Инһисар* рәгабәтин мәш'ум һәддидир, һәм дә рәгабәт өзү өзүнү арасы кәсилмәдән инкар етмәклә ону доғурур. Инһисарын бу чүр мејдана кәлмәси артыг она бәраәт газандырыр... Инһисар рәгабәтин тәбии экслијидир... лакин рәгабәт зәрури олдуғуна көрә, онун өзүндә артыг инһисар идејасы вардыр, чүнки инһисар рәгабәт едән һәр бир фәрд үчүн санки бир дајагдыр».

Биз ч. Прудонла бирликдә севинирик ки, она өз тезис вә антитезис формулуну һеч олмазса бир дәфә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг етмәк сәадәти нәсиб олмушдур. Һамыја мә'лумдур ки, мүасир инһисары рәгабәт өзү доғурур.

Мәзмуна кәлдикдә, ч. Прудон шаиранә образлары әсас тутур. Рәгабәт «әмәјин һәр бир бөлмәсиндән санки суверен саһә» јаратмыш вә «бурада һәр бир фәрд өз күчүнү вә өз мүстәгиллијини көстәрмишдир». Инһисар «рәгабәт едән һәр бир фәрд үчүн *дајагдыр»*. «Суверен саһә» ән азы «дајаг» кими јахшы сәсләнир.

Ч-б Прудон анчаг рәгабәтин доғурдуғу мүасир инһисардан бәһс едир. Лакин һамыја мә'лумдур ки, рәгабәти феодал инһисары доғурмушдур. Демәли, илк әввәл инһисар рәгабәтин экслији дејил, рәгабәт инһисарын экслији олмушдур. Буна көрә мүасир инһисар садә антитезис дејил, әксинә, әсил синтездир.

Тезис: Рәгабәтдән әввәлки феодал инһисары.

Антитезис: Рәгабәт.

Синтез: Мүасир инһисар рәгабәтин һөкмранлығыны тәләб етдијинә көрә, бу инһисар феодал инһисарынын инкарыдыр вә ејни заманда о, инһисардан ибарәт олдуғуна көрә, рәгабәти инкар едир

Беләликлә, мүасир инһисар, буржуа инһисары синтетик инһисардыр, инкары инкардыр, әксликләрин вәһдәтидир. О, халис, нормал, расионал шәкилдә инһисардыр. Ч-б Прудон буржуа инһисарыны кобуд, *бәситләшдирилмиш,* зиддијјәтли, әсәби һалда олан инһисар һесаб етмәклә, өз фәлсәфәсинә зидд чыхмыш олур. Инһисар мәсәләсиндә ч. Прудон тәрәфиндән дәфәләрлә ситат кәтирилән ч. Росси буржуа инһисарынын синтетик характерини, көрүнүр, даһа јахшы баша дүшмүшдүр. О өзүнүн «Сијаси игтисад курсу»нда[59] сүн'и инһисарларла тәбии инһисарлара фәрг гојур. О дејир ки, феодал инһисарлары сүн'идир, јә'ни ихтијаридир; буржуа инһисарлары исә тәбиидир, јә'ни расионалдыр.

Ч-б Прудон белә мүһакимә јеридир: инһисар јахшы шејдир, чүнки о игтисади категоријадыр, «бәшәријјәтин шәхсијјәтсиз зәкасынын» ишрагыдыр. Рәгабәт дә јахшы шејдир, чүнки о да игтисади категоријадыр. Лакин јахшы олмајан — инһисарын реаллығы вә рәгабәтин реаллығыдыр. Даһа писи будур ки, инһисарла рәгабәт бир-бирини јејир. Нә етмәли? Бу ики әбәди шејин синтезини тапмаға, бу синтезин хатирә кәлмәјән заманлардан бәри сахландығы илаһијјат ичәрисиндән ону гопарыб чыхармаға чалышмалы.

Әмәли һәјатда биз нәинки рәгабәти, инһисары вә бунларын антагонизмини, һәмчинин бунларын синтезини көрүрүк, бу синтез исә формул дејил, һәрәкәтдир. Инһисар рәгабәти доғурур, рәгабәт инһисары доғурур. Инһисарчылар бир-бири илә рәгабәт едир, рәгибләр инһисарчы олурлар. Инһисарчылар гисми ассосиасијалар васитәси илә гаршылыглы рәгабәти мәһдудлашдырырларса, фәһләләр арасында рәгабәт күчләнир; һәм дә мүәјјән милләтин инһисарчыларына нисбәтән пролетарлар күтләси нә гәдәр чох артырса, мүхтәлиф милләтләрин инһисарчылары арасында рәгабәт бир о гәдәр гызышыр. Синтез бундан ибарәтдир: инһисар анчаг онун сајәсиндә гала билир ки, о даим рәгабәт мүбаризәсинә кирир.

Инһисарын ардынча кәлән *веркиләри* диалектик јолла һасил етмәк үчүн ч. Прудон бизә *ичтимаи дүһадан* сөһбәт ачыр. Бу дүһа горхмадан өз доланбач *јолу илә* јүрүјүр.

> «...*пешманчылыг чәкмәдән* вә дајанмадан инамлы аддымла кедир; *инһисар тининә чатдыгда,* керијә *малхулјалы* бир нәзәр салыр, дәрин дүшүнчәдән сонра, бүтүн истеһсал шејләринә верки гојур вә бүтөв бир инзибати тәшкилат јарадыр ки, *бүтүн вәзифәләр пролетариата верилсин* вә *бунлар үчүн инһисарчылар тәрәфиндән һагг верилсин».*

Ач гарына доланбач кәзинтиләрә чыхан бу дүһа һаггында нә дејәсән? Һәм дә веркиләр мәһз һаким синиф мөвгејини буржуазијанын әлиндә сахламаг васитәси олдуғу һалда, буржуалары веркиләрлә әзмәкдән башга бир мәгсәд дашымајан бу кәзинти һаггында нә дејәсән?

Ч-б Прудонун игтисади тәфәррүатла рәфтар үсулу барәсиндә охучуја бир гәдәр анлајыш вермәк үчүн буну демәк кифајәтдир ки, онун рә'јинчә, *истеһлак веркиси* бәрабәрлик мәгсәдләри илә вә пролетариата јардым көстәрмәк үчүн гојулмушдур.

Истеһлак веркиси јалныз буржуазијанын һөкмранлығы бәргәрар олдугда өзүнүн там инкишафына чатмышдыр. Сәнаје капиталынын, јә'ни билавасите әмәји истисмар етмәк јолу илә сахланан, тәкрар истеһсал олунан вә артан көзүачыг вә гәнаәтчил сәрвәтин әлиндә истеһлак веркиси тәкчә истеһлакла мәшғул олан феодал ә'јанларын јүнкүлфикир, шад вә исрафчы сәрвәтини истисмар етмәк васитәси иди. Чемс Стуарт А. Смитин китабы мејдана чыхмаздан он ил әввәл чап олунмуш «Сијаси

игтисадын әсаслары һаггында тәдгигат» адлы әсәриндә истеһлак веркисиндән күдүлән бу илкин мәгсәди чох јахшы тәсвир етмишдир.

«Гејри-мәһдуд монархијада», — дејә о көстәрир, — «һөкмдарлар сәрвәтин артмасына санки бир нөв һәсәдлә јанашырлар вә буна көрә дә варлананлардан верки алырлар — истеһсала верки гојурлар. Конститусијалы идарә шәраитиндә исә веркиләр башлыча олараг јохсуллашанларын үзәринә дүшүр — истеһлака верки гојулур. Белә ки, монархлар сәнајејә верки гојурлар... Мәсәлән, чан веркиси вә гејри-задәкан әмлакына гојулан верки өдәјичиләрин еһтимал едилән сәрвәтинә пропорсионалдыр. Һәр кәсә онун еһтимал едилдијинә көрә көтүрдүјү мәнфәәтә мүвафиг сурәтдә верки гојулур. Конститусијалы идарә формаларында веркиләр адәтән истеһлакдан алыныр. Һәр кәсә өз хәрчләринин кәмијјәтинә мүвафиг сурәтдә верки гојулур»[60].

Веркиләрин, тичарәт балансынын вә кредитин — ч. Прудонун зәкасында — мејдана чыхмасынын *мәнтиги ардычыллығына* кәлдикдә, биз анчаг ону гејд едәчәјик ки, инкилис буржуазијасы Оранлы Вилһелм заманы өз сијаси режимини гуруб, өз варлығы шәраитини азад инкишаф етдирмәк имканы әлдә едән кими, дәрһал јени верки системи, дөвләт кредити вә һимајә көмрүкләри системи јаратды.

Полис вә ја верки, тичарәт балансы, кредит, коммунизм вә әһали мәсәләләри барәсиндә ч. Прудонун дәрин мә'налы мүһакимәләри һаггында охучуја дүзкүн тәсәввүр вермәк үчүн бу гыса гејдләр тамамилә кифајәтдир. Сөз вермәк олар ки, һеч бир тәнгид, һәтта ән мәрһәмәтли бир тәнгид дә бу мәсәләләрә һәср олунмуш фәсилләрлә чидди мәшғул олмајачагдыр.

§ IV. ТОРПАГ МҮЛКИЈЈӘТИ ВӘ ЈА ТОРПАГ РЕНТАСЫ

Һәр бир тарихи дөврдә мүлкијјәт мүхтәлиф чүр вә тамамилә мүхтәлиф ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә инкишаф етмишдир. Буна көрә дә буржуа мүлкијјәтинә тә'риф вермәк мәһз буржуа истеһсалынын бүтүн ичтимаи мүнасибәтләринин тәсвирини вермәк демәкдир.

Мүлкијјәтә мүстәгил мүнасибәт кими, хүсуси бир категорија кими, абстракт вә әбәди идеја кими тә'риф вермәјә чан атмаг метафизик вә ја јуридик хәјала гапылмаг демәкдир.

Һәрчәнд ч. Прудон өзүнү елә көстәрир ки, куја үмумијјәтлә мүлкијјәтдән данышыр, лакин о анчаг *торпаг мүлкијјәтиндән, торпаг рентасындан* бәһс едир.

«Рентанын, һабелә мүлкијјәтин мәншәји, нечә дејәрләр, игтисадијјат чәрчивәсиндән кәнардадыр: онун көкү сәрвәт истеһсалы илә анчаг чох узаг әлагәси олан психоложи вә мә'нәви мүлаһизәләрдәдир» (II чилд, сәһ. 269).

Беләликлә, ч. Прудон рентанын вә мүлкијјәтин мејдана кәлмәсинин игтисади сәбәбләрини баша дүшмәк игтидарында олмадығыны е'тираф едир. О бојнуна алыр ки, бу игтидарсызлыг

ону психоложи вә мә'нәви гәбилдән олан мүлаһизәләрә әл атмаға вадар едир, бу мүлаһизәләр исә сәрвәт истеһсалы илә һәгигәтән чох узаг әлагәдә олса да, онун тарихи көрүш даирәсинин мәһдудлуғу илә сых әлагәдәдир. Ҹ-б Прудон иддиа едир ки, мүлкијјәтин мәншәјиндә нә исә *мистик* вә *әсрарәнкиз* бир шеј вардыр. Лакин мүлкијјәтин мәншәјинә әсрарәнкизлик иснад вермәк, јә'ни истеһсал аләтләринин бөлүшдүрүлмәсинә истеһсалын өзүнүн мүнасибәтини бир сиррә чевирмәк, — бу, ҹ. Прудонун дили илә десәк, игтисад елминә бәләдлик барәсиндә һәр һансы иддиадан әл чәкмәк демәк дејилдирми?

Ҹ-б Прудон

«буну хатырлатмагла *кифајәтләнир* ки, игтисади тәкамүлүн једдинҹи дөврүндә» — *кредит* дөврүндә, — «керчәклији ујдурма сыхышдырыб арадан чыхардығы вә инсан фәалијјәти үчүн бошлугда итиб батмаг тәһлүкәси јарандығы заман *инсаны тәбиәтә даһа мөһкәм бағламаг* зәрурәти мејдана кәлди вә бу јени мүгавилә рентанын баһасына төрәмиш олду» (II ҹилд, сәһ. 265).

Гырх екүсү олан адам, көрүнүр, ҹ. Прудон кими бир шејин мејдана чыхаҹағыны габагҹадан һисс едирди: «Сиз билән јахшыдыр, худавәнди-аләм: һәр кәс өз аләминдә ағадыр, лакин сиз һеч заман мәни инандыра билмәзсиниз ки, бизим јашадығымыз аләм шүшәдән олмушдур»[61]. Кредитин *бошлугда итиб батмаг* васитәси олдуғу мәһз сизин аләмдә, көрүнүр, *инсаны тәбиәтә бағламаг* үчүн торпаг мүлкијјәтинә зәрурәт мејдана кәлмишдир. Лакин торпаг мүлкијјәтинин һәмишә кредитдән әввәл мөвҹуд олдуғу керчәк истеһсал аләминдә ҹ. Прудона horror vacui* үчүн јер галмазды.

Рентанын мәншәји һәр нечә олурса-олсун, о мөвҹуд олдуғуна көрә, фермерлә торпаг мүлкијјәтчиси арасында кәскин мүбаһисәјә сәбәб олур. Бәс бу мүбаһисәнин сон нәтиҹәси нәдән ибарәтдир, јахуд, башга сөзлә десәк, рентанын орта кәмијјәти нә гәдәрдир? Ҹ-б Прудон бах белә дејир:

«Рикардонун нәзәријјәси бу суала ҹаваб верир. Иҹтимаи һәјатын башланғыҹында, јер үзүнә јени кәлмиш инсан өз гаршысында анҹаг чох бөјүк мешәләр көрдүјү, торпағын чох олдуғу, сәнајенин исә јениҹә јарандығы заман рента сыфра бәрабәр олмалы иди. Һәлә әмәклә беҹәрилмәјән торпаг мүбадилә дәјәри дејил, фајдалы шеј иди, о үмуми иди, лакин иҹтимаи **дејилди.** Јаваш-јаваш, аиләләрин сајча артмасы вә әкинчилијин тәрәггиси нәтиҹәсиндә торпаг гијмәт кәсб етмәјә башлады. Әмәк торпаға онун дәјәрини верди вә бурадан рента мејдана кәлди. Бәрабәр мигдар әмәк сәрф едилмәклә һәр бир саһә нә гәдәр чох бәһәр верирдисә, бу саһә бир о гәдәр јүксәк гијмәтләндирилирди; буна көрә мүлкијјәтчиләр фермерин һаггы чыхылмагла, јә'ни истеһсал хәрҹләри чыхылмагла, торпағын вердији мәһсулларын һамысыны мәнимсәмәјә чалышырдылар. Беләликлә, мүлкијјәт кери чәкилмәдән әмәјин ардынҹа кедир ки, һәгиги истеһсал хәрҹләриндән артыг галан мәһсулларын һамысыны онун әлиндән алсын. Мүлкијјәтчи мистик бир вәзифә јеринә јетириб, әкинчијә нисбәтлә иҹтимаи коллективин нүмајәндәси олдуғу һалда, фермер илаһи бир һөкм илә вәзифә дашыјан ишчидән артыг бир шеј дејилдир вә она һүгуг үзрә ҹатасы һагдан әлавә алдығы һәр шеј барәсиндә ҹәмијјәтә

* — бошлугдан горхмаг. *Ред.*

һесабат вермәлидир... Демәли, рента өз маһиjjәтинә вә дашыдығы вәзифәjә көрә, бөлүшдүрүчү әдаләт аләтидир, бәрабәрлиjә наил олмаг үчүн игтисади дүһанын ишләтдиjи чохлу васитәләрдән биридир. Бу, али мәгсәд наминә мүлкиjjәтчиләр вә фермерләр тәрәфиндән бир-биринә әкс нөгтеjи-нәзәрләрдән тәртиб едилән — онларын арасында кизли разылыг мүмкүн олмадыгда — нәһәнк кадастрдыр, һәм дә белә бир кадастрын сон нәтиҹәси торпагдан истифадә едәнләрлә сәнаjечиләр арасында торпаг саһиблиjини бәрабәрләшдирмәк олмалыдыр... Әкинчинин әлиндән онун өзүнү jеканә jарадыҹысы һесаб едиб, өзүнүнкү кими бахмаjа билмәдиjи мәһсул артығыны дартыб алмаг үчүн мүлкиjjәтин бүтүн сеһрли күчү лазым кәлмишдир. Рента, jахуд, даһа jахшы десәк, торпаг мүлкиjjәти әкинчи егоизмини сарсыдыб елә бир һәмрә'jлик доғурду ки, һеч бир гүввә, торпагларын һеч бир бөлкүсү буну jарада билмәзди... Мүлкиjjәтин мә'нәви нәтиҹәсинин әлдә едилдиjи индики заманда рентанын бөлүшдүрүлмәси галыр».

Бүтүн бу курултулу сөз jығынынын мә'насы һәр шеjдән әввәл бундан ибарәт олур: Рикардо деjир ки, рента өлчүсү әкинчилик мәһсулларынын истеһсал хәрҹләриндән бунларын гиjмәтинин артыг галан һиссәси илә муәjjән олунур, һәм дә бу хәрҹләрә капитал үчүн көтүрүлән ади мәнфәәт вә ади фаиз дә дахилдир. Ҹ-б Прудон даһа jахшы һәрәкәт едир: о, мүлкиjjәтчини ишә гарышмаға вадар едир вә мүлкиjjәтчи deus ex machina* кими меjдана чыхыр ки, *әкинчинин* әлиндән онун мәһсулунун истеһсал хәрҹләриндән бүтүн артыг галан һиссәсини алсын. О, мүлкиjjәти изаһ етмәк үчүн мүлкиjjәтчинин ишә гарышмасына, рентаны изаһ етмәк үчүн рента аланын ишә гарышмасына әл атыр. О, суала бунунла ҹаваб верир ки, изаһ едиләси категориjаны буна даһа бир һеча әлавә етмәклә тәкрар едир**.

Ону да геjд едәк ки, ҹ. Прудон торпаг рентасыны торпағын мүнбитлиjиндәки фәргlә муәjjән едәркән она jени бир мәншә иснад верир, зира торпаг өз мүхтәлиф мүнбитлик дәрәҹәсинә көрә гиjмәтләндирилмәздән әввәл, ҹ. Прудонун фикринҹә, «мүбадилә дәjәри деjил, үмуми олмушдур». Бәс *сонсуз бошлугда итиб батмаға һазыр олан* инсаны *торпаға* гаjтармаг *зәрурәтиндән* доған рента һаггында ҹ. Прудонун уjдурмасы һараjа кетди?

Инди Рикардо тә'лимини ҹ. Прудон тәрәфиндән белә сә'jлә салындығы провиденсиал, аллегорик вә мистик ибарәләрдән азад едәк.

Рикардонун дедиjи мә'нада рента өзүнүн буржуа һалында олан торпаг мүлкиjjәтидир, jә'ни буржуа истеһсалы шәраитинә табе олмуш феодал мүлкиjjәтидир.

Биз көрдүк ки, Рикардо тә'лиминә көрә, бүтүн шеjләрин гиjмәти, сон нәтиҹәдә, саһибкар мәнфәәти дә дахил олмагла ис-

---

* — һәрфиjjән: «машындан чыхан аллаһ» (антик театрда аллаһлары оjнаjан актjорлар сәһнәjә хүсуси механизмләр васитәси илә кәлирдиләр); мәҹази мә'нада — көзләнилмәдән меjдана кәлиб, вәзиjjәти хилас едән шәхс. *Ред.*

** — Propriété (мүлкиjjәт) propriétaire-ин (мүлкиjjәтчинин) ишә гарышмасы илә, rente (рента) rentier-ин (рента аланын) ишә гарышмасы илә изаһ олунур. *Ред.*

теһсал хәрҹләри илә мүәјјән олунур; башга сөзлә десәк, сәрф едилмиш иш вахтынын гәдәри илә мүәјјән олунур. Сәнаје истеһсалында ән аз мигдар әмәк сәрф едилмәклә алынмыш мәһсулун гијмәти ејни гәбилдән олан бүтүн галан әмтәәләрин гијмәтини мүәјјән едир, чүнки ән учуз вә ән мәһсулдар истеһсал аләтләринин мигдары сонсуз артырыла биләр, азад рәгабәт исә зәрури олараг базар гијмәти јарадыр, јә'ни ејни гәбилдән олан бүтүн мәһсуллар үчүн бир үмуми гијмәт јарадыр.

Кәнд тәсәррүфаты истеһсалында исә ејни гәбилдән олан бүтүн мәһсулларын гијмәти, эксинә, ән чох мигдар әмәк сәрф едилмәклә истеһсал олунмуш мәһсулун гијмәти илә мүәјјән олунур. Һәр шејдән әввәл, бурада һеч дә сәнаје истеһсалында олдуғу кими ејни дәрәҹәдә мәһсулдар олан истеһсал аләтләринин мигдарыны, јә'ни ејни дәрәҹәдә мүнбит олан торпагларын мигдарыны истәнилдији кими артырмаг олмаз. Сонра әһалинин тәдриҹлә артмасы бурада даһа ашағы кејфијјәтли торпаглардан истифадә олунмасына вә ја әввәлки саһәләрә јени әсаслы вәсаит гојулушуна, мүвафиг сурәтдә илкин әсаслы вәсаит гојулушундан аз мәһсулдар әсаслы вәсаит гојулушуна кәтириб чыхарыр. Һәр ики һалда нисбәтән аз мигдар мәһсул әлдә етмәк үчүн чох мигдар әмәк сәрф едилир. Артмыш олан бу әмәјә зәрурәти әһалинин тәләбаты јаратдығына көрә, бечәрилмәси учуз баша кәлән торпаг саһәсинин мәһсулу кими, бечәрилмәси баһа баша кәлән торпаг саһәсинин дә мәһсулу һөкмән мәҹбури сатылыр. Рәгабәт исә базар гијмәтләрини таразлашдырдығына көрә, пис саһәнин мәһсуллары кими, јахшы саһәнин дә мәһсуллары баһа сатылаҹагдыр. Јахшы саһәдән топланмыш мәһсулларын гијмәтиндә онларын истеһсал хәрҹләриндән артыг галан мәһз бу һиссә рентаны тәшкил едир. Һәмишә әл алтында ејни дәрәҹәдә мүнбит торпаглар олсајды; сәнаједә олдуғу кими, әкинчиликдә дә даим аз баһалы вә даһа мәһсулдар машынлардан истифадә етмәк мүмкүн олсајды, јахуд сонралар торпаға гојулан капитал илк дәфә гојулдуғу гәдәр кәтирсәјди, әкинчилик мәһсулларынын гијмәти, сәнаје мәһсулларынын гијмәти тимсалында көрдүјүмүз кими, ән јахшы истеһсал аләтләри васитәси илә истеһсал едилән әмтәәләрин маја дәјәри илә мүәјјән олунарды. Лакин онда рента да јох оларды.

Рикардо нәзәријјәсинин үмумијјәтлә дүзкүн олмасы үчүн лазымдыр* ки, капиталлар мүхтәлиф истеһсал саһәләринә сәрбәст тәтбиг олуна билсин; капиталистләр арасында күҹлү инкишаф етмиш рәгабәт кәтириб мәнфәәти ејни сәвијјәјә чатдырсын; фермер даһа ашағы кејфијјәтли торпаг саһәләринә** гојду-

---

* Маркс тәрәфиндән Н. Утинаја бағышланмыш нүсхәдә бу ҹүмләнин әввәли ашағыдакы шәкилдә дәјишдирилмишди: «Рикардо нәзәријјәсинин, онун мүгәддәм шәртләри гәбул едиләрсә, үмумијјәтлә дүзкүн олмасы үчүн лазымдыр». *Ред.*

** Н. Утинаја бағышланмыш нүсхәдә «даһа ашағы кејфијјәтли торпаг саһәләринә» сөзләри «торпаға» сөзү илә әвәз едилмишдир. *Ред.*

ғу капиталы үчүн һәр һансы сәнаје саһәсиндә өз капиталындан көтүрә биләчәјинә бәрабәр мәнфәәт тәләб едән ади бир капиталист саһибкара чеврилсин; торпаг ири истеһсал системи үзрә бечәрилсин; нәһајәт, торпаг мүлкијјәтчиси өзү анчаг пул формасында кәлир көтүрмәјә чалышсын.

Ирландијада олдуғу кими елә бир вәзијјәт ола биләр ки, торпагларын ичарәјә верилмәси сон дәрәчә инкишаф етсә дә, һәлә рента мөвчуд олмасын. Рента нәинки әмәк һаггындан, һәтта саһибкар мәнфәәтиндән дә артыг һиссәни тәшкил етдијинә көрә, торпаг саһиби кәлиринин садәчә әмәк һаггындан чыхарылан һиссәдән ибарәт олдуғу јердә рента мөвчуд ола билмәз.

Беләликлә, рента һәм торпагдан истифадә едәни, фермери *садә ишчијә* чевирир вә «әкинчинин әлиндән онун өзүнүнкү кими бахмаја билмәдији мәһсул артығыны дартыб» алыр, һәм дә торпаг мүлкијјәтчисинин гаршысына — гул, тәһкимли, төјчү верән кәндли вә ја муздла ишләјән муздур әвәзиндә — капиталист саһибкары гојур. Торпаг мүлкијјәти рентанын мәнбәји кими гәрарлашдығы замандан е'тибарән торпаг саһиби нәинки әмәк һаггы илә, һәмчинин саһибкар мәнфәәти илә мүәјјән олунан истеһсал хәрчләриндән анчаг артыг галан һиссәни өзүнә көтүрүр. Демәли, мәһз торпаг саһибинин әлиндән рента онун кәлиринин бир һиссәсини дартыб алмышдыр*. Феодал ичарәдары капиталист саһибкарын сыхышдырыб арадан чыхармасына гәдәр чох вахт кечмишдир. Мәсәлән, Алманијада белә бир чеврилмә анчаг XVIII әсрин сон сүлсүндә башланмыш вә анчаг Инкилтәрәдә капиталист саһибкарла торпаг мүлкијјәтчиси арасындакы бу мүнасибәтләр өзүнүн там инкишафына чатмышдыр.

Ҹ-б Прудонун јалныз *әкинчиси* мөвчуд олдугча рента јох иди. Лакин бир һалда ки, рента мөвчуддур, онда әкинчи артыг фермер дејил, фәһләдир, фермерин әкинчисидир. Ишчи алчалдылыб капиталист саһибкар үчүн ишләјән садә фәһлә, күнәмуздчу, муздла ишләјән муздур ролуна ендирилир; торпағы да һәр һансы фабрик кими ејни әсасларла истисмар едән капиталист саһибкар мејдана чыхыр; торпаг мүлкијјәтчиси хырдача һөкмдардан ади сәләмчијә чеврилир — рентанын ифадә етдији мүхтәлиф мүнасибәтләр бунлардыр.

Рикардонун дедији мә'нада рента патриархал әкинчилији тичарәт әмәлијјатына чевирмәк, саһибкар капиталыны торпаға гојмаг, шәһәр буржуазијасыны кәндә көчүрмәк демәкдир. *Инсаны тәбиәтә бағламаг* әвәзиндә рента анчаг торпаг истисмарыны рәгабәтлә бағламышдыр. Рента мәнбәји кими гәрарлашмыш торпаг мүлкијјәти өзү артыг *рәгабәтин нәтиҹәсидир,* чүнки

---

* 1885-чи ил алманча нәшриндә сон ики ҹүмлә атылмыш вә әввәлки ҹүмләдә «капиталист саһибкары» сөзләринин габағына ашағыдакы һиссә артырылмышдыр: «өз муздлу фәһләләри васитәси илә торпағы истисмар едән вә ичарә һаггы олараг торпаг саһибинә капитал мәнфәәтинин дә дахил олдуғу истеһсал хәрчләриндән анчаг артыг галмыш һиссәни верән». *Ред.*

бу замандан е'тибарән о, экинчилик мәһсулларынын базар дәјәриндән асылы вәзијјәтә дүшүр. Рента оларак торпаг мүлкијјәти өз һәрәкәтсизлијини итирир вә тичарәт чисми олур. Рента анчаг о замандан мүмкүндүр ки, шәһәр сәнајесинин инкишафы вә бу инкишаф нәтичәсиндә мејдана кәлмиш ичтимаи гурулуш торпаг мүлкијјәтчисини өз экинчилик мәһсулларындан анчаг тичарәт мәнфәәти, анчаг пул кәлири көтүрмәјә мәчбур етсин вә ону өз торпаг мүлкијјәтинә анчаг ондан өтрү пул кәсән бир машын кими бахмаға өјрәтсин. Рента торпаг мүлкијјәтчисини торпагдан, тәбиәтдән о дәрәчәдә ајырмышдыр ки, о, Инкилтәрәдә олдуғу кими, өз торпаг мүлкләрини һеч танымаја да биләр. Фермерә, капиталист саһибкара вә кәнд тәсәррүфаты фәһләсинә кәлдикдә, онлар кәлир көтүрдүкләри торпаға фабрикчинин вә фабрик фәһләсинин е'мал етдији памбыға вә ја јуна бағлы олмасындан артыг бағлы дејилдир; онлар анчаг өз тәсәррүфатынын гијмәтинә, пул кәлиринә бағлылыг һисс едирләр. Бурадан да феодализмин, хош патриархал һәјатынын, улу бабаларымызда олан садә хасијјәт вә бөјүк фәзиләтләрин гајытмасыны гызғын сурәтдә арзулајан мүртәче партијаларын ачы көз јашлары ирәли кәлир. Торпағын һәр һансы башга сәнајени дә идарә едән ганунлара табе етдирилмәси һеч дә тәмәннасыз олмајан тәәссүфләр доғурмуш вә һәмишә доғурачагдыр. Беләликлә, рента, демәк олар, динч һәјаты тарихи һәрәката чәлб едән һәрәкәтверичи гүввә олмушдур.

Буржуа истеһсалыны рентанын мөвчудлуғу үчүн зәрури шәрт кими фәрз едән Рикардо јенә дә өз рента анлајышыны бүтүн заманларын вә халгларын торпаг мүлкијјәтинә тәтбиг едир. Бу, буржуа истеһсал мүнасибәтләрини әбәди категоријалар кими гәләмә верән бүтүн игтисадчыларын үмуми јанылмасыдыр.

Ч-б Прудон рентаја иснад вердији провиденсиал мәгсәддән — *экинчини мәс'улијјәт дашыјан ишчијә* чевирмәкдән — рентанын бәрабәр бөлкүсү принсипинә кечир.

Индичә көрдүјүмүз кими, рента *мүнбитлији бәрабәр олмајан* торпаг саһәләриндән көтүрүлән мәһсулларын *гијмәтләринин бәрабәрлији* нәтичәсиндә әмәлә кәлир, белә ки, әввәлләр 10 франка олан бир һектолитр тахыл, ашағы кејфијјәтли торпагда истеһсал хәрчләри 20 франка чатырса, 20 франка сатылыр.

Зәрурәт истеһлакчылары базара кәтирилән бүтүн экинчилик мәһсулларыны алмаға мәчбур етдији вахта гәдәр бунларын базар гијмәти ән баһа мәһсулларын истеһсал хәрчләри илә мүәјјән олунур. Гијмәтләрин һеч дә торпағын мүнбитлијиндәки фәргдән дејил, рәгабәтдән ирәли кәлән мәһз бу бәрабәрләшмәси ән јахшы торпағын мүлкијјәтчисинә онун фермеринин сатдығы һәр һектолитрдән 10 франк рента верир.

Бир дәгигәлијә фәрз едәк ки, тахылын гијмәти онун истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахтынын мигдары илә мүәјјән едилир; онда јахшы кејфијјәтли торпагдан јығылмыш тахылын

һектолитри 10 франкдан сатылар, пис кејфијјәтли торпагдан јығылмыш бир һектолитр тахылын дәјәри исә 20 франк олар. Бу фәрзијјә гәбул едилсә, орта базар гијмәти 15 франк олар, рәгабәт ганунуна көрә исә 20 франкдыр. Орта гијмәт 15 франка бәрабәр олсајды, рентанын нә бәрабәрләшдиричи бөлкүсүндән, нә дә һәр һансы башга бөлкүсүндән сөһбәт ола билмәзди, чүнки рента өзү дә олмазды. Рента анчаг она көрә мөвчуддур ки, истеһсалчыја 10 франка баша кәлән бир һектолитр тахыл 20 франка сатылыр. Ч-б Прудон истеһсал хәрчләри бәрабәр олмамагла базар гијмәтләрини бәрабәр фәрз едир ки, гејри-бәрабәрлик мәһсулунун бәрабәрләшдиричи бөлкүсүнә кәлиб чыхсын.

Биз баша дүшүрүк ки, нәјә көрә Милл, Шербүлје, Һилдич вә башгалары кими игтисадчылар рентанын дөвләт тәрәфиндән мәнимсәнилмәсини вә ондан веркиләри әвәз етмәк үчүн истифадә олунмасыны тәләб едирдиләр. Бу, сәнаје капиталистинин нәзәриндә буржуа истеһсалынын үмуми кедишиндә фајдасыз вә артыг олан торпаг мүлкијјәтчисинә сәнаје капиталисти нифрәтинин анчаг ачыг ифадәси иди.

Лакин әввәлчә тахылын һәр һектолитри үчүн 20 франк вермәјә мәчбур едиб, сонра истеһлакчылардан алынмыш артыг 10 франкын үмуми бөлкүсү илә мәшғул олмаг—*ичтимаи дүһанын өз доланбач јолу илә* малхулјалы јүрүшә чыхыб илк раст кәлән *тинә* тохунараг башыны јармасы үчүн һәгигәтән тамамилә кифајәтдир.

Ч-б Прудонун гәләми алтында рента

«али мәгсәд наминә мүлкијјәтчиләр вә фермерләр тәрәфиндән бир-биринә әкс нөгтеји-нәзәрләрдән тәртиб едилән ...нәһәнк *кадастр»* олур, «һәм дә белә бир кадастрын сон нәтичәси торпагдан истифадә едәнләрлә сәнајечиләр арасында торпаг саһиблијини бәрабәрләшдирмәк олмалыдыр».

Јалныз мүасир чәмијјәт шәраитиндә рентанын јаратдығы бу вә ја башга кадастр мүәјјән әмәли әһәмијјәтә малик ола биләр.

Лакин биз артыг көстәрдик ки, фермер тәрәфиндән торпаг мүлкијјәтчисинә верилән ичарә һаггы анчаг сәнаје вә тичарәт чәһәтдән ән чох инкишаф етмиш өлкәләрдә рентанын аз-чох дүрүст ифадәсидир. Буранын өзүндә дә чох заман ичарә һаггына торпаға гојулмуш капитал үчүн фаиз дахил едилир. Торпаг саһәләринин јерләшмәси, шәһәрләрин гоншулугда олмасы вә бир чох башга амилләр ичарә һаггынын мигдарына тә'сир едир вә рентаны дәјишдирир. Рентаја әсасланан кадастрын дәгиг олмадығыны сүбут етмәк үчүн бу тәкзибедилмәз дәлилләр кифајәт оларды.

Дикәр тәрәфдән, рента мә'лум торпаг саһәсинин мүнбитлији дәрәчәсинин дә даими көстәричиси ола билмәз, чүнки кимјанын мүасир тәтбиги дурмадан торпағын тәбиәтини дәјишир, кеоложи биликләр исә нисби мүнбитлијә верилән бүтүн көһнә гијмәтләри мәһз инди рәдд етмәјә башлајыр. Јалныз бундан ијир-

ми илә гәдәр әввәл Инкилтәрәнин шәрг графлыгларында кениш торпаглар бечәрилмәјә башланмышды, о вахта гәдәр исә чүрүмүш пејинлә торпагалты гатын тәркиби арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләри кифајәт гәдәр билмәмәк үзүндән һәмин торпаглар бечәрилмәмиш галырды.

Беләликлә, тарих бизә рентада нәинки һазыр кадастр вермир, һәтта артыг мөвчуд олан кадастрларын һамысыны даим дәјишдирир вә тамамилә рәдд едир.

Нәһајәт, мүнбитлик һеч дә зәнн едилә биләчәк дәрәчәдә торпағын тәбии кејфијјәти дејилдир: о, мүасир ичтимаи мүнасибәтләрлә сых бағлыдыр. Торпаг тахыл әкмәкдән өтрү чох мүнбит ола биләр, бунунла белә, базар гијмәтләри әкинчини һәмин торпағы сүн'и чәмәнлијә чевирмәјә вә беләликлә, гејри-мүнбит етмәјә сөвг едә биләр.

Ч-б Прудон һәтта ади кадастр гәдәр әһәмијјәти олмајан өз кадастрыны анчаг ондан өтрү ичад етмишдир ки, бунда рентанын *провиденсиал-бәрабәрләшдиричи мәгсәдини* тәчәссүм етдирсин.

«Рента», — дејә ч. Прудон давам едир, — «һеч заман мәһв олмајан капитал үчүн, јә'ни торпаг үчүн верилән фаиздир. Бу капиталын мадди тәркиби исә артырыла билмәјиб, истифадә үсулу чәһәтдән анчаг сонсуз јахшылашдырыла билдијинә көрә, бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, капиталларын боллуғу нәтичәсиндә борч үчүн фаиз вә ја мәнфәәт (mutuum) даим азалмаға мејл көстәрдији һалда, истеһсалын тәкмилләшиб торпағын бечәрилмәсини јахшылашдырмаға сәбәб олмасы сајәсиндә рента даим артмаға мејл көстәрир... Рентанын маһијјәти беләдир» (II чилд, сәһ. 265).

Бу дәфә ч. Прудон рентада фаизин бүтүн әламәтләрини көрүр, анчаг бу фәрглә ки, рента хүсуси нөв капитал үчүн фаиздир. Бу капитал торпагдыр, әбәди капиталдыр, «онун мадди тәркиби исә артырыла билмәјиб, истифадә үсулу чәһәтдән анчаг сонсуз јахшылашдырыла биләр». Мәдәнијјәтин инкишафы кедишиндә фаиз даим ашағы дүшмәјә мејл көстәрир, рента исә даим јүксәлмәјә чан атыр. Фаиз капиталларын боллуғу үзүндән ашағы дүшүр, рента исә истеһсалатда едилән вә торпагдан истифадә үсулларыны даим јахшылашдырмагла нәтичәләнән тәкмилләшдирмәләр нәтичәсиндә јүксәлир.

Ч-б Прудонун рә'ји маһијјәтчә беләдир.

Һәр шејдән әввәл нәзәрдән кечириб көрәк, рентаны капитал үчүн фаиз адландырмаг нә дәрәчәдә дүзкүндүр.

Торпаг мүлкијјәтчисинин өзүндән өтрү рента онун торпаг үчүн вердији вә ја торпағы сатаркән ала билдији капитал үчүн фаиздир. Лакин торпағы сатаркән вә ја аларкән о анчаг рентаны сатыр вә ја алыр. Рентаны әлдә етмәк үчүн онун өдәдији гијмәт фаизин үмуми сәвијјәсинә мүвафиг олур вә рентанын өз тәбиәти илә әсла әлагәдар дејилдир. Торпаға гојулмуш капиталлар үчүн фаиз сәнаје мүәссисәләринә вә ја тичарәтә гојулмуш капиталлар үчүн фаиздән адәтән ашағы олур. Беләликлә,

торпағын өз мүлкијјәтчисинә кәтирдији фаиз рентанын өзүндән фәргләндирилмәсә, белә чыхар ки, торпаг-капиталдан фаиз башга капиталлардан фаизә нисбәтән даһа ашағы дүшүр. Лакин сөһбәт рентанын сатгы вә ја алгы гијмәти барәсиндә, онун базар дәјәри барәсиндә, капиталлашдырылмыш рента барәсиндә дејил, өзлүјүндә рента барәсиндәдир.

Ичарә һаггы әсил мә'нада рентадан башга бир дә торпаға гојулмуш капитал үчүн фаизи әһатә едә биләр. Бу һалда торпаг мүлкијјәтчиси ичарә һаггынын һәмин һиссәсини торпаг мүлкијјәтчиси кими дејил, капиталист кими алыр. Лакин бу, бизим бәһс етмәли олдуғумуз әсил мә'нада рента дејилдир.

Нә гәдәр ки, торпагдан истеһсал васитәси кими истифадә етмирләр, о, капитал дејилдир. Торпаг-капиталын мигдары бүтүн башга истеһсал васитәләринин мигдары кими арта биләр. Биз онун, ч. Прудон тәрәфиндән ишләдилмиш ифадә илә десәк, мадди тәркибинә һеч бир шеј әлавә етмирик, лакин истеһсал аләти хидмәти көрән торпагларын мигдарыны артырырыг. Артыг истеһсал васитәләринә чеврилмиш торпаг саһәләринә елә тәкчә јенидән капитал гојмагла инсанлар торпаг материјасыны, јә'ни торпаг саһәсини әсла артырмадан торпаг-капиталы артырырлар. Торпаг материјасы дејәркән ч. Прудон өз мәкан һүдудлары дахилиндә торпағы нәзәрдә тутур. Онун торпаға иснад вердији әбәдилијә кәлдикдә, материја олараг она бу кејфијјәтин верилмәсинә биз әсла е'тираз етмирик. Лакин торпаг-капитал һәр һансы башга капиталдан даһа чох әбәди дејилдир.

Фаиз кәтирән гызыл вә күмүш дә торпаг кими мөһкәм вә әбәдидир. Гызылын вә күмүшүн гијмәти ашағы дүшүр, торпағын гијмәти артырса, бу һеч дә торпағын өзүнүн аз-чох әбәди тәбиәти сајәсиндә дејилдир.

Торпаг-капитал әсас капиталдыр, лакин дөврijјә капиталлары кими, әсас капитал да ашыныр. Торпаға тәтбиг едилән јахшылашдырмалар тәләб едир ки, бунлар тәкрар вә давам етдирилсин; бунлар анчаг мүәјјән мүддәт хидмәт көстәрир вә бу чәһәтдән материјаны истеһсал васитәсинә чевирмәк үчүн истифадә олунан бүтүн башга јахшылашдырмалар кимидир. Торпаг-капитал әбәди олсајды, бә'зи јерләр индикинә нисбәтән тамамилә башга шәкилдә оларды; Рома Кампанијасы, Сичилија вә Фәләстин чичәкләндији кечмиш дөврүн бүтүн чаһ-чалалыны сахлајарды.

Һәтта елә һаллар олур ки, торпаг-капиталда едилмиш јахшылашдырмалар галдығы һалда, торпаг-капитал јох ола билир.

Әввәлән, бу, һәр дәфә јени, даһа мүнбит торпагларын рәгбәти нәтичәсиндә әсил мә'нада рента мәһв олдугда баш верир; икинчиси, мүәјјән дөврдә гијмәтли олан јахшылашдырмалар агрономлуғун инкишафы сајәсиндә һәр јерә јајылдығы замандан е'тибарән бу гијмәтини итирир.

Торпаг-капиталын нүмајәндәси торпаг мүлкиjјәтчиси дејил, фермердир. Капитал олараг торпағын вердији кәлир рента дејил, фаиз вә саһибкар мәнфәәтидир. Рента кәтирмәдән бу фаизи вә бу мәнфәәти кәтирән торпаглар вардыр.

Бир сөзлә, фаиз кәтирән торпаг торпаг-капиталдыр, лакин торпаг-капитал олараг о, рента вермир, торпаг мүлкиjјәти олмур. Рента торпағын истисмар едилдији шәраитдәки ичтимаи мүнасибәтләрин нәтичәсидир. О, торпағын аз-чох мөһкәм, аз-чох узунмүддәтли тәбиәтинин нәтичәси ола билмәз. Рента торпаг сајәсиндә дејил, чәмиjјәт сајәсиндә әмәлә кәлмишдир.

Ч-б Прудонун фикринчә, «торпағын бечәрилмәсинин јахшылашдырылмасы» — «истеһсалын тәкмилләшдирилмәсинин» бу нәтичәси — рентанын даим артмасына сәбәб олур. Бу јахшылашдырма ону, әксинә, вахташыры ашағы дүшмәјә мәчбур едир.

Фәрги јохдур, истәр әкинчиликдә, истәрсә сәнаједә үмумиjјәтлә һәр һансы јахшылашдырма нәдән ибарәтдир? Ејни мигдар әмәјин көмәји илә даһа чох истеһсал етмәкдир, аз мигдар әмәјин көмәји илә ејни мигдар вә һәтта даһа артыг истеһсал етмәкдир. Бу чүр јахшылашдырмалар сајәсиндә фермер нисбәтән аз мәһсул көтүрмәк үчүн чох мигдар әмәк сәрф етмәк мәчбуриjјәтиндән хилас олмушдур. Даһа онун ашағы кејфиjјәтли торпаглары бечәрмәјә әл атмасы лазым кәлмир вә онун ејни бир торпаға ардычыл сурәтдә гојдуғу капитал ејни дәрәчәдә мәһсулдар олараг галыр. Беләликлә, бу јахшылашдырмалар нәинки һеч дә ч. Прудонун иддиа етдији кими рентаны јүксәлтмир, һәтта, әксинә, онун јүксәлмәси јолунда мүвәггәти чәтинликләрә чеврилир.

XVII әср инкилис торпаг саһибләри бу һәгигәти о гәдәр јахшы баша дүшүрдүләр ки, өз кәлирләринин азалмасындан еһтијат едәрәк әкинчилијин мүвәффәгиjјәтләринә гаршы мүбаризә апарырдылар. (*Бах:* Петти, II Карл заманынын инкилис игтисадчысы[62].)

§ V. ФӘҺЛӘЛӘРИН ТӘ'ТИЛЛӘРИ ВӘ КОАЛИСИЈАЛАРЫ

«Әмәк һаггыны јүксәлтмәјә јөнәлдилмиш һәр һансы бир һәрәкәт јалныз тахылын, шәрабын вә и. а. гијмәтинин јүксәлмәсинә, јә'ни еһтијачын артмасына сәбәб ола биләр. Зира әмәк һаггы нәдир? Бу, тахылын» вә и. а. «маја дәјәридир, бу, бүтүн шејләрин там гијмәтидир. Даһа ирәли кедәк. Әмәк һаггы сәрвәти тәшкил едән вә һәр күн фәһлә күтләси тәрәфиндән тәкрар истеһсал мәгсәди илә истеһлак олунан үнсүрләрин пропорсионаллығыдыр. Буна көрә әмәк һаггыны икигат артырмаг... һәр бир истеһсалчыја онун мәһсулундан артыг һиссә вермәк демәк оларды, бу исә өзлүјүндә зиддиjјәтдир. Јох әкәр әмәк һаггынын јүксәлдилмәси истеһсал саһәләринин анчаг кичик бир гисмини әһатә едәрсә, һәр јердә мүбадиләнин позулмасына, бир сөзлә, *еһтијачын артмасына* сәбәб олар... Мән иддиа едирәм ки, әмәк һаггынын артмасына сәбәб олмуш тә'тилләр ардынча гијмәтләрин *үмумән галхмасы баш* вермәјә билмәз; бу, ики дәфә икинин дөрд олмасы кими доғрудур» (Прудон, I чилд, сәһ. 110 вә 111).

Биз бу мүддәаларын һамысыны инкар едирик, бирчәсиндән башга; ики дәфә ики — дөрд еләр.

Әввәлән, *гијмәтләрин үмумән галхмасы* ола билмәз. Әмәк һаггынын икигат артмасы илә бир заманда бүтүн шејләрин гијмәти икигат артырса, бунун нәтичәсиндә гијмәтләр һеч дә дәјишилмир, јалныз сөз ифадәләри дәјишилир.

Икинчиси, әмәк һаггынын үмумән јүксәлмәси һеч заман әмтәәләрин аз-чох дәрәчәдә үмумән баһалашмасына сәбәб ола билмәз. Доғрудан да, бүтүн истеһсал саһәләри өз әсас капиталына вә ја бу саһәләрдә тәтбиг едилән әмәк аләтләринә нисбәтлә ејни мигдар фәһлә ишләтсәјди, әмәк һаггынын үмумән јүксәлмәси мәнфәәтин үмумән ашағы дүшмәсинә сәбәб оларды, әмтәәләрин базар гијмәти исә әсла дәјишилмәзди.

Лакин мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә әл әмәјинин әсас капитала нисбәти бәрабәр олмадығына көрә, нисбәтән чох әсас капитал вә аз мигдар фәһлә ишләдән бүтүн саһәләр өз әмтәәләринин гијмәтини кеч-тез ашағы салмаға мәчбур олачаглар. Әкс тәгдирдә, онларын әмтәәләринин гијмәти ашағы дүшмәзсә, онларын мәнфәәти үмуми мәнфәәт сәвијјәсиндән јүксәјә галхарды. Ахы машынлар әмәк һаггы алмыр. Буна көрә әмәк һаггынын үмумән јүксәлмәсини башгаларына нисбәтән чох машын вә аз фәһлә ишләдән истеһсал саһәләри аз һисс едәрди. Лакин бу вә ја башга мәнфәәтләрин үмуми сәвијјәдән јүксәклији, рәгабәт даим бунлары бәрабәрләшдирмәјә сә'ј етдијиндән—анчаг мүвәггәти ола биләрди. Беләликлә, бә'зи дәјишилмәләр нәзәрә алынмазса, әмәк һаггынын үмумән јүксәлмәси һеч дә ч. Прудонун иддиа етдији кими гијмәтләрин үмумән јүксәлмәсинә дејил, бунларын гисмән ашағы дүшмәсинә, јә'ни әсасән машынлар васитәси илә һазырланан әмтәәләрин базар гијмәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб оларды.

Мәнфәәтин вә әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ашағы дүшмәси анчаг капиталистләрин вә фәһләләрин, әксәр һалларда мәһсулун гијмәтинә әсла тә'сир көстәрмәдән иш күнүнүн мәһсулунда иштирак етдикләри пропорсијаны ифадә едир. Лакин иддиа едәсән ки, «әмәк һаггынын артмасына сәбәб олмуш тә'тилләр гијмәтләрин үмумән галхмасына вә һәтта еһтијачын артмасына сәбәб олур» — бу анчаг баша дүшүлмәмиш шаирин бејниндә јарана билән идејалардан биридир.

Инкилтәрәдә тә'тилләр даим бу вә ја башга јени машынларын ихтирасы үчүн бир сәбәб олмушдур. Машынлар, демәк олар, ихтисаслы фәһләләрин һиддәтләринә гаршы капиталистләрин силаһы олмушдур. Ән јени сәнајенин ән бөјүк ихтирасы— self-acting mule* — һиддәтләнмиш әјиричиләри сырадан чыхартды. Һәтта коалисијаларын вә тә'тилләрин јеканә нәтичәси механика саһәсиндә ихтирачы фикрин бунлара гаршы јөнәл-

* — селфактор (автомат әјирмә машыны). *Ред.*

дилмиш сә'јләри олсајды белә, бу һалда да коалисијалар вә тә'тилләр сәнајенин инкишафына чох бөјүк тә'сир көстәрәрди.

«Мән» — дејә ч. Прудон давам едир, — «ч. Леон Фошенин... 1845-чи илин сентјабрында чап олунмуш мәгаләсиндә охујурам ки, нечә мүддәтдән бәри инкилис фәһләләри *коалисијалара* зөвгү итирмишләр — бу тәрәгги мүнасибәти илә онлары, әлбәттә, анчаг тәбрик етмәк олар, — лакин фәһләләрин мә'нәви һалынын белә јахшылашмасы әксәрән онларын игтисади маарифләнмәсинин нәтичәсидир. «Әмәк һаггы фабрикчиләрдән асылы дејилдир, — дејә Болтондакы митингдә бир әјиричи бағырмышды. — Депрессија дөврләриндә саһибкарлар, нечә дејәрләр, анчаг зәрурәтин әлиндә гамчы ролу ојнајыр вә истәр-истәмәз зәрбә ендирмәли олурлар. Тәнзимедичи принсип тәләблә тәклиф арасындакы нисбәтдир, саһибкарлар исә онун үзәриндә һаким дејилдирләр»... Уғурлар олсун», — дејә ч. Прудон бағырыр, — «нәһајәт, јахшы тә'лимләнмиш, нүмунәви фәһләләр јетишир» вә и. а. вә и. а., вә с. «Инкилтәрә үчүн елә тәкчә бу бәла галмышды; лакин бу бәла боғазы кечә билмәз» (Прудон, I чилд, сәһ. 261 вә 262).

Бүтүн инкилис шәһәрләриндән мәһз Болтонда радикализм ән чох инкишаф етмишдир. Болтон фәһләләри ән ифрат ингилабчылар кими мәшһурдурлар. Инкилтәрәдә тахыл ганунларынын ләғви уғрунда кениш тәшвигат кампанијасы заманы инкилис фабрикчиләр фәһләләри ирәли вермәдән торпаг мүлкијјәтчиләринә гаршы мүбаризәни мүмкүн һесаб етмирдиләр. Лакин фабрикчиләрин мәнафеји торпаг мүлкијјәтчиләринин мәнафејинә нә дәрәчәдә әксдирсә, фәһләләрин мәнафеји фабрикантларын мәнафејинә бундан аз дәрәчәдә әкс олмадығына көрә, фабрикчиләр фәһлә митингләриндә, тәбии олараг, мәғлубијјәтә уғрамалы идиләр. Бәс фабрикчиләр нә етдиләр? Онлар башлыча олараг фабрик усталарынын, онлара сәдагәтли олан аз мигдар фәһләнин вә сөзүн әсил мә'насында *тиҹарәт достларынын* иштиракы илә гондарма митингләр тәшкил етдиләр. Сонра әсил фәһләләр, Болтонда вә Манчестердә олдуғу кими, белә сахта нүмајишләрә гаршы е'тираз үчүн һәмин митингләрдә иштирак етмәјә чалышдыгда, онларын бураја дахил олмасыны белә бир бәһанә илә гадаған етдиләр ки, бунлар ticket-meeting-дир. Бу сөз анчаг дахил олмаг билетләри олан шәхсләрин бурахылдығы митингләр мә'насында ишләдилир. Һалбуки диварлара јапышдырылмыш афишаларда ачыг митингләр һаггында е'лан верилирди. Һәр дәфә бу митингләр кечириләркән фабрикчиләрин гәзетләри орада сөјләнилән нитгләр һаггында тәмтәраглы вә әтрафлы һесабатлар верирди. Демәјә дә еһтијаҹ јохдур ки, бу нитгләри фабрик усталары сөјләјирдиләр. Лондон гәзетләри бунларын үзүнү көчүрүб олдуғу кими чап едирди. Ҹ-б Прудон бәдбәхтлик үзүндән фабрик усталарыны сырави фәһлә һесаб етмишдир, одур ки, онлара боғазы үзүб кечмәји лап ҹидди гадаған едир.

1844 вә 1845-чи илләрдә тә'тилләр һаггында әввәлки илләрдәкиндән аз ешидилирдисә, бу она көрә иди ки, 1844 вә 1845-чи илләр 1837-чи илдән сонра инкилис сәнајесинин чичәкләндији

илк илләр иди. Бунунла белә, тред-јунионлардан һеч бири дағылмады.

Инди Болтон фабрик усталарыны динләјәк. Онларын дедијинә көрә, фабрикчиләр әмәк һаггы үзәриндә һөкмран дејилдирләр, чүнки мәһсулун гијмәти онлардан асылы дејилдир; мәһсулун гијмәти исә онлардан она көрә асылы дејилдир ки, онлар дүнја базары үзәриндә һөкмран дејилдирләр. Буна әсасән онлар һисс етдирирдиләр ки, саһибкарлардан әмәк һаггынын артырылмасыны гопармаг мәгсәди илә коалисијалар дүзәлтмәк лазым дејилдир. Ч-б Прудон, әксинә, коалисијалары гадаған едир, зира еһтијат едир ки, бирдән бунлар әмәк һаггынын артырылмасына сәбәб олар вә еһтијачын үмумән артмасына кәтириб чыхарар. Көстәрмәјә еһтијач јохдур ки, бир бәнддә фабрик усталары илә ч. Прудон арасында ән тә'сирли бир разылыг вардыр, о да будур ки, әмәк һаггынын јүксәлдилмәси мәһсулларын гијмәтинин јүксәлдилмәси демәкдир.

Лакин доғруданмы ч. Прудонун овгатыны тәлх едән еһтијачын артмасындан еһтијат етмәсидир? Јох. Болтон фабрик усталарына онун садәчә буна көрә ачығы тутур ки, онлар дәјәри *тәләб вә тәклифлә* мүәјјән едирләр вә *гәрарлашмыш дәјәрин,* гәрарлашмыш һала чатан дәјәрин, *даими мүбадиллик* вә пејғәмбәрликлә јан-јана мејдана чыхан бүтүн галан *мүнасибәтләр пропорсионаллығы* вә *пропорсионаллыг мүнасибәтләри* дә дахил олмагла, дәјәрин гәрарлашмасынын әсла гајғысына галмырлар.

«Фәһләләрин тә'тили *гануна зиддир;* буну нәинки чинајәт мәчәлләси, һәмчинин игтисади систем вә гојулмуш гајданын зәрурилији дә көстәрир... Һәр бир ајрыча фәһләнин өз шәхсијјәтинә вә өз әлләринә јијә олмаг азадлығына дөзмәк олар, лакин чәмијјәт фәһләләрин коалисија васитәси илә инһисар үзәриндә зоракылыға әл атмасына јол верә билмәз» (I чилд, сәһ. 334 вә 335).

Ч-б Прудон Франса чинајәт мәчәлләсинин маддәсини буржуа истеһсал мүнасибәтләринин зәрури вә үмуми нәтичәси кими гәләмә вермәк истәјир.

Инкилтәрәдә коалисијалара парламент гәрары илә ичазә верилмишдир, һәм дә мәһз игтисади систем парламенти белә бир гануну тәсдиг етмәјә вадар етмишдир. 1825-чи илдә, назир Һаскиссон заманы ганунверичилији азад рәгабәтин јаратдығы вәзијјәтә даһа чох ујғунлашдырмаг үчүн парламент ону дәјишдирмәли олдугда, фәһләләрин коалисијаларыны гадаған едән бүтүн ганунлары ләғв етмәјә билмәди. Мүасир сәнаје вә рәгабәт нә гәдәр күчлү инкишаф едирсә, коалисијаларын мејдана кәлмәсинә сәбәб олан вә онларын фәалијјәтинә көмәк едән үнсүрләр бир о гәдәр чохалыр, коалисијалар күндән-күнә даһа чох сабитләшән игтисади факт олдугда исә онлар лабүд сурәтдә тезликлә һәмчинин һүгуги факт олур.

Буна көрә Франса чинајәт мәчәлләсинин мүвафиг маддәси ән чоху анчаг буну сүбут едир ки, Мүәссисләр мәчлиси зама-

ны вә империја дөврүндә мүасир сәнаје вә рәгабәт һәлә кифајәт гәдәр инкишаф етмәмишди[63].

Игтисадчыларла сосиалистләр* тәк бир шејдә — *коалисијалары* писләмәкдә бир-бири илә шәрикдирләр. Анчаг онлар өз һөкмләрини мүхтәлиф сурәтдә әсасландырырлар.

Игтисадчылар фәһләләрә дејирләр: Коалисијалар һалында бирләшмәјин. Сиз коалисијалар һалында бирләшмәклә сәнајенин мүнтәзәм ишини позурсунуз, фабрикчиләрин сифаришчиләри тә'мин етмәсинә мане олурсунуз, тичарәтә позғунлуг салырсыныз вә машынлар тәтбигини сүр'әтләндирирсиниз, машынлар исә сизин әмәјинизин бир һиссәсини фајдасыз едиб, бунунла да сизи даһа ашағы әмәк һаггына разылашмаға мәчбур едир. Һәм дә сизин сә'јләриниз әбәсдир. Сизин әмәк һаггыныз һәмишә ишләк әлләрә тәләблә бунларын тәклифи арасындакы нисбәтлә мүәјјән олуначагдыр; сијаси игтисадын әбәди ганунларына гаршы һиддәт тәһлүкәли олдуғу гәдәр дә күлүнчдүр.

Сосиалистләр фәһләләрә дејирләр: Коалисијалар һалында бирләшмәјин, чүнки сон нәтичәдә сиз бунунла ахы нә газаначагсыныз? Әмәк һаггынын јүксәлдилмәсиними? Игтисадчылар сизә там ашкар сүбут едәрләр ки, һәтта мүвәффәгијјәт газанылдыгда да гыса мүддәтә бир нечә гуруш әлдә етдикдән сонра әмәк һаггы артыг һәмишәлик азалачагдыр. Маһир калкулјасијачылар сизә сүбут едәрләр ки, әмәк һаггынын артырылмасынын һеч олмазса коалисијалар тәшкил едиб бунлары сахламагдан өтрү зәрури олан хәрчләринизин јерини долдура билмәси үчүн бир чох илләр тәләб олунарды. Биз исә бир сосиалист кими сизә дејәрик ки, һәтта бу пул мәсәләсиндән асылы олмајараг коалисијалар шәраитиндә дә сизин фәһләлијинизин дәрәчәси азалмајачагдыр, саһибкарлар исә кечмишдә олдуғу кими кәләчәкдә дә һәмишә саһибкар олараг галачаглар. Беләликлә, һеч бир коалисија, һеч бир сијасәт олмамалыдыр, зира коалисијалар дүзәлтмәк сијасәтлә мәшғул олмаг демәк дејилдирми?

Игтисадчылар истәјирләр ки, чәмијјәт индијә гәдәр нечә тәшәккүл тапмышса вә онларын дәрсликләриндә нечә јазылыб тәсбит олунмушдуса, фәһләләр белә бир чәмијјәтдә галсынлар.

Сосиалистләр көһнә чәмијјәти раһат бурахмағы мәсләһәт көрүрләр ки, онларын бу гәдәр диггәтлә һазырладыглары јени чәмијјәтә даһа асанлыгла кирмәк мүмкүн олсун.

Лакин бунларын һеч биринә бахмајараг, дәрсликләрә вә утопијалара бахмајараг, мүасир сәнајенин инкишафы илә бирликдә коалисијаларын тәрәггиси вә кенишләнмәси бирчә дәгигә дә дајанмамышдыр. Һазырда һәтта демәк олар ки, мүәјјән өлкәдә коалисијаларын инкишафы дәрәчәси дүнја базары ијерархијасында һәмин өлкәнин тутдуғу јери дәгиг көстәрир. Сәнајенин

* — јә'ни о заманкы сосиалистләр: Франсада фурјечиләр, Инкилтәрәдә оуенчиләр. — *Ф. Е. (1885-чи ил алманча нәшринә Енкелсин гејди).*

ән јүксәк инкишаф дәрәчәсинә чатдығы Инкилтәрәдә ән бөјүк вә ән јахшы тәшкил олунмуш коалисијалар да вардыр.

Инкилтәрәдә фәһләләр кечичи тә'тилдән башга бир мәгсәд дашымајан вә тә'тил дајандырылдыгда јоха чыхан гисми коалисијаларла кифајәтләнмәдиләр. Даими коалисијалар, саһибкарлара гаршы мүбаризәдә фәһләләрә дајаг олан тред-јунионлар јарадылды. Инди бүтүн бу јерли тред-јунионлар артыг 80 000 үзвү вә Лондонда өз мәркәзи комитәси олан Бирләшмиш пешәләрин милли ассосиасијасы[64] һалында бирләшмишләр. Бу тә'тилләрин, коалисијаларын, тред-јунионларын тәшкили һазырда *чартистләр* ады илә бөјүк сијаси партијадан ибарәт олан фәһләләрин сијаси мүбаризәси илә бир вахта дүшмүшдүр.

Фәһләләрин илк *бирләшмә* чәһдләри һәмишә коалисијалар формасы алыр.

Ири сәнаје бир-бирини танымајан хејли адамы бир јерә топлајыр. Рәгабәт онларын мәнафејини парчалајыр. Лакин әмәк һаггыны горумаг, өзләринин саһибинә гаршы бу үмуми мәнафе онлары үмуми бир мүгавимәт, *коалисија* идејасы илә бирләшдирир. Беләликлә, коалисија һәмишә икили мәгсәд дашыјыр: фәһләләр арасында рәгабәтә сон гојсун ки, онлар капиталистләрә гаршы үмуми гүввә илә рәгабәт апара билсинләр. Мүгавимәтдән биринчи мәгсәд анчаг әмәк һаггыны горумаг идисә, сонралар, фәһләләрин чиловуну јығмаг идејасы өзү дә капиталистләри бирләшдирдикчә, әввәлләр тәчрид едилмиш коалисијалар груплар һалына дүшүр вә даим бирләшмиш капитала гаршы фәһләләрин өз иттифагларыны горумасы онлар үчүн әмәк һаггыны горумагдан даһа зәрури олур. Бунун нә дәрәчәдә доғру олдуғуну белә бир факт көстәрир ки, инкилис игтисадчыларыны сон дәрәчә тәәччүбләндирсә дә, фәһләләр, һәмин игтисадчыларын фикринчә, анчаг әмәк һаггы хатиринә тә'сис едилмиш иттифагларын хејринә өз әмәк һагларынын хејли һиссәсиндән кечирләр. Бу мүбаризәдә — әсил вәтәндаш мүһарибәсиндә — кәләчәк дөјүш үчүн бүтүн үнсүрләр бирләшир вә инкишаф едир. Бу нөгтәјә чатдыгда, коалисија сијаси характер алыр.

Игтисади шәраит әввәлчә әһали күтләсини фәһләјә чевирди. Капиталын һөкмранлығы бу күтлә үчүн бәрабәр вәзијјәт вә үмуми мәнафе јаратды. Беләликлә, бу күтлә артыг капитала гаршы синифдир, лакин һәлә өзү үчүн јох. Бизим анчаг бә'зи фазаларыны гејд етдијимиз мүбаризәдә бу күтлә сых бирләшир, өзү үчүн синиф кими гәрарлашыр. Бу күтләнин мүдафиә етдији мәнафе синфи мәнафе олур. Синфин синфә гаршы мүбаризәси исә сијаси мүбаризәдир.

Буржуазијанын тарихиндә биз ики фазаны фәргләндирмәлијик: биринчи фазада о, феодализмин вә мүтләг монархијанын һөкмранлығы шәраитиндә синиф һалына дүшүр; икинчи фазада, артыг синиф һалына дүшдүкдән сонра, көһнә чәмијјәтдән буржуа чәмијјәти јаратмаг үчүн о, феодализми вә монархијаны

девирир. Бу фазалардан биринчиси даһа узун сүрмүш вә ән чох сә'ј тәләб етмишдир. Буржуазија да өз мүбаризәсини феодаллара гаршы гисми коалисијалардан башламышдыр.

Өзүнү идарә едән шәһәр ичмасындан башламыш та буржуазијанын бир синиф кими гәрарлашмасына гәдәр буржуазијанын кечдији мүхтәлиф тарихи фазалары әкс етдирән хејли тәдгигат вардыр.

Лакин көзүмүз гаршысында пролетарларын бир синиф кими тәшкил олундуглары тә'тилләри, коалисијалары вә башга формалары ајдын тәсәввүр етмәкдән бәһс олундугда, бә'зиләрини әсил горху бүрүјүр, башгалары исә *транссендентал лагејдлик* бүрузә верирләр.

Синифләрин антагонизминә әсасланан һәр бир чәмијјәт үчүн мәзлум синфин мөвчуд олмасы һәјати шәртдир. Демәли, мәзлум синфин азад олмасы лабүд сурәтдә јени чәмијјәт јарадылмасыны нәзәрдә тутур. Мәзлум синфин өзүнү азад едә билмәси үчүн лазымдыр ки, артыг әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәләрлә мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләр даһа јанашы мөвчуд ола билмәсин. Бүтүн истеһсал аләтләриндән ән гүдрәтли мәһсулдар гүввә ингилабчы синиф өзүдүр. Ингилабчы үнсүрләрин бир синиф кими тәшкил олунмасы көһнә чәмијјәт дахилиндә доғула биләчәк бүтүн мәһсулдар гүввәләрин мөвчуд олмасыны тәләб едир.

Бу о демәкдирми ки, көһнә чәмијјәт јыхылдыгдан сонра јени синфин һөкмранлығы, јени сијаси һакимијјәтдә ифадә олунан һөкмранлығы башланачагдыр? Јох.

Фәһлә синфинин азад олмасы үчүн шәрт бүтүн синифләрин мәһв едилмәсидир; нечә ки, үчүнчү силкин, буржуазијанын азад олмасы үчүн шәрт бүтүн вә һәр чүр силкләрин мәһв едилмәси иди*.

Инкишаф кедишиндә фәһлә синфи көһнә буржуа чәмијјәтинин јеринә синифләри вә онларын әкслијини рәдд едән бир ассосиасија гојачагдыр; артыг һеч бир әсил сијаси һакимијјәт олмајачагдыр; зира мәһз сијаси һакимијјәт буржуа чәмијјәти дахилиндә синифләрин әкслијинин рәсми ифадәсидир.

О вахта гәдәр исә пролетариатла буржуазија арасындакы антагонизм синфин синфә гаршы мүбаризәси, өзүнүн ән јүксәк кәркинлик дәрәчәсинә чатдырылдыгда там ингилаб демәк олан бир мүбаризә олараг галачагдыр. Һәм дә тәәччүбә јер вармы ки, синифләрин *әкслијинә* әсасланан чәмијјәт сон нөгтә олараг кобуд *зиддијјәтә,* инсанларын физики тоггушмасына кәлиб чыхыр?

---

* Бурада силкләрдән тарихи мә'нада, феодал дөвләтинин силкләри кими, мүәјјән вә чидди мәһдудлашдырылмыш имтијазлары олан силкләр кими бәһс олунур. Буржуа ингилабы силкләри онларын имтијазлары илә бирликдә мәһв етди. Буржуа чәмијјәти анчаг *синифләри* танıјыр. Буна көрә ким пролетариаты «дөрдүнчү силк» адландырырса, тарихә тамамилә зидд чыхмыш олур. — *Ф. Е. (1885-чи ил алманча нәшринә Енкелсин гејди.)*

Демәјин ки, ичтимаи һәрәкат сијаси һәрәкаты рәдд едир. Еjни заманда ичтимаи һәрәкат олмајан сијаси һәрәкат һеч вахт олмур.

Јалныз даһа синифләрин вә синфи антагонизмин олмајачағы бир шәраитдә *ичтимаи тәкамүлләр* даһа *сијаси ингилаб* олмајачагдыр. О вахта гәдәр исә чәмијјәтин һәр дәфә үмумән јенидән гурулмасы әрәфәсиндә ичтимаи елмин сон сөзү һәмишә бу олачагдыр:

«Дөјүш, ја өлүм; ганлы мүбаризә, ја һечлик. Мәсәләнин гәти гојулушу беләдир». *(Жорж Санд)*[65].

ӘЛАВӘЛӘР

К. МАРКС

П. В. АННЕНКОВА МӘКТУБ

Брүссел, 28 декабр [1846-чы ил.]
Rue d'Orléans, 42 Faubourg Namur.

Әзиз ч. Анненков!

Әкәр мәним китаб сатычым ч. Прудонун «Јохсуллуг фәлсәфәси» китабыны мәнә көндәрмәји кечән һәфтәјә гәдәр ләнкитмәсәјди, Сиз 1 нојабр тарихли мәктубунуза мәним чавабымы чохдан алмыш олардыныз. Мән һәмин китабы ики күндә нәзәрдән кечирдим ки, өз рә'јими дәрһал Сизә билдирмәјә имканым олсун. Китабы чох өтәри охудуғума көрә, тәфәррүат үзәриндә дајана билмәрәм. Анчаг бу китабын мәнә бағышладығы үмуми тә'сир һаггында даныша биләрәм. Әкәр истәсәниз, кәлән мәктубумда бу китаб һаггында даһа әтрафлы јаза биләрәм.

Ачыг е'тираф едирәм ки, мән буну үмумијјәтлә пис, чох пис бир китаб һесаб едирәм. Сиз өзүнүз мәктубунузда ч. Прудонун бу јөндәмсиз вә иддиалы әсәрдә өзүнү көстәрмәк истәдији «алман фәлсәфәси кушәси» мүнасибәти илә зарафат едирсиниз[66], лакин Сиз белә күман едирсиниз ки, фәлсәфә зәһәри онун игтисади тәдгигләрини зәһәрләмәмишдир. Мән дә ч. Прудонун игтисади тәдгигләриндәки сәһвләринин сәбәбини онун фәлсәфәсиндә көрмәкдән узағам. Ч-б Прудонун бизә сијаси игтисадын јанлыш тәнгидини вермәсинә сәбәб онун күлүнч бир фәлсәфә саһиби олмасы дејилдир, — онун бизә күлүнч бир фәлсәфә тәгдим етмәсинә сәбәб, мүасир ичтимаи гурулушу ч. Прудонун, бир чох башга шејләр кими, Фурједән кәтүрүб ишләтдији сөзлә десәк, силсилә шәклиндә [engrénement] баша дүшмәмәсидир.

Нәјә көрә ч. Прудон, һеч бир заман сәһв етмәјән, һәмишә өзү өзүнә бәрабәр олан, һәгигәт саһиби олмаг үчүн һаггында анчаг дүзкүн тәсәввүр әлдә етмәк лазым кәлән аллаһдан, үмуми зәкадан, бәшәријјәтин шәхсијјәтсиз зәкасындан данышыр? Нәјә көрә о өзүнү дәрин бир мүтәфәккир кими көстәрмәк үчүн, сәтһи өјрәндији һекелчилијә әл атыр?

Онун өзү бу тапмачанын һәлли јолуну бизә көстәрир. Ч-б Прудон тарихә мә'лум ичтимаи тәкамүлләр сырасы кими бахыр. О белә һесаб едир ки, тарихдә тәрәгги һәјата кечир. Нәһајәт, о белә һесаб едир ки, ајры-ајры шәхсләр кими көтүрүлән адамлар нә етдикләрини билмирдиләр, онлар өзләринин һәрәкәтини јанлыш тәсәввүр едирдиләр, јә'ни илк нәзәрдә, онларын ичтимаи инкишафы онларын фәрди инкишафындан асылы олмајан, бундан ајры, фәргли бир шеј кими көрүнүр. О һәмин фактлары изаһ едә билмир, одур ки, тәзаһүр едән үмуми зәка һипотези дә мәһз бурада мејдана чыхыр. Сағлам дүшүнҹә олмадыгда мистик сәбәбләр, јә'ни ибарәләр ујдурмагдан асан бир шеј јохдур.

Лакин ч. Прудон бәшәријјәтин тарихи инкишафыны әсла баша дүшмәдијини е'тираф етмәклә, — о исә буну үмуми зәка, аллаһ вә с. һаггындакы курултулу сөзләрә әл атдығы заман е'тираф едир, — лабүд сурәтдә буну да е'тираф етмиш олмурму ки, *игтисади инкишафы* да баша дүшмәк игтидарында дејилдир?

Һәр һансы бир формада олурса-олсун, ҹәмијјәт нәдир? Инсанларын гаршылыглы фәалијјәтинин мәһсулудур. Инсанлар бу вә ја башга бир ичтимаи форманы сечмәкдә сәрбәстдирләрми? Әсла јох. Инсанларын мәһсулдар гүввәләринин мүәјјән бир инкишаф пилләсини көтүрүн, орада, сиз мүәјјән бир мүбадилә [commerce] вә истеһлак формасы көрәрсиниз. Истеһсал, мүбадилә вә истеһлакын мүәјјән бир инкишаф пилләсини көтүрүн, орада сиз мүәјјән бир ичтимаи гурулуш, мүәјјән аилә, силкләр вә ја синифләр тәшкилини, — бир сөзлә, мүәјјән бир вәтәндаш ҹәмијјәти көрәрсиниз. Мүәјјән бир вәтәндаш ҹәмијјәти көтүрүн, орада сиз вәтәндаш ҹәмијјәтинин анҹаг рәсми ифадәси олан мүәјјән бир сијаси гурулуш олдуғуну көрәрсиниз. Ч-б Прудон мәһз буну һеч бир заман баша дүшмәјәҹәкдир, чүнки о белә күман едир ки, дөвләтдән вәтәндаш ҹәмијјәтинә, јә'ни ҹәмијјәтин рәсми хүласәсиндән рәсми ҹәмијјәтә мүраҹиәт едиркән бөјүк бир иш көрүр.

Буна әлавә етмәк артыгдыр ки, инсанлар, бүтүн тарихләринин әсасыны тәшкил едән өз *мәһсулдар гүввәләрини* сечмәкдә сәрбәст дејилдирләр, чүнки һәр бир мәһсулдар гүввә әлдә едилмиш гүввәдир, кечмиш фәалијјәтин мәһсулудур. Беләликлә, мәһсулдар гүввәләр инсанларын әмәли сә'јинин нәтиҹәсидир, бу сә'јин өзүнү исә инсанларын јашадығы шәраит, һәлә әввәлләр әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәләр, бу инсанлардан габаг мөвҹуд олан, бу инсанларын јаратмадығы, әввәлки нәсилләрин јаратмыш олдуғу ичтимаи форма мүәјјән едир. Сонра мејдана кәлән һәр нәсил әввәлки нәсилләрин әлдә етдији мәһсулдар гүввәләрә тәсадүф едир вә һәмин мәһсулдар гүввәләр һәмин нәслин әлиндә јени истеһсал үчүн хам материал олур, — белә садә бир факт сајәсиндә бәшәр тарихиндә әлагә јараныр, бәшәријјәтин тарихи јараныр вә инсанларын мәһсулдар гүввәләри, демәли, һәм-

чинин онларын ичтимаи мүнасибәтләри нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, бу тарих дә бир о гәдәр мүкәммәл бир бәшәр тарихи олур. Бурадан белә бир зәрури нәтичә чыхыр: инсанларын ичтимаи тарихи һәмишә онларын анчаг фәрди инкишафынын тарихидир вә буну онларын дәрк едиб-етмәмәсинин фәрги јохдур. Онларын мадди мүнасибәтләри онларын бүтүн мүнасибәтләринин әсасыны тәшкил едир. Бу мадди мүнасибәтләр анчаг, инсанларын мадди вә фәрди фәалијјәтинин тәтбиг олундуғу зәрури формалардыр.

Ч-б Прудон идејаларла шејләри гарышдырыр. Инсанлар әлдә етдикләриндән һеч бир заман әл чәкмирләр, лакин бу о демәк дејилдир ки, онлар мүәјјән мәһсулдар гүввәләри һансы ичтимаи форма шәраитиндә әлдә етмишләрсә, һәмин ичтимаи формадан әл чәкмәзләр. Әксинә. Әлдә едилән нәтичәдән мәһрум олмамаг үчүн, мәдәнијјәт бәһрәләрини итирмәмәк үчүн инсанлар, өз араларындакы үнсијјәт үсулу [commerce] әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәләрә даһа ујғун кәлмәдикдә, ирс алмыш олдуглары бүтүн ичтимаи формалары дәјишдирмәјә мәчбурдурлар. — Мән бурада «commerce» сөзүнү ән кениш мә'нада, алманча «Verkehr» сөзүнүн ишләндији мә'нада ишләдирәм. — Мәсәлән: имтијазлар, сех вә корпорасијаларын тә'сис олунмасы, орта әсрләрдәки бүтүн тәнзим гајдалары, әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәләрә вә бу тә'сисатлары мејдана чыхармыш чәмијјәтин әввәлки вәзијјәтинә јеканә ујғун олан ичтимаи мүнасибәтләр иди. Сех тәнзим гајдаларынын һимајәси нәтичәсиндә капиталлар топланмыш, дәниз тичарәти инкишаф етмиш, мүстәмләкәләр јарадылмышды вә әкәр инсанлар бу бәһрәләрин јетишмәсинә көмәк етмиш формалары сахламаг истәсәјдиләр, бүтүн бу бәһрәләрдән мәһрум олардылар. Буна көрә ики шимшәк чахды — 1640-чы вә 1688-чи илләрдә ингилаблар олду. Бүтүн көһнә игтисади формалар, бунлара ујғун олан ичтимаи мүнасибәтләр, көһнә вәтәндаш чәмијјәтинин рәсми ифадәси олан сијаси гурулуш, — бунларын һамысы Инкилтәрәдә дағыдылды. Беләликлә, инсанларын истеһсал, истеһлак вә мүбадилә етдикләри шәраити јарадан игтисади формалар *кечичи вә тарихи* формалардыр. Јени мәһсулдар гүввәләр әлдә едилдикдә, инсанлар өз истеһсал үсулуну дәјишдирир, истеһсал үсулу илә бирликдә исә, јалныз мөвчуд, мүәјјән истеһсал үсулу үчүн зәрури олан бүтүн игтисади мүнасибәтләри дә дәјишдирирләр.

Ч-б Прудон буну анламамышдыр, һәтта һеч көстәрә дә билмәмишдир. Тарихин һәгиги кедишини изләјә билмәдијинә көрә ч. Прудон бунун әвәзиндә бизә фантасмагорија тәгдим едир ки, бу да диалектик фантасмагорија олмаг иддиасындадыр. О, XVII, XVIII вә XIX әсрләр һаггында данышмаға еһтијач һисс етмир, чүнки онун бәһс етдији тарих хәјалын булудлар архасындакы јүксәкликләриндә чәрәјан едир, заман вә мәкан чәрчивәсиндән јүксәкләрдә долашыр. Бир сөзлә, бу, — Һекел зирзибилидир; бу ади бир тарих — инсанларын тарихи дејилдир,

мүгәддәс бир тарих — идејалар тарихидир. Онун нөгтеји-нәзәринчә, инсан анҹаг елә бир аләтдир ки, идеја вә ја әбәди зәка өз инкишафы үчүн бундан истифадә едир. Ҹ-б Прудонун бәһс етдији *тәкамүлләр* — онун тәфсириндә мүтләг идејанын мистик ағушунда баш верән тәкамүллэрдир. Әкәр сиз бу мистик ибарәчилијин пәрдәсини јыртсаныз, көрәрсиниз ки, ҹ. Прудон сизә игтисади категоријаларын онун өз бејниндә јерләшдији сыраны тәсвир едир. Бунун чох долашыг бир бејинә мәхсус сыра олдуғуну Сизә сүбут етмәк үчүн мәндән о гәдәр дә зәһмәт тәләб олунмур.

Ҹ-б Прудон өз китабыны чох севдији бир мөвзу олан *дәјәр* һаггындакы мүһакимә илә башлајыр. Мән бу дәфә һәмин мүһакимәләри тәһлил етмәјәҹәјәм.

Әбәди зәканын бир сыра игтисади тәкамүлләри *әмәк бөлкүсүндән* башланыр. Ҹ-б Прудонун фикринчә, әмәк бөлкүсү тамамилә садә бир шејдир. Мәкәр зүмрә гурулушу әмәк бөлкүсүнүн мүәјјән бир нөвү дејилдими? Мәкәр сех гурулушу әмәк бөлкүсүнүн дикәр бир нөвү дејилдими? Мәкәр XVII әсрин орталарындан башлајыб XVIII әсрин ахырларында Инкилтәрәдә битән мануфактура дөврүнүн әмәк бөлкүсү ири сәнаједәки, мүасир сәнаједәки әмәк бөлкүсүндән ән гәти бир сурәтдә фәргләнмирми?

Ҹ-б Прудон мәсәләнин маһијјәтини о гәдәр пис баша дүшүр ки, һәтта ади игтисадчыларын унутмадыглары бир шеји нәзәрдән гачырыр. О, әмәк бөлкүсүндән данышаркән, дүнја *базарындан* данышмаға һеч бир еһтијаҹ һисс етмир. Бах, белә! Лакин һәлә мүстәмләкәләрин олмадығы, һәлә Американын варлығындан Авропанын хәбәри олмадығы, Шәрги Асија илә исә јалныз Константинопол васитәси илә әлагә сахландығы XIV вә XV әсрләрдә әмәк бөлкүсү, артыг тамамилә инкишаф етмиш мүстәмләкәләрин мөвҹуд олдуғу XVII әсрдәки әмәк бөлкүсүндән әсаслы сурәтдә фәргләнмәли дејилдими?

Лакин бу һәлә һеч дә һамысы дејилдир. Мәкәр халгларын бүтүн дахили тәшкилаты, онларын бүтүн бејнәлхалг мүнасибәтләри әмәк бөлкүсүнүн мүәјјән бир нөвүнүн ифадәси дејилдирми? Мәкәр әмәк бөлкүсүнүн дәјишилмәси илә бирликдә буннларын һамысы дәјишилмәмәлидирми?

Ҹ-б Прудон әмәк бөлкүсү мәсәләсини анламагдан о гәдәр узагдыр ки, һәтта, мәсәлән, IX—XII әсрләрдә Алманијада баш вердији кими, шәһәрин кәнддән ајрылмасы һаггында данышмыр. Ҹ-б Прудон үчүн бу ајрылма әбәди бир ганундур, чүнки о бунун нә мәншәјини билир, нә дә инкишафыны. О өз китабынын әввәлиндән ахырына гәдәр елә мүһакимә јеридир ки, куја мүәјјән истеһсал үсулунун бу мәһсулу дүнјанын ахырынадәк мөвҹуд олаҹагдыр. Әмәк бөлкүсү һаггында ҹ. Прудонун сөјләдикләринин һамысы ондан әввәл Адам Смит вә бир чох башгалары тәрәфиндән дејиләнләрин хүласәсиндән, һәм дә олдугҹа сәтһи, натамам хүласәсиндән башга бир шеј дејилдир.

Икинчи тәкамүл — *машынлардыр.* Ч-б Прудонда әмәк бөлкүсү илә машынлар арасындакы әлагә тамамилә мистикдир. Әмәк бөлкүсүнүн һәр бир нөвүндә өз спесифик истеһсал аләтләри олмушдур. Мәсәлән, XVII әсрин орталарындан XVIII әсрин орталарынадәк инсанлар һеч дә һәр иши әл илә көрмүрдүләр. Онларын аләтләри, һәм дә дәзкаһ, кәми, линк вә и. а. вә с. кими чох мүрәккәб аләтләри вар иди.

Беләликлә, машынларын мејдана кәлмәсини үмумијјәтлә әмәк бөлкүсүнүн нәтичәси һесаб етмәк тамамилә мә'насыздыр.

Өтәри гејд едим ки, ч. Прудон машынларын әмәлә кәлмәси кими, онларын инкишафы тарихини дә аз баша дүшмүшдүр. Демәк олар ки, 1825-чи иләдәк — биринчи үмуми бөһран дөврүнә гәдәр үмумијјәтлә истеһлак еһтијачлары истеһсалдан даһа сүр'әтлә артырды вә машынларын инкишафы базарын тәләбатынын лабүд нәтичәси иди. 1825-чи илдән е'тибарән машынларын ихтира вә тәтбиг едилмәси анчаг саһибкарларла фәһләләр арасындакы мүһарибәнин нәтичәси иди. Лакин бу анчаг Инкилтәрә һаггында доғрудур. Авропа милләтләринә кәлдикдә, онлары машын тәтбиг етмәјә, — истәр онларын өз дахили базарында, истәрсә дүнја базарында, — Инкилтәрәнин рәгабәти мәчбур етди. Нәһајәт, Шимали Америкада машын тәтбиг едилмәсинә сәбәб һәм башга халгларла рәгабәт, һәм дә ишләк әлләрин чатышмамасы иди, јә'ни Шимали Американын сәнаје тәләбаты илә онун әһалиси арасындакы ујғунсузлуг иди. Сиз бу фактлардан белә нәтичә чыхара биләрсиниз ки, ч. Прудон рәгабәт кабусуна үчүнчү бир тәкамүл кими, машынларын антитези кими әл атмагла нә гәдәр фәрасәт көстәрир!

Нәһајәт, әмәк бөлкүсү, рәгабәт, кредит вә и. а. илә јанашы олараг *машынлары* игтисади категоријаја чевирмәк үмумијјәтлә мә'насыз бир шејдир.

Қотан чәкән өкүз кими, машын да ејни дәрәчәдә игтисади категорија дејилдир. Машынларын индики *тәтбиги* бизим мүасир игтисади гурулушумузун мүнасибәтләриндән биридир, лакин машынларын ишләдилмәси үсулу һеч дә машынларын өзү дејилдир. Барытдан истәр адамы јараламаг үчүн, истәрсә һәмин адамын јараларыны сағалтмаг үчүн истифадә едилсин, — барыт барытлығында галыр.

Ч-б Прудон өз бејниндә рәгабәти, инһисары, веркини вә ја полиси, тичарәт балансыны, кредит вә мүлкијјәти мәһз һазырда көстәрдијим сыра илә јаратмагла, өзү өзүнү өтүб кечир. Инкилтәрәдә, демәк олар, бүтүн кредит идарәләри XVIII әсрин әввәлләриндә, һәлә машынларын ихтирасындан әввәл инкишаф етмишди. Дөвләт кредити веркиләри артырмаг вә буржуазијанын һакимијјәт башына кәлмәси илә јаранмыш јени тәләбаты өдәмәк үчүн јалныз јени бир үсул иди.

Нәһајәт, *мүлкијјәт* ч. Прудонун системиндә ахырынчы категорија тәшкил едир. Керчәк аләмдә, эксинә, әмәк бөлкүсү вә ч. Прудонун бүтүн башга категоријалары елә ичтимаи мүнаси-

бәтләрдән ибарәтдир ки, бунларын мәчмусу инди *мүлкијјәт* адландырылан шеји тәшкил едир; бу мүнасибәтләрдән кәнарда буржуа мүлкијјәти метафизик вә јуридик иллүзијадан башга бир шеј дејилдир. Башга бир дөврүн мүлкијјәти, феодал мүлкијјәти тамамилә ајры ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә инкишаф едир. Ч-б Прудон мүлкијјәти мүстәгил бир мүнасибәт кими мүәјјән етмәклә, методоложи сәһвдән даһа пис бир иш көрмүш олур: о, *буржуа* истеһсалынын бүтүн формаларыны бирләшдирән әлагәни анламадығыны көстәрир, о, мүәјјән дөврүн истеһсал формаларынын *тарихи вә кечичи* характерини анламадығыны көстәрир. Ч-б Прудон бизим ичтимаи тә'сисатларын тарихи инкишаф мәһсуллары олдуғуну көрмәдијинә, бунларын нә мәншәјини, нә дә инкишафыны анламадығына көрә бунлары анчаг еһкам шәклиндә тәнгид едә биләр.

Инкишафы изаһ етмәк үчүн ч. Прудон *ујдурмаја* әл атмаға мәчбурдур. О, белә күман едир ки, әмәк бөлкүсү, кредит, машынлар вә и. а. она раһатлыг вермәјән идејаја — бәрабәрлик идејасына хидмәт етмәк үчүн ихтира едилмишдир. Онун вердији изаһат сон дәрәчә садәлөвһ бир изаһатдыр. Бүтүн бу шејләр бәрабәрлик хатиринә дүшүнүлүб дүзәлдилмишдир, лакин бәдбәхтликдән бунлар бәрабәрлијин әлејһинә чеврилмишдир. Онун бүтүн мүһакимәси бундан ибарәтдир, јә'ни о әсассыз бир һипотез көтүрүр, лакин һәгиги инкишаф һәр аддымда онун ујдурмасына зидд олдуғуна көрә, бурадан белә бир нәтичә чыхарыр ки, бурада зиддијјәт вардыр. О кизләдир ки, зиддијјәт әслиндә анчаг, она раһатлыг вермәјән идејаларла һәгиги һәрәкәт арасындадыр.

Беләликлә, ч. Прудон, һәр шејдән әввәл, тарихи мә'луматы олмадығына көрә анламамышдыр ки, инсанлар өз мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдирмәклә, јә'ни јашамагла бир-бирләри илә мүәјјән мүнасибәтләри инкишаф етдирирләр вә бу мүнасибәтләрин характери лабүд сурәтдә, һәмин мәһсулдар гүввәләрин дәјишмәси вә артмасы илә бирликдә дәјишилир. О анламамышдыр ки, *игтисади категоријалар* һәмин керчәк мүнасибәтләрин јалныз *абстраксијаларыдыр* вә јалныз һәмин мүнасибәтләр мөвчуд олдуғуна көрә һәгигәтдир. Беләликлә, о, буржуа игтисадчыларынын бурахдығы сәһви бурахыр; буржуа игтисадчылары исә һәмин игтисади категоријалары тарихи ганунлар дејил, јә'ни тарихи инкишафын јалныз мүәјјән мәрһәләси үчүн, мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын мүәјјән мәрһәләси үчүн гүввәдә олан ганунлар дејил, әбәди ганунлар һесаб едирләр. Демәли, ч. Прудон сијаси игтисад категоријаларыны һәгиги, кечичи, тарихи ичтимаи мүнасибәтләрин абстраксијалары һесаб етмәк әвәзинә, мәсәләни мистик шәкилдә тәһриф едәрәк, һәгиги мүнасибәтләрдә јалныз бу абстраксијаларын тәчәссүмүнү көрүр. Бу абстраксијалар өзү дүнја јаранан вахтдан е'тибарән аллаһтааланын синәсиндә мүркүләјән формуллар имиш.

Бурада бизим мәрһәмәтли ч. Прудонун ағыр әгли әзаблары башланыр. Әкәр бүтүн бу игтисади категоријалар аллаһ гәлбинин ишрагыдырса, әкәр бунлар инсанларын кизли вә әбәди һәјатыдырса, онда, әввәлән, нечә олур ки, инкишаф вардыр вә, икинчиси, нечә олур ки, ч. Прудон мүһафизәкар дејилдир? О, һәмин ашкар зиддијјәтләри бүтөв бир антагонизмләр системи илә изаһ едир.

Бу антагонизмләр системини ајдынлашдырмаг үчүн бир мисал көтүрәк.

Инһисар јахшы шејдир, чүнки бу — игтисади категоријадыр вә демәли, аллаһын ишрагыдыр. Рәгабәт јахшы шејдир, чүнки о да һәмчинин игтисади категоријадыр. Лакин јахшы олмајан шеј, инһисарын керчәклији вә рәгабәтин керчәклијидир. Даһа писи будур ки, инһисарла рәгабәт бир-бирини гаршылыглы сурәтдә кәмирир. Бәс нә етмәли? Аллаһын бу ики әбәди фикри бир-биринә зидд олдуғуна көрә, ч. Прудонун зәннинчә ашкардыр ки, аллаһын синәсиндә бу ики фикрин синтези дә вардыр вә бурада инһисар бәласыны рәгабәт таразлашдырыр вә vice versa*. Һәр ики идеја арасындакы мүбаризәнин нәтичәси бундан ибарәт олачагдыр ки, бунларын јалныз јахшы тәрәфи үзә чыхачагдыр. Аллаһдан бу кизли фикри гопармаг, сонра да ону тәтбиг етмәк лазымдыр, онда һәр шеј чох көзәл олар. Бәшәријјәтин шәхсијјәтсиз зәкасы зүлмәтиндә кизләнән синтетик формулу тапмаг лазымдыр. Ч-б Прудон, бирчә дәгигә дә тәрәддүд етмәдән, һәмин сирри ашкара чыхаран бир адам кими мејдана атылыр.

Лакин бир анлыға керчәк һәјата нәзәр салаг. Мүасир игтисади һәјатда сиз тәкчә рәгабәт вә инһисар дејил, һәмчинин бунларын синтезини дә тапарсыныз, бу исә *формул* дејил, *һәрәкәтдир*. Инһисар рәгабәт доғурур, рәгабәт инһисар доғурур. Лакин бу тәнлик дә индики вәзијјәтин чәтинликләрини, буржуа игтисадчыларынын зәнн етдикләри кими, арадан галдырмыр вә нәтичәдә даһа чәтин, даһа долашыг бир вәзијјәт јарадыр. Беләликлә, мүасир игтисади мүнасибәтләрин истинад етдији әсасы дәјишдирмәклә, мүасир истеһсал *үсулуну* мәһв етмәклә, сиз тәкчә рәгабәти, инһисары вә бунларын антагонизмини дејил, һәмчинин бунларын вәһдәтини, бунларын синтезини — елә бир һәрәкәти дә мәһв етмиш олурсунуз ки, рәгабәтлә инһисар һәгигәтдә бу һәрәкәтдә таразлашыр.

Инди мән Сизә ч. Прудонун диалектикасындан бир нүмунә көстәрәчәјәм.

Азадлыг вә *көләлик* антагонизм тәшкил едир. Азадлығын нә јахшы, нә дә пис чәһәтләриндән данышмағым лазым кәлмир. Көләлијә кәлдикдә, онун пис чәһәтләриндән данышмаг артыгдыр. Изаһ едиләси јеканә шеј көләлијин јахшы чәһәтидир. Бурада долајы көләликдән, пролетарын көләлијиндән бәһс олун-

* — эксинә. *Ред.*

мур. Бурада эсил көләликдән, Суринамада, Бразилијада, Шимали Американын чәнуб вилајәтләриндәки зәнчиләрин көләлијиндән бәһс олунур.

Әсил көләлик дә бизим мүасир сәнајенин машынлар, кредит вә и. а. кими бир әсасыдыр. Көләлик олмадан памбыг олмаз, памбыг олмадан мүасир сәнаје олмаз. Көләлик сајәсиндә мүстәмләкәләр гијмәтли олмушдур, мүстәмләкәләр дүнја тичарәтини јаратмышдыр, дүнја тичарәти исә машынлы ири сәнаје үчүн зәрури шәртдир. Зәнчи алвери мејдана чыхана гәдәр мүстәмләкәләр Көһнә дүнјаја аз мәһсул верирди вә јер үзүнүн симасыны аз-чох нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә дәјишдирмирди. Беләликлә, көләлик чох бөјүк әһәмијјәти олан игтисади категоријадыр. Ән мүтәрәгги өлкә олан Шимали Америка көләлик олмасајды, патриархал бир өлкәјә чевриләрди. Шимали Американы дүнја хәритәсиндән бирчә силиб атын, онда сиз һәрч-мәрчлик, тичарәтин вә мүасир мәдәнијјәтин там тәнәззүл етмәсини көрәрсиниз. Лакин көләлијин мәһв едилмәси дүнја хәритәсиндән Американын силинмәси демәк оларды. Беләликлә, көләлик мәһз игтисади категорија олдуғуна көрә, дүнја јаранан вахтдан бүтүн халгларда она тәсадүф олунур. Мүасир халглар өз ичәриләриндә көләлији анчаг пәрдәләјә билмиш вә Јени дүнјада ону ачыг тәтбиг едә билмишләр. Бәс чох мәрһәмәтли ч. Прудон көләлик һаггындакы бу мүлаһизәләрдән сонра нә едәчәкдир? О, азадлыгла көләлијин синтезини, әсил орта бир нөгтә ахтарачагдыр, башга сөзлә десәк, — көләликлә азадлыг арасында мүвазинәт ахтарачагдыр.

Ч-б Прудон чох јахшы баша дүшмүшдүр ки, инсанлар маһуд, кәтан, ипәк парча истеһсал едирләр, бу чүр хырда шејләри баша дүшмәк исә бөјүк бир хидмәт дејилдир! Лакин ч. Прудонун баша дүшмәдији будур ки, инсанлар өз мәһсулдар гүввәләринә ујғун олараг *ичтимаи мүнасибәтләр* дә истеһсал едирләр вә һәмин маһуд вә кәтаны да бу ичтимаи мүнасибәтләр дахилиндә истеһсал едирләр. Ч-б Прудонун даһа аз баша дүшдүјү бир чәһәт одур ки, өз мадди истеһсалына ујғун ичтимаи мүнасибәтләр истеһсал едән инсанлар *идејалар* вә *категоријалар* да јарадырлар, јә'ни һәмин ичтимаи мүнасибәтләрин мүчәррәд, идеал ифадәләрини дә јарадырлар. Беләликлә, категоријаларын ифадәси олан мүнасибәтләр кими, категоријалар өзләри дә әбәди дејилдир. Бунлар тарихи вә кечичи мәһсуллардыр. Ч-б Прудонун фикринчә исә, тамамилә әксинәдир, илк сәбәб абстраксијалардыр, категоријалардыр. Онун фикринчә, тарихи инсанлар дејил, һәмин абстраксијалар, категоријалар јарадыр. *Өзлүјүндә көтүрүлән,* јә'ни инсанлардан вә онларын мадди фәалијјәтиндән ајрылыгда көтүрүлән *абстраксија, категорија,* әлбәттә, өлмәздир, дәјишмәз вә һәрәкәтсиздир. Бу анчаг халис зәканын мәһсулудур, бу исә садәчә олараг анчаг о демәкдир ки, өзлүјүндә көтүрүлән абстраксија абстрактдыр. Әчәб *тавтолокијадыр!*

Беләликлә, категоријалар шәклиндә нәзәрдән кечирилән игтисади мүнасибәтләр, ч. Прудонун фикринчә, мәншәји олмајан, инкишаф етмәјән әбәди формуллардыр.

Башга сөзлә десәк: ч. Прудон ачыгча иддиа етмир ки, онун фикринчә *буржуа һәјаты әбәди һәгигәтдир.* О буну долајы јолла иддиа едәрәк, буржуа мүнасибәтләрини идејалар шәклиндә ифадә едән категоријалары илаһиләшдирир. Буржуа ҹәмијјәтинин мәһсуллары она категоријалар, идејалар шәклиндә көрүндүјү үчүн о, бунлары өз-өзүнә мејдана кәлән, өз һәјаты олан әбәди варлыглар һесаб едир. Беләликлә, о, буржуа үфүгү даирәсиндән кәнара чыхмыр. О, әбәди һәгигәт һесаб етдији буржуа идејалары илә мәшғул олдуғуна көрә, бу идејаларын синтезини, онларын мүвазинәтини ахтарыр вә көрмүр ки, онларын таразлашдырылмасынын мүасир үсулу мүмкүн олан јеканә үсулдур.

Әслиндә о да бүтүн мәрһәмәтли буржуалар кими һәрәкәт едир. Онларын һамысы сизә дејир ки, рәгабәт, инһисар вә и. а. принсип е'тибары илә, јә'ни мүҹәррәд анлајышлар кими көтүрүлдүкдә, һәјатын јеканә әсасларыдыр, тәҹрүбәдә исә онлар һәлә гәнаәтбәхш дејилдир. Онларын һамысы рәгабәт истәјир, амма рәгабәтин доғурдуғу ачы нәтиҹәләри истәмир. Онларын һамысы мүмкүн олмајан бир шеји истәјир, јә'ни буржуа һәјат шәраитини истәјиб бу шәраитин зәрури нәтиҹәләрини истәмир. Онларын һамысы баша дүшмүр ки, феодализм формасы кечичи вә тарихи олдуғу кими, буржуа истеһсал үсулу да тарихи вә кечичи бир формадыр. Бу сәһв ондан ирәли кәлир ки, онларын фикринчә, буржуа-инсан һәр бир ҹәмијјәтин јеканә әсасыдыр, ондан ирәли кәлир ки, онлар инсанын даһа буржуа олмајаҹағы бир ичтимаи гурулушу тәсәввүр етмирләр.

Буна көрә дә ч-б Прудон лабүддән *доктринјордур.* Мүасир дүнјада чеврилиш јарадан тарихи һәрәкат, онун нәзәринчә, ики буржуа фикринин дүзкүн мүвазинәтини, синтезини тапмаг вәзифәсиндән ибарәтдир. Беләликлә, бу гочаг һијлә ишләдиб аллаһын кизли фикрини, јә'ни ики ајрыча фикрин вәһдәтини ашкара чыхарыр, һәм дә бу фикирләр анчаг она көрә бир-бириндән ајрыдыр ки, ч. Прудон бунлары әмәли һәјатдан, бу фикирләрин ифадә етдији реаллыгларын бирләшмәси олан мүасир истеһсалдан ајырмышдыр. Инсанларын артыг әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәләри илә онларын даһа бу мәһсулдар гүввәләрә ујғун кәлмәјән ичтимаи мүнасибәтләри арасындакы ихтилафдан доған бөјүк тарихи һәрәкатын јеринә; бир милләтин мүхтәлиф синифләри арасында вә мүхтәлиф милләтләр арасында һазырланан дәһшәтли мүһарибәләрин јеринә; күтләләрин бу тоггушмалары јеканә һәлл едә биләҹәк әмәли вә ингилаби фәалијјәтинин јеринә, — узун заман давам едән бу кениш вә мүрәккәб һәрәкатын јеринә ч. Прудон өз бејниндән доған примитив бир һәрәкәт [mouvement cacadauphin] гојур. Демәли, тарихи јарадbackup данлар, аллаһын кизли фикрини оғурлаја билән адамлардыр,

алимләрдир. Ади халг исә анҹаг онларын кәшф етдикләрини ишдә һәјата кечирмәлидир.

Инди сиз, ҹ. Прудонун нә сәбәбә һәр ҹүр сијаси һәрәката гәддар дүшмән олдуғуну баша дүшүрсүнүз. Онун фикринҹә, мүасир мәсәләләр ичтимаи фәалијјәт јолу илә дејил, онун өз бејниндәки диалектик һәрләнмәләр васитәси илә һәлл олунур. Онун фикринҹә, категоријалар һәрәкәтвериҹи гүввә олдуғуна көрә, категоријалары дәјишдирмәк үчүн әмәли һәјаты дәјишдирмәјә еһтијаҹ јохдур. Тамамилә әксинә. Категоријалары дәјишдирмәк лазымдыр, бунун да нәтиҹәсиндә мөвҹуд ҹәмијјәт дәјишиләҹәкдир.

Ҹ-б Прудон зиддијјәтләри барышдырмаг истәјәрәк, белә бир мәсәләнин үстүндән тамамилә кечир: бәс бу зиддијјәтләрин лап тәмәлини дағытмаг лазым дејилми? О, һәр ҹәһәтдән, ичтимаи һәјатын тәркиб һиссәләри олараг кралы да, нүмајәндәләр палатасыны да, јухары палатаны да әбәди категоријалар кими сахламаг истәјән сијаси доктринјора бәнзәјир. О, һәмин гүввәләри таразлашдырмаг үчүн анҹаг јени бир формул ахтарыр, һалбуки бу гүввәләрин мүвазинәти онларын мәһз мүасир һәрәкәтиндән ибарәтдир вә бурада бу гүввәләрдән бири каһ о биринә галиб кәлир, каһ да онун гулу олур. Мәсәлән, XVIII әсрдә бир чох сәтһи дүшүнән бејинләр ичтимаи силкләри, задәканлары, кралы, парламентләри вә и. а. таразлашдырмаг үчүн һәгиги формул тапмаға чалышырды, ертәси күн исә нә крал, нә парламент, нә дә задәканлар галмамышды. Һәмин антагонизмин әсил таразлашдырылмасы үсулу — бу феодализм тә'сисатлары үчүн әсас тәшкил едән вә бу феодализм тә'сисатлары антагонизми үчүн әсас олан бүтүн ичтимаи мүнасибәтләри дағытмагдан ибарәт иди.

Ҹ-б Прудон әбәди идејалары, халис зәка категоријаларыны бир јана, инсанлары вә, ҹ. Прудонун фикринҹә, онларын бу категоријалары тәтбиг етмәкдән ибарәт олан әмәли һәјатларыны исә о бири јана гојдуғуна көрә, сиз онун дедијиндә лап әввәлдән, һәјатла идејалар арасында, руһла бәдән арасында бир дуализм олдуғуну — мүхтәлиф формаларда тәкрар олунан бир дуализм олдуғуну көрәрсиниз. Инди сиз көрүрсүнүз ки, бу антагонизм анҹаг, ҹ. Прудонун өзү илаһиләшдирдији категоријаларын мәншәјини вә ади тарихини баша дүшә билмәмәсиндән ибарәтдир.

Мәктубум чох узанды, одур ки, мән даһа ҹ. Прудонун коммунизмә гаршы кұлүнҹ иттиһамлары үзәриндә дајана билмәјәҹәјәм. Һәләлик Сиз мәнимлә шәрик олун ки, ҹәмијјәтин индики вәзијјәтини баша дүшмәмиш олан бир адам, һәмин ҹәмијјәти дағытмаға чалышан һәрәкаты вә бу ингилаби һәрәкатын әдәбијјатдакы ин'икасыны даһа аз баша дүшә биләр.

Ҹ-б Прудонла тамамилә шәрик олдуғум *јеканә нөгтә* — сосиалист сентименталлығына онун нифрәтидир. Мән гојун сосиализми, сентиментал, утопик сосиализм һаггындакы истеһзала-

рымла өзүмә гаршы ондан әввәл чох кин доғурмушам. Лакин ч. Прудон өзү өз хырда буржуа сентименталлығыны, — мән аилә очағы, әр-арвад мәһәббәти һаггында онун ибарәләрини вә бүтүн бајағы фикирләрини нәзәрдә тутурам, — сосиалист сентименталлығына гаршы гојмагла өзү үчүн мәкәр гәрибә иллүзијалар јаратмырмы, зира сосиалист сентименталлығы, мәсәлән, Фурједә бизим мәрһәмәтли ч. Прудонун иддиалы бајағы фикирләриндән хејли дәриндир. О өзү өз дәлилләринин бүтүн мә'насызлығыны, бүтүн бу шејләр һаггында данышмагдан тамамилә ачиз олдуғуну о гәдәр јахшы һисс едир ки, бирдән-бирә, өзүнү унудуб, гәзәбләнир, irae hominis probi*-јә кәлир, бағырмаға башлајыр, гызышыб өзүндән чыхыр, сөјүш сөјүр, ифша едир, иттиһам едир, лә'нәт јағдырыр, аллаһын вә чамаатын гаршысында дөшүнә дөјүб өјүнүр ки, о, сосиалист әчлафлыгларындан пакдыр! О, сосиалист сентименталлығыны вә ја өзүнүн сентименталлыг һесаб етдији шеји тәнгид етмир. О, мүгәддәс кими, бир папа кими, јазыг күнаһкарлара лә'нәт јағдырыр вә хырда буржуазијаны, аилә очағынын мискин мәһәббәт вә патриархал иллүзијаларыны шөһрәтләндирир. Бу исә тәсадүфи дејилдир. Ч-б Прудон башдан ајаға хырда буржуазија философу, игтисадчысыдыр. Инкишаф етмиш чәмијјәтдә *хырда буржуа* өз вәзијјәтинә көрә, бир тәрәфдән, сосиалист олур, дикәр тәрәфдән дә, игтисадчы олур, јә'ни о, ири буржуазијанын дәбдәбәсинә мәфтун олур вә халгын әзабларына чаны јаныр. О, ејни заманда һәм буржуа, һәм дә халгдыр. О өз гәлбинин дәринликләриндә онунла фәхр едир ки, гәрәзсиздир, орта нөгтәдән фәргләнмәк иддиасында олан әсил мүвазинәти тапмышдыр. Белә бир хырда буржуа, *зиддијјәти* илаһиләшдирир, чүнки зиддијјәт онун варлығынын әсасыдыр. О, өзү — тәчәссүм етмиш ичтимаи зиддијјәтдән башга бир шеј дејилдир. О, тәчрүбәдә нәдирсә, буна нәзәријјәдә һагг газандырмалыдыр, одур ки, франсыз хырда буржуазијасынын елми тәфсирчиси олмаг хидмәти ч. Прудона аиддир; бу һәгиги бир хидмәтдир, чүнки хырда буржуазија бүтүн кәләчәк ичтимаи ингилабларын тәркиб һиссәси олачагдыр.

Истәрдим ки, бу мәктубла бирликдә сијаси игтисад һаггындакы китабымы[67] да Сизә көндәрмәк имканым олајды, лакин бу вахтадәк нә бу әсәри, нә дә алман философлары вә сосиалистләри** һаггында јазыб Брүсселдә Сизә сөјләдијим тәнгиди нәшр етдирә билмәмишәм. Сиз белә бир әсәрин нәшр олунмасынын Алманијада нә кими чәтинликләрә раст кәлдијини тәсәввүр едә билмәзсиниз; бу чәтинликләри, әввәлән, полис, икинчиси дә, мәним һүчум етдијим бүтүн чәрәјанларын тәрәфини сахлајыб онларын нүмајәндәләри олан наширләр төрәдирләр. Бизим өз партијамыза кәлдикдә, бу партија нәинки јохсулдур, бундан

---

* — хош арзудан доған бир һиддәтә. *Ред.*

** — *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс,* «Алман идеолокијасы», *Ред.*

әлавә, алман коммунист партијасы үзвләринин хејли һиссәси, онларын утопијаларына вә курултулу ибарәләринә гаршы чыхдығыма көрә мәндән инчимишдир.

Бүтүн варлығы илә Сизин ***Карл Маркс***

P. S. Ола билсин, Сиз мәндән сорушасыныз ки, нә сәбәбә Сизә, јахшы билдијим алман дилиндә јазмајыб, пис билдијим франсыз дилиндә јазырам. Бунун сәбәби одур ки, франсыз мүәллифиндән бәһс едирәм.

Әкәр өз чавабынызы чох ләнкитмәсәниз, мәни артыг дәрәчәдә миннәтдар едәрсиниз, — мән билмәк истәјирәм ки, пис билдијим бу франсыз дили өртүјү алтында мәни баша дүшмүшсүнүзмү.

Орижиналын дилиндә илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир:

«М. М. Стасјулевич вә онун муасирләринин јазышмасы». III чилд, СПБ, 1912.

Китабын мәтниндән чап олунур

Русчасы франсызчадан тәрчүмә едилмишдир.

К. МАРКС

ТИЧАРӘТ АЗАДЛЫҒЫ ҺАГГЫНДА НИТГ

1848-чи ИЛ ЈАНВАРЫН 9-да БРУССЕЛ ДЕМОКРАТЛАР АССОСИАСИЈАСЫНЫН АЧЫГ ЈЫҒЫНЧАҒЫНДА СӨЈЛӘНМИШДИР[68]

Чәнаблар!

Инкилтәрәдә тахыл ганунларынын ләғви XIX әсрдә азад тичарәтин чалдығы ән бөјүк бир зәфәр иди. Фабрикчиләрин тичарәт азадлығындан бәһс етдикләри һәр јердә онлар башлыча олараг тахыл вә үмумијјәтлә хам материаллар саһәсиндә азад тичарәти нәзәрдә тутурлар. «Харичдән тахыл кәтирилмәсинә һимајә көмрүјү гојмаг чиркинликдир, халгын ачлығы илә еһтикар демәкдир».

Учуз чөрәк, јүксәк әмәк һаггы — cheap food,high wages — инкилис фритредерләри бах бу јеканә мәгсәд наминә милјонлар сәрф етмишләр; онлар өз чошгунлугларыны артыг континентдәки гардашларына да сирајәт етдирмишләр. Һәм дә үмумијјәтлә тичарәт азадлығы тәләб едирләрсә, бу анчаг зәһмәткеш синифләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн едилир.

Лакин гәрибә ишдир! Халга һәр нечә олса да учуз чөрәк вермәк истәдикләри һалда, о чох нашүкүрлүк едир. Франсада учуз һөкумәтин газандығы шөһрәт кими, инди Инкилтәрәдә дә учуз чөрәк белә бәднам бир шөһрәт газанмышдыр. Халг чанфәшанлыгла чалышан адамларын, Боуринг, Брајт кимиләринин вә онларын јолдашларынын симасында өзүнүн ән бөјүк дүшмәнләрини вә ән һәјасыз ријакарлары көрүр.

Һәр кәсә мә'лумдур ки, Инкилтәрәдә либералларла демократлар арасындакы мүбаризә фритредерләрлә чартистләр арасында мүбаризә адланыр.

Инди көрәк инкилис фритредерләри онлары фәалијјәтә сөвг едән нијјәтләрин нәчиблијини халга нечә сүбут едирдиләр.

Фабрик фәһләләринә онлар белә дејирдиләр:

Тахыл үзәринә гојулан көмрүк әмәк һаггы үзәринә гојулан веркидир вә сиз буну ири торпаг саһибләринә, бу орта әср арис-

тократијасы нүмајәндәләринә верирсиниз; сизин јохсул вәзијјәтинизин сәбәби ән зәрури шејләрин баһалығыдыр.

Фәһләләр дә фабрикчиләрдән сорушурдулар: бәс нәјә көрәдир ки, сон отуз ил әрзиндә сәнајемизин инкишафы ән јүксәк сәвијјәјә чатдығы һалда, бизим әмәк һаггымыз тахыл гијмәтләринин јүксәлдијиндән хејли артыг пропорсијада ашағы дүшмүшдүр?

Сизин иддиа етдијинизә көрә, бизим торпаг саһибләринә вердијимиз верки һәр фәһлә һесабы илә һәфтәдә тәхминән үч пенс тәшкил едир; һалбуки әл дәзкаһларында ишләјән тохучуларын әмәк һаггы 1815-чи илдән 1843-чү илә гәдәр олан дөврдә һәфтәдә 28 шиллингдән 5 шиллингә дүшмүш, механики дәзкаһларда ишләјән тохучуларын әмәк һаггы исә 1823-чү илдән 1843-чү илә гәдәр олан мүддәтдә һәфтәдә 20 шиллингдән 8 шиллингә енмишдир.

Бүтүн бу мүддәт әрзиндә бизим торпаг саһибләринә вердијимиз верки һеч заман үч пенсдән артыг олмамышдыр. 1834-чү илдә тахыл учуз оларкән вә ишкүзар һәјатда чошгун бир чанланма мүшаһидә едиләркән сиз бизә нә дејирдиниз? — Дејирдиниз ки, сиз бәдбәхтсиниз, чүнки сиз һәддиндән чох ушаг төрәдирсиниз, сизин никаһлар пешәниздән даһа мәһсулдар олур!

О заман сиз бизә һәрфијјән бу сөзләрлә мүрачиәт едирдиниз, ејни заманда да сиз јохсуллар һаггында јени-јени ганунлар гурашдырыр вә пролетарлар үчүн бастилијалар олан иш евләри гурурдунуз.

Фабрикчиләр буна белә чаваб верирдиләр:

Чәнаб фәһләләр, сиз һаглысыныз; әмәк һаггынын сәвијјәсини тәкчә тахыл гијмәтләри дејил, һәмчинин муздлу иш ахтаран ишләк әлләр арасындакы рәгабәт дә мүәјјән едир.

Лакин буна да диггәт јетирин ки, өлкәмиз башдан-баша гајалыг вә гумсаллыглардан ибарәтдир. Јохса күман едирсиниз ки, күл дибчәкләриндә тахыл әкиб бечәрмәк олар! Өз капиталымызы вә өз әмәјимизи әсла бар вермәјән торпағын әкилиб бечәрилмәсинә сәрф етмәк әвәзинә әкинчилији тамамилә бурахыб өзүмүзү бүсбүтүн сәнајеjә һәср етсәјдик, бүтүн Авропа өз фабрикләрини бағламаға мәчбур оларды, Инкилтәрә бөјүк бир фабрик шәһәри олар, бүтүн галан Авропа исә Инкилтәрәнин кәнд әјаләтинә чевриләрди.

Лакин хырда алверчи фабрикчинин өз фәһләләри илә бу сөһбәтини кәсиб, белә бир суала чаваб тәләб едир:

Биз тахыл ганунларыны ләғв етсәк, бунунла өз әкинчилијимизи сарсытмыш олсаг да, һәлә башга өлкәләри бизим фабрикләрә сифариш вермәјә вә өз фабрикләрини бағламаға мәчбур едә билмәрик.

Нәтичә нәдән ибарәт олар? Мән өзүмүн индики кәнд мүштәриләрими итирәрәм вә дахили тичарәт өз базарындан мәһрум олар.

Фабрикчи архасыны фәһләләрә чевириб, дүканчыја чаваб

верир: буна кәлдикдә, бизә фәалијјәт сәрбәстлији верин. Тахыл көмрүкләри ләғв едилдикдә, харичдән даһа учуз тахыл аларыг. Онда биз әмәк һаггыны ашағы саларыг вә бунунла бир заманда бизи тахылла тә'мин едәчәк өлкәләрдә әмәк һаггы јүксәләр.

Беләликлә, артыг инди әлимиздә олан үстүнлүкләрә даһа ашағы әмәк һаггы да әлавә олунар, бүтүн бу үстүнлүкләр васитәси илә дә континенти бизим маллары алмаға мәчбур едәрик.

Лакин фермер вә кәнд тәсәррүфаты фәһләси мүбаһисәјә гарышыр.

Бәс биз, — дејә, онлар бағырырлар, — бәс бизим һалымыз нечә олачаг?

Мәкәр бизи једиздирән әкинчилик барәсиндә биз өлүм һөкмү чыхармалыјыг? Мәкәр биз ајагларымыз алтындан торпағын чәкилиб апарылмасына итаәткар јанашмалыјыг?

Чаваб әвәзиндә Тахыл ганунларына гаршы чәмијјәт тахыл ганунларынын ләғв едилмәсинин Инкилтәрә әкинчилијинә көзәл тә'сири мәсәләси барәсиндәән јахшы үч әсәр үчүн мүкафатлар тә'јин етди.

Бу мүкафатлар ч. Һоп, ч. Морз вә ч. Грегә чатды, онларын әсәрләри кәнд јерләриндә мин нүсхәләрлә јајылды.

Лауреатлардан биринчиси сүбут етмәјә чалышыр ки, харичи тахылын сәрбәст кәтирилмәсиндән нә фермер, нә дә кәнд тәсәррүфаты фәһләси зәрәр чәкмәз, анчаг торпаг саһиби зәрәр чәкәр. О бағырыб дејир ки, инкилис фермери тахыл ганунларынын ләғв едилмәсиндән горхмамалыдыр, чүнки һеч бир өлкә Инкилтәрәнин истеһсал етдији кими бу гәдәр јахшы вә бу гәдәр учуз тахыл истеһсал едә билмир.

О иддиа едир ки, беләликлә, тахыл гијмәтләри ашағы дүшсә дә, бу сизә һеч бир зәрәр вурмаз, чүнки бу анчаг рентаја аид оларды вә рента азаларды, лакин саһибкар мәнфәәтинә вә әмәк һаггына әсла тә'сир етмәзди, бунлар әввәлки сәвијјәдә галарды.

Лауреатлардан икинчиси, ч. Морз, әксинә, иддиа едир ки, тахыл ганунларынын ләғв едилмәси нәтичәсиндә тахыл гијмәтләри јүксәлмәлидир. О, сон дәрәчә чох сә'ј көстәриб сүбут етмәјә чалышыр ки, һимајә көмрүкләри һеч заман кифајәт гәдәр фајдалы тахыл гијмәтләри тә'мин едә билмәмишдир.

О өз мүддәасыны тәсдиг етмәк үчүн белә бир факты көстәрир ки, һәр дәфә харичдән тахыл кәтирилдикдә Инкилтәрәдә тахыл гијмәтләри хејли јүксәлмиш, идхал азалдыгда исә бу гијмәтләр кәскин сурәтдә енмишдир. О унудур ки, тахыл идхалы јүксәк гијмәтләрә сәбәб олмамышдыр, јүксәк гијмәтләр идхала сәбәб олмушдур.

О өз мүкафат јолдашы илә әсла шәрик олмајыб иддиа едир ки, тахыл гијмәтләринин һәр һансы јүксәлиши торпаг саһибинә дејил, фермерә вә фәһләјә хејир верир.

Үчүнчү лауреат, ири фермерләр синфи үчүн јазан ири фаб-

рикчи ч. Грег белә бир чәфәнкијаты тәкрарламагла кифајәтләнә билмәзди. Онун дили бир гәдәр елми дилдир.

О е'тираф едир ки, тахыл ганунлары анчаг тахыл гијмәтләринин јүксәлмәсинә сәбәб олдуғу дәрәчәдә рентанын јүксәлмәсинә сәбәб олур, јүксәлишә исә тахыл ганунлары анчаг капиталы пис кејфијјәтли торпаглара сәрф олунмаға мәчбур етмәклә сәбәб олур, бу да чох садә бир шәкилдә изаһ олунур.

Әһали артдыгча, өлкәјә харичдән тахыл кәтирилә билмирсә, истәр-истәмәз аз мүнбит саһәләрә әл атмаг лазым кәлир, бу саһәләрин әкилиб бечәрилмәси исә даһа артыг хәрч тәләб едир вә, демәли, бунларын мәһсулу даһа чох баһа олур.

Тахылын сатышы тамамилә тә'мин едилмиш олдуғуна көрә, лабүд сурәтдә онун гијмәти ән чох хәрч тәләб едән саһәләрдән көтүрүлмүш мәһсулларын гијмәти илә тәнзим олунур. Бу гијмәтлә ән јахшы саһәләрдәки истеһсал хәрчләри арасында олан фәрг рентаны тәшкил едир.

Беләликлә, тахыл ганунлары ләғв едилдикдә, тахыл гијмәтләри, демәли, һәмчинин рента ашағы дүшүрсә, бу она көрә олур ки, аз мүнбит саһәләр даһа әкилиб бечәрилмир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, рентанын ашағы дүшмәси һөкмән фермерләрин бир һиссәсинин вар-јохдан чыхмасына сәбәб олачагдыр.

Бу гејдләр ч. Грегин дедикләрини баша дүшмәк үчүн зәрури иди.

О иддиа едир ки, даһа әкинчиликлә мәшғул ола билмәјәчәк хырда фермерләр сәнаједә өзләринә јашајыш мәнбәји тапарлар. Ири фермерләрә кәлдикдә, бу заман онлар газанмыш олачаглар. Торпаг мүлкијјәтчиләри ја өз саһәләрини чох учуз гијмәтлә онлара сатмаға, ја да онларла чох узун мүддәтләрә ичарә мүгавиләләри бағламаға мәчбур олачаглар. Бу да һәмин фермерләрә торпаға чох ири капиталлар гојмаг, даһа кениш мигјасда машынлар тәтбиг етмәк вә беләликлә, әл әмәјинә гәнаәт етмәк имканы верәчәкдир, һәм дә әл әмәји әмәк һаггынын үмумән ашағы дүшмәси — тахыл ганунларынын ләғв едилмәсинин бу билавәситә нәтичәси үзүндән онсуз да учуз олачагдыр.

Д-р Боуринг бүтүн бу дәлилләрә дини санксија вериб бир күтләви митингдә демишди: «Иса азад тичарәтдир, азад тичарәт Исадыр!».

Ајдындыр ки, бүтүн бу ријакарлыг фәһләләр үчүн учуз тахылын ачысыны азалтмаға әсла көмәк етмир.

Бәс фәһләләр фабрикчиләрин гәфләтән ојанмыш инсанпәрвәрлијинә нечә дә инана биләрдиләр, ахы мәһз бу адамлар фабрик фәһләләринин иш күнүнү он ики саатдан он саата ендирмәји нәзәрдә тутан он саатлыг иш күнү һаггындакы гануна гаршы мүбаризәни дајандырмырдылар![69].

Чәнаблар, бу фабрикчиләрин инсанпәрвәрлији һаггында сиздә тәсәввүр јаратмаг үчүн мән сизә бүтүн фабрикләрдә гәбул едилмиш фабрик гајдаларыны хатырладачағам.

Һәр бир фабрикчинин өз хүсуси ишләри даирәси үчүн, гәсдән вә ја гәсдсиз едилән бүтүн хәталар үстүндә мүәјјән едилмиш чәримәләр нәзәрдә тутулан әсил мәчәлләси вардыр; мәсәлән, әкәр фәһлә хәта едиб стула әјләшмишсә, әкәр пычылдашмышса, данышмышса, күлмүшсә, әкәр чәми бир нечә дәгигә кечикмишсә, әкәр машынынын һәр һансы бир һиссәси сынмышса, әкәр онун вердији мә'мулатын кејфијјәти мүәјјән олунмуш тәләбләрә ујғун кәлмирсә вә и. а. вә с., фәһлә пул верир. Чәримәләр фәһләнин һәгигәтән вурдуғу зәрәрдән һәмишә артыг олур. Фәһләләрин чәримәјә мә'руз галмасыны асанлашдырмаг үчүн фабрикдәки саат габаға чәкилир, фәһләјә пис хаммал верилир вә бундан о, јахшы мә'мулат һазырламалыдыр. Гајданын бу чүр позулмасы һалларынын сајыны артырмаг үчүн кифајәт гәдәр чевик олмајан фабрик устасыны ишдән көтүрүрләр.

Чәнаблар, көрдүјүнүз кими, бу хүсуси ганунвеičичилик хәталар доғурмаг үчүн јарадылмышдыр, хәталар исә пул алмаг үчүн лазымдыр. Беләликлә, фабрикчи һәр васитә илә номинал әмәк һаггыны ашағы салмаға вә һәтта фәһләдән асылы олмајан тәсадүфләрдән дә фајда көтүрмәјә чалышыр.

Бу фабрикчиләр мәһз елә филантроплардыр ки, анчаг фәһләләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг наминә чох бөјүк хәрч чәкмәјә габил олдугларына онлары инандырмаға чалышырлар. Беләликлә, бир тәрәфдән, онлар өз фабрик гајдалары васитәси илә фәһләнин әмәк һаггыны ән бөјүк бир хырдачылыгла кәсирләр, дикәр тәрәфдән, онлар Тахыл ганунларына гаршы чәмијјәтин васитәси илә буну јүксәлтмәк үчүн чох бөјүк гурбанлар верирләр.

Онлар бөјүк хәрчләр чәкиб сарајлар тикдирирләр вә Тахыл ганунларына гаршы чәмијјәт бурада өзүнә бир нөв игамәткаһ дүзәлдир, онлар Инкилтәрәнин һәр јеринә азад тичарәт динини тәлгин етмәк үчүн бүтөв бир мүбәллиғләр ордусу көндәрирләр. Онлар фәһләјә онун өз мәнафејини баша салмаг үчүн мин нүсхәләрлә китабчалар чап етдириб бунлары мүфтә пајлајырлар. Онлар мәтбуаты өз тәрәфләринә чәкмәк үчүн чох бөјүк мәбләғ хәрчләјирләр. Фритредер һәрәкатына рәһбәрлик етмәк үчүн онлар әзәмәтли инзибати апарат тәшкил едир вә күтләви митингләрдә өз ширин дилләринин бүтүн бәлағәтини ишә салырлар. Белә митингләрин бириндә бир нәфәр фәһлә бәркдән демишди:

«Торпаг саһибләри бизим сүмүкләримизи сатсајдылар, сиз фабрикчиләр буну биринчи олараг алыб бухар дәјирманына көндәрәр вә үјүдүб ун едәрдиниз!»

Инкилис фәһләләри торпаг саһибләри илә фабрикчиләр арасындакы мүбаризәнин мә'насыны чох көзәл баша дүшмүшләр. Онлар чох көзәл билирләр ки, тахылын гијмәтини ашағы салмагдан мәгсәд әмәк һаггыны ашағы салмагдыр вә рента нә гәдәр ашағы дүшсә, капиталын кәтирдији мәнфәәт бир о гәдәр јүксәләр.

Инкилис фритредерләринин апостолу, әсримизин ән көркәмли игтисадчысы Рикардонун бахышы бу нөгтәдә фәһләләрин рә'јинә тамамилә ујғун кәлир.

Сијаси игтисада даир өз мәшһур әсәриндә о дејир:

«Өз өлкәмиздә тахыл бечәрмәк әвәзиндә биз ону даһа учуз гијмәтлә әлдә едә биләчәјимиз јени базар тапа билсәк, әмәк һаггы ашағы дүшәр, мәнфәәт исә артар. Кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын учузлашмасы нәинки әкинчиликдә мәшғул олан фәһләләрин, һәмчинин сәнаједә ишләјән вә ја тичарәтдә мәшғул оланларын да һамысынын әмәк һаггыны азалдыр»[70].

Чәнаблар, һеч дә белә дүшүнмәјин ки, тахыл гијмәти учуз олмагла фәһләнин анчаг дөрд франк, јахуд јенә әввәлки кими беш франк алачағынын фәһлә үчүн һеч бир фәрги јохдур.

Мәкәр онун әмәк һаггы мәнфәәтә нисбәтән кет-кедә даһа чох ашағы дүшмәмишдирми? Мәкәр ајдын дејилдирми ки, онун ичтимаи вәзијјәти капиталистин вәзијјәтинә нисбәтән кет-кедә даһа чох писләшмишдир? Лакин бундан әлавә о әслиндә һәлә билаваситә зәрәр дә чәкир.

Нә гәдәр ки, тахылын гијмәти — ејни илә әмәк һаггы да — даһа јүксәк сәвијјәдә иди, фәһләнин башга тәләбатыны өдәмәк үчүн чөрәјә бир гәдәр гәнаәт етмәси кифајәт иди. Лакин тахылын гијмәти, демәли, әмәк һаггы да хејли ашағы дүшмәјә башладығы замандан е'тибарән о, башга шејләр алмаг үчүн чөрәкдә демәк олар артыг һеч бир шеј гәнаәт едә билмир.

Инкилис фәһләләри фритредерләрә һисс етдирдиләр ки, онлар фритредер хәјалларынын вә алдатмасынын гурбаны олмаг нијјәтиндә дејилдирләр; бунунла белә, онлар торпаг саһибләринә гаршы мүбаризә үчүн фритредерләрлә бирләшмишдиләрсә, бу ондан өтрү едилмишди ки, феодализмин сон галыгларыны мәһв етсинләр вә анчаг бир дүшмәнлә үз-үзә дурсунлар. Фәһләләр өз үмидләриндә јанылмадылар; фабрикчиләрдән гисас алмаг үчүн торпаг саһибләри фәһләләрлә бирликдә он саатлыг иш күнү һаггындакы гануна тәрәфдар чыхдылар, һалбуки отуз ил әрзиндә фәһләләр бу ганунун гәбул едилмәсинә чалышыб буна наил ола билмәмишдиләр вә тахыл ганунлары ләғв едилдикдән сонра һәмин ганун дәрһал кечирилди.

Игтисадчыларын конгресиндә д-р Боуринг чибиндән узун бир сијаһы чыхарыб нүмајиш етдирмишди ки, онун дедијинә көрә, фәһләләрин тәләбатыны өдәмәк үчүн Инкилтәрәјә нә гәдәр мал әти, донуз әти, пиј, чүчә в и. а. вә с. кәтирилмишдир, лакин о, тәәссүф, әлавә етмәји унутмушду ки, Манчестерин вә башга фабрик шәһәрләринин фәһләләрини јетишмәкдә олан бөһран үзүндән күчәјә атырдылар.

Сијаси игтисадда тәкчә бир илә аид олан рәгәмләри јекунлашдырмаг әсасында принсипчә һеч заман үмуми ганунлар чыхармаг олмаз. Һәмишә алты вә ја једди илә, јә'ни елә бир мүддәтә аид орта рәгәмләр көтүрмәк лазымдыр ки, бу мүддәт әрзиндә муасир сәнаје мүхтәлиф мәрһәләләрдән — чичәкләнмә, иф-

рат истеһсал, дурғунлуг, бөһран мәрһәләләриндән — кечиб, беләликлә, өз лабүд тсиклини баша вурур.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, бүтүн әмтәәләрин гијмәтләри ашағы дүшдүкдә — бу исә тичарәт азадлығынын зәрури нәтичәсидир — мән һәр франка әввәлкиндән хејли артыг шеј ала биләрәм. Фәһләнин франкы исә һәр бир башга франкла ејни дәјәрә маликдир. Белә чыхыр ки, азад тичарәт фәһләләр үчүн чох фајдалыдыр. Лакин бунунла әлагәдар олан анчаг бир кичик әлверишсиз вәзијјәт вардыр: фәһлә өз франкыны башга әмтәәләрә мүбадилә етмәздән әввәл өз әмәјини капитала мүбадилә етмәли иди. О һәмин мүбадиләни едәркән, бүтүн башга әмтәәләрин гијмәтләри ашағы дүшдүјү һалда, јенә әввәлки кими ејни мигдар әмәк мүгабилиндә көстәрилән франкы алсајды, белә бир сөвдәдән о һәмишә фајда көтүрмүш оларды. Чәтинлик һеч дә бүтүн әмтәәләрин гијмәтләри ашағы дүшдүкдә, ејни пула даһа артыг мигдар әмтәә алмаг мүмкүн олдуғуну сүбут етмәкдә дејилдир.

Игтисадчылар һәмишә әмәјин гијмәтини әмәјин башга әмтәәләрә мүбадилә едилдији моментдә көтүрүрләр. Лакин онлар әмәјин капитала мүбадилә едилдији моментә әсла диггәт јетирмирләр.

Әмтәә истеһсал едән машыны һәрәкәтә кәтирмәк үчүн аз хәрч тәләб едиләчәји заман, фәһлә адланан бу машыны сахламаг үчүн зәрури олан шејләр дә ејни илә учузлашачагдыр. Бүтүн әмтәәләр учузлашырса, әмтәә олан әмәјин дә гијмәти ејни илә ашағы дүшүр вә ашағыда көрәчәјимиз кими, бүтүн башга әмтәәләрә нисбәтән бу әмтәә-әмәјин гијмәти хејли артыг дәрәчәдә ашағы дүшүр. Онда бундан сонра да игтисадчыларын дәлилләринә үмид бағлајан фәһлә көрәчәкдир ки, онун чибиндәки франк әримишдир, бундан ән чоху беш су галмышдыр.

Игтисадчылар буна е'тираз едиб дејәчәкләр: биз разыјыг ки, фәһләләр арасында олан вә азад тичарәт шәраитиндә јәгин азалмајачаг рәгабәт чох тезликлә әмәк һаггыны әмтәәләрин даһа ашағы гијмәтинә ујғунлашдырачагдыр. Лакин, дикәр тәрәфдән, әмтәә гијмәтләринин ашағы дүшмәси истеһлакы артырачагдыр; даһа артыг истеһлак истеһсалын күчләнмәсини тәләб едәчәк, бу да ишләк әлләрә олан тәләбин күчләнмәсинә сәбәб олачагдыр; ишләк әлләрә олан тәләбин белә күчләнмәси нәтичәсиндә әмәк һаггы јүксәләчәкдир.

Бүтүн бу дәлилләр ашағыдакылардан ибарәтдир: азад тичарәт мәһсулдар гүввәләри артырыр. Сәнаје артырса, сәрвәт, мәһсулдар гүввәләр, бир сөзлә, мәһсулдар капитал әмәјә олан тәләби јүксәлдирсә, әмәјин гијмәти, демәли, әмәк һаггы да јүксәлир. Қапиталын артмасы фәһлә үчүн ән әлверишли һалдыр. Бунунла разылашмаг лазымдыр. Қапитал һәрәкәтсиз галарса, сәнаје һәрәкәтсиз галмаз, ашағы дүшәр вә бу һалда фәһлә сәнајенин ашағы дүшмәсинин биринчи гурбаны олар. Фәһлә капиталистдән әввәл мәһв олар. Бәс капиталын артдығы һалда, јә'ни,

артыг дејилдији кими, фәһлә үчүн ән јахшы һалда онун талеји нечә олар? О јенә дә мәһв олар. Мәһсулдар капиталын артмасы һәмчинин капиталларын јығымы вә тәмәркүзләшмәси демәкдир. Капиталларын мәркәзләшмәси нәтичәсиндә әмәк бөлкүсү артыр вә машынлар даһа кениш тәтбиг олунур. Даһа чох инкишаф етмиш әмәк бөлкүсү фәһләнин пешә мәһарәтини һечә ендирир, бу мәһарәти һәр кәсин ичра едә билдији ишлә әвәз едир вә бунунла да фәһләләр арасында рәгабәти артырыр.

Бу рәгабәт хүсусилә она көрә күчләнир ки, әмәк бөлкүсү бир фәһләјә үч нәфәрин ишини көрмәк имканы верир. Машынлар тәтбиги дә ејни нәтичәјә кәтириб чыхарыр, һәм дә хејли бөјүк мигјасда. Мәһсулдар капиталын артмасы сәнаје капиталистләрини фәалијјәт заманы истеһсал васитәләрини даим артырмаға мәчбур едир вә бунунла да хырда саһибкарлары варјохдан чыхараraг онлары пролетариат сыраларына атыр. Сонра, капиталлар јығылдыгча фаиз нормасы ашағы дүшдүјүнә көрә, артыг өз рентасы илә јашаја билмәјән хырда рантјеләр саһибкарлыға әл атмаға мәчбур олуб сонра пролетарларын сајыны артырырлар.

Нәһајәт, мәһсулдар капитал артдыгча, онун үчүн тәләбатына бәләд олмадығы бир базардан өтрү истеһсал етмәк кет-кедә даһа зәрури олур, истеһсал истеһлакы кет-кедә даһа чох габаглајыр, тәклиф тәләби кет-кедә даһа чох артырмаға чалышыр вә бүтүн бунларын нәтичәсиндә бөһранлар кет-кедә даһа тез-тез баш верир вә даһа шиддәтли олур. Лакин һәр бир бөһран өзү дә капиталларын мәркәзләшмәсини сүр'әтләндирир вә пролетариатын сыраларыны артырыр.

Беләликлә, мәһсулдар капитал артдыгча, фәһләләр арасында рәгабәт хејли артыг дәрәчәдә кенишләнир. Һамы үчүн әмәјин һаггы азалыр, бә'зиләри үчүн исә әмәјин ағырлығы да артыр.

1829-чу илдә Манчестердә 36 фабрикдә ишләјән 1088 әјиричи вар иди. 1841-чи илдә әјиричиләрин сајы артыг 448 олмушду вә бу фәһләләр 1829-чу илдәки 1088 әјиричинин хидмәт етдијиндән 53 353 әдәд артыг ијә хидмәт едирди. Тәтбиг едилән әл әмәјинин мигдары мәһсулдар гүввәләрин инкишафына мүвафиг сурәтдә артсајды, фәһләләрин сајы 1848-ә чатмалы иди; демәли, машын техникасы саһәсиндәки тәкмилләшдирмәләр 1 100 фәһләни ишсиз гојмушду.

Биз игтисадчыларын верәчәји чавабы ирәличәдән билирик. Онлар дејәчәкләр, ишсиз галан бу адамлар өзләринә башга мәшғәлә тапачаглар. Игтисадчыларын конгресиндә д-р Боуринг бу дәлили кәтирмәкдән чәкинмәмишди, лакин бу заман өзүнү тәкзиб етмәкдән дә чәкинмәмишди.

1835-чи илдә д-р Боуринг нүмајәндәләр палатасында артыг узун мүддәтдән бәри фритредерләрин үмид вериб көстәрдикләри јени мәшғәләни әбәс јерә ахтара-ахтара ачындан һәлак олан 50 000 Лондон әјиричиси мөвзусунда нитг сөјләмишди.

Д-р Боурингин бу нитгиндән ән эламәтдар јерләри көстәрәк.

«Әл илә ишләјән әјиричиләрин дүшдүјү сәфаләт», — дејә о гејд едир, — «асанлыгла өјрәнилә билән вә һәр заман о гәдәр дә баһа олмајан васитәләрлә әвәз едилә билән әмәк нөвү илә мәшғул оланларын һамысынын лабүд нәсибидир. Бу һалда фәһләләр арасында рәгабәт сон дәрәчә бөјүк олдуғуна көрә, тәләбин азачыг азалмасы бөһрана сәбәб олур. Әл илә ишләјән әјиричиләр инсан јашајышынын санки сон һәддинә чатмышлар, бирчә аддым да атылдыгда, онларын јашамасы даһа мүмкүн олмур. Онлары мәһвә мәһкум етмәк үчүн ән чүз'и бир тәкан кифајәтдир. Машын техникасы саһәсиндәки тәрәгги сајәсиндә әл әмәји кет-кедә даһа чох сыхышдырылыб арадан чыхарылыр вә бу тәрәгги кечид дөврүндә лабүд суретдә бир чох мүвәггәти әзаблар доғурур. Милли рифаһ анчаг мүәјјән гәдәр ајры-ајры шәхсләрин мүсибәтләри баһасына әлдә едилә биләр. Сәнаједә инкишаф һәмишә керидә галанлар һесабына баша кәлир; бүтүн ихтиралар ичәрисиндә бухарын күчү илә һәрәкәтә кәтирилән мәһз тохучу дәзкаһы әл илә ишләјән тохучуларын талејинә ән ағыр тә'сир көстәрмишдир. Әввәлләр әл илә һазырланан бир чох мә'мулатын истеһсалында артыг инди әл илә ишләјән тохучу, тамамилә сыхышдырылыб арадан чыхарылмышдыр вә о, индијәдәк әл илә һазырланан бир чох башга мә'мулатын истеһсалы саһәсиндә һәлә мәғлубијјәтә уғрајачагдыр».

«Мәним сәрәнчамымда», — дејә о даһа сонра көстәрир, — «Һиндистанын баш валисинин Ост-Һинд ширкәти илә јазышмасы вардыр. Бу јазышма Дәккә маһалынын тохучулары барәсиндәдир. Вали өз мәктубларында белә мә'лумат верир: бир нечә ил әввәл Ост-Һинд ширкәти јерли әл дәзкаһларында һазырланан 6 милјондан 8 милјона гәдәр памбыг парча кәсији алырды. Тәләб кетдикчә азалмыш вә тәхминән бир милјон кәсијә енмишдир.

Һазырда тәләб демәк олар тамамилә ашағы дүшмүшдүр. Бундан әлавә, 1800-чү илдә Шимали Америка Һиндистандан демәк олар 800 000 памбыг парча кәсији алырды. 1830-чу илдә исә һеч 4 000 кәсик дә апармамышдыр.. Нәһајәт, Португалијаја көндәрилмәк үчүн 1800-чү илдә бир милјон парча кәсији јүкләнмишди. 1830-чу илдә Португалија ән чоху 20 000 парча кәсији алмышдыр.

Һинд тохучуларынын мүсибәтләри һаггындакы һесабатлар дәһшәтли тә'сир бағышлајыр. Бәс бу мүсибәтләрә нә сәбәб олмушдур.

Базарларда инкилис мәһсуллары олмасы, бухар гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилән тохучу дәзкаһларында мә'мулат истеһсалы. Олдугча чох тохучу ачындан өлмүшдүр; галанлары башга мәшғәлә тапмыш, әсасән кәнд тәсәррүфатында ишләмәјә башламышлар. Мәшғәләни дәјишдирә билмәмәк өлүмә мәһкум олмаг демәкдир. Һазырда Дәккә маһалы инкилис парчалары вә иплији илә долдурулмушдур. Өз мөһкәмлији вә нахышларынын көзәллији илә бүтүн дүнјада шөһрәт тапмыш Дәккә муслүнү инкилис машынларынын рәгабәти үзүндән тамамилә јоха чыхмышдыр. Беләликлә, бүтүн тичарәт тарихиндә Ост-Һинд әһалисинин бүтөв зүмрәләринин башына кәлән мүсибәтләрә бәнзәр башга бир мисал тапмаг јәгин ки, чәтиндир».

Д-р Боурингин нитги хүсусилә она көрә эламәтдардыр ки, бурада верилән фактлар дәгигдир, бунлары пәрдәләмәк үчүн онун ишләтдији ибарәләр исә тичарәт азадлығы тәрәфдарларынын башга данышыглары кими ејни ријакарлыг руһундадыр. О, фәһләләри башга, даһа учуз истеһсал васитәләри илә әвәз едилмәли олан истеһсал васитәләри кими тәсвир едир. О сахтакарлыгла өзүнү елә көстәрир ки, бәһс олунан әмәк саһәсини куја тамамилә хүсуси әмәк саһәси кими нәзәрдән кечирир, әл илә ишләјән тохучулары мәһв етмиш машыны исә тамамилә хүсуси бир машын һесаб едир. О унудур ки, күнләрин бир күнү әл тохучулуғунун башына кәлән әһвалата мә'руз галмајачаг һеч бир әл әмәји саһәси јохдур.

«Әслиндә машын техникасы саһәсиндә һәр бир тәкмилләшдирмәнин даими мәгсәди вә мејли инсан әмәјини тамамилә арадан галдырмагдан вә ја киши әмәјини гадын вә ушаг әмәји илә, маһир сәнәткарларын әмәјини өјрәдилмәмиш фәһләләрин әмәји илә әвәз едәрәк әмәјин гијмәтини ашағы салмагдан ибарәтдир. Механики әјирмәханаларын — инкилисҹә throstle-mills — чохунда әјирмә илә анҹаг 16 јашлы вә даһа кичик гызлар мәшғул олурлар. Садә мулмашын әвәзиндә автоматик әјирмә машыны тәтбиг едилмәси нәтиҹәсиндә јашлы әјириҹиләрин чох һиссәси ишдән азад едилмиш вә анҹаг ушаглар вә јенијетмәләр сахланмышды».

Тиҹарәт азадлығынын ән гызғын тәрәфдары олан д-р Јурун[71] бу сөзләри ҹ. Боурингин е'тирафларына јахшы бир әлавәдир. Ҹ-б Боуринг мүәјјән гәдәр ајры-ајры шәхсләрин башына кәлән мүсибәтләр һаггында мүлаһизәләр јеридир вә ејни заманда бизә хәбәр верир ки, ајры-ајры шәхсләрин бу мүсибәтләри бүтөв синифләри мәһв олмаға мәһкум едир; о, «кечид дөврүнүн» «мүвәггәти әзабларындан» бәһс едир вә бу барәдә данышаркән ејни заманда кизләтмир ки, кечид характерли бу әзаблар әксәријјәт үчүн һәјатдан өлүмә кечид, галанлары үчүн исә өз әввәлки вәзијјәтләриндән даһа пис вәзијјәтә кечид демәк олмушдур. Даһа сонра о һәмин фәһләләрин әзабларынын сәнајенин тәрәггиси илә гырылмаз сурәтдә әлагәдар олмасындан вә милли рифаһ үчүн зәрурилијиндән бәһс едирсә, бунунла да е'тираф едир ки, фәһлә синфинин әзаблы вәзијјәти буржуазија синфинин рифаһы үчүн зәрури шәртдир.

Һәлак олмаға доғру кедән фәһләләрә ҹ. Боурингин бол-бол тәклиф етдији һәр ҹүр тәсәлли, һәмчинин фритредерләр тәрәфиндән јарадылмыш олан үмумијјәтлә бүтүн бу әвәзини өдәмә нәзәријјәси ашағыдакындан ибарәтдир:

Сиз, һәлак олмаға доғру кедән минләрлә фәһләләр мә'јус олмамалысыныз. Сиз там сакитҹә өлә биләрсиниз. Сизин синиф өлүб кетмәјәҹәкдир. Онун сыралары һәмишә елә кениш олаҹагдыр ки, капитал ону тамамилә ләғв едәҹәјиндән еһтијат етмәјәрәк ону гыра биләҹәкдир. Ахы капитал истисмар етмәкдән өтрү өзүнү материалла — даим јенидән истисмар етмәкдән өтрү фәһләләрлә тә'мин етмәк гајғысына галмадан өзүнүн фајдалы шәкилдә тәтбиг олунмасына неҹә наил ола биләр?

Бәс онда тиҹарәт азадлығыны һәјата кечирмәјин фәһлә синфинин вәзијјәтинә көстәрәҹәји тә'сир барәсиндә һәлледилмәз бир проблем кими јенә дә бәһс етмәк нә үчүндүр? Көнедән башламыш Рикардоја гәдәр игтисадчыларын ифадә етдикләри бүтүн ганунлар белә бир еһтимала әсасланыр ки, индијәдәк тиҹарәт азадлығыны сыхышдыран буховлар арадан галхмышдыр. Тиҹарәт азадлығы һәјата кечирилдикҹә, бу ганунларын фәалијјәти күҹләнир. Бу ганунлардан бириҹисиндә дејилир ки, рәгабәт һәр бир әмтәәнин гијмәтини онун истеһсал хәрҹләри минимумуна ендирир. Беләликлә, әмәк һаггы минимуму әмәјин тәбии гијмәтидир. Бәс әмәк һаггы минимуму нәдир? Бу мәһз фәһләни јашатмаг үчүн зәрури олан шејләрин истеһсалындан өтрү тәләб олунан минимумдур ки, о өзүнү бир тәһәр једиздирмәк иг-

тидарында олсун вә өз нәслини мүәјјән дәрәчәдә давам етдирә билсин.

Бурадан белә бир нәтичә чыхармајын ки, фәһлә бу әмәк һаггы минимумундан артыг ала билмәз, хүсусилә дә елә дүшүнмәјин ки, о һәмишә бу минимуму алыр.

Јох, бу ганунун фәалијјәти нәтичәсиндә фәһлә синфинин бә'зән даһа хошбәхт вахтлары олур. Белә һаллар олур ки, о һәмин минимумдан артыг алыр, лакин бу артыг һиссә сәнаје дурғунлуғу заманлары онун минимумдан аз алдығына адәтән анчаг бир әлавәдир, онун әвәзини чыхыр. Бу о демәкдир ки, сәнајенин чичәкләнмә, ифрат истеһсал, дурғунлуг вә бөһран мәрһәләләрини бир-биринин ардынча кечәрәк, баша вурдуғу дөвран әрзиндә һәмишә вахташыры тәкрар олунан мә'лум мүддәтдә — онун зәрури дәрәчәдән артыг алдыгларынын һамысы вә онун бундан аз алдыгларынын һамысы һесабланарса, — нәтичәдә она бу минимумдан нә чох, нә дә аз чатыр; башга сөзлә десәк, фәһлә синфи бүтөвлүкдә синиф олараг јашамагда давам едир, һәрчәнд о чох мүсибәтләрә вә сәфаләтә мә'руз галыр, сәнаје дөјүшү мејданында хејли гурбанлар верир. Лакин бунун нә мә'насы ола биләр? Ахы фәһлә синфи јашамагда давам едир, һәтта бундан әлавә, онун сајы артыр.

Лакин бу һамысы дејилдир. Сәнајенин тәрәггиси нәтичәсиндә даһа учуз јашајыш васитәләри мејдана кәлир. Мәсәлән, араг пивәни, памбыг парча јуну вә кәтаны әвәз етмиш, картоф чөрәји әвәз етмишдир.

Беләликлә, фәһләләри даһа учуз вә пис әрзаг мәһсуллары илә једиздирмәк үчүн даим јени-јени үсуллар ахтарылыб тапылдығына көрә, әмәк һаггы минимуму даим ашағы дүшүр. Әввәлләр бу әмәк һаггы инсаны јашамаг үчүн ишләмәјә мәчбур едирсә, ахыра јахын инсаны автомат һәјаты сүрмәјә мәчбур едир. Фәһләнин јашамасынын бүтүн дәјәри анчаг онун садәчә мәһсулдар гүввә кими дәјәриндән ибарәт олмушдур; капиталист дә онунла мәһз мүвафиг сурәтдә рәфтар едир.

Игтисадчылар үчүн башланғыч нөгтәси олан тичарәт азадлығы һәјата кечиб реал факт олдугча, бу әмтәә-әмәк гануну, әмәк һаггы минимуму гануну кет-кедә даһа чох мејдана чыхыр. Беләликлә, ики шејдән бири галыр: ја тичарәт азадлығы постулатына әсасланан бүтүн сијаси игтисады инкар етмәк, ја да белә бир фикирлә разылашмаг лазым кәлир ки, тичарәт азадлығы шәраитиндә фәһләләр игтисади ганунларын бүтүн сәртлијини һисс етмәлидирләр.

Јекунлашдыраг: мүасир ичтимаи шәраитдә тичарәт азадлығы нәдир? Бу, капиталын азадлығыдыр. Һәлә дә капиталын јүрүшүнә мане олан аз мигдар милли сәдләри арадан галдырын, бунунла сиз она анчаг там фәалијјәт азадлығы вермиш оларсыныз. Бир әмтәәнин дикәринә мүбадилә едилдији шәраит нә гәдәр әлверишли олса да, муздлу әмәклә капитал арасындакы мүнасибәтләр галдыгча, истисмарчылар синфи вә истисмар олу-

һанлар синфи һәмишә мөвчуд олачагдыр. Капиталын даһа фајдалы тәтбигинин сәнаје капиталистләри илә муздлу фәһләләр арасындакы антагонизми мәһв едәчәјини хәјал едән тичарәт азадлығы тәрәфдарларынын тәкәббүрүнү баша дүшмәк һәгигәтән чәтиндир. Мәһз әксинәдир, бу һәмин ики синиф арасындакы әкслијин анчаг даһа ајдын шәкилдә мејдана чыхмасына чатдыра биләр.

Бирчә анлыға фәрз един ки, даһа нә тахыл ганунлары, нә көмрүкханалар, нә дә шәһәрләрин идхал көмрүкләри вардыр, бир сөзлә, индијәдәк фәһләнин өз јохсул вәзијјәтинин сәбәбләри һесаб едә билдији бүтүн тәсадүфи һаллар тамамилә јох олмушдур, — бунунла бирликдә ондан өз һәгиги дүшмәнини кизләдән бүтүн пәрдәләр дағыдылмыш олар.

О көрәр ки, буховлардан азад олмуш капитал ону көмрүкханалар тәрәфиндән гојулмуш көмрүкләрин сыхышдырдығы капиталдан һеч дә аз әсарәт алтына алмыр.

Чәнаблар, өзүнүзү абстракт *азадлыг* сөзү илә алдатмајын! Бу кимин азадлығыдыр? Бу һәр бир ајрыча шәхсин башга шәхсә нисбәтлә азадлығы дејилдир. Бу, капитал үчүн фәһләнин сон ширәсини сыхыб чыхармаг азадлығыдыр.

Бу азадлыг азад рәгабәтә әсасланан вәзијјәтин мәһсулундан башга бир шеј олмадығы һалда, азад рәгабәти азадлыг идејасы васитәси илә нечә мүгәддәс тутмаг олар?

Биз ејни бир милләтин мүхтәлиф синифләри арасында тичарәт азадлығынын нә кими бир гардашлыг доғурдуғуну көстәрдик. Дүнјанын мүхтәлиф милләтләри арасында тичарәт азадлығынын јарадачағы гардашлыг чәтин ки, даһа сых гардашлыг хассәләри илә фәргләнәрди. Космополитик шәкил алан истисмара ән үмуми гардашлыг ады вермәк — белә бир идеја анчаг буржуазијада доға биләрди. Һәр бир ајрыча өлкә дахилиндә азад рәгабәтин доғурдуғу бүтүн дағыдычы һадисәләр дүнја базарында даһа бөјүк мигјасда јенидән чанландырылыр. Бу барәдә тичарәт азадлығы тәрәфдарларынын јајдыглары софизмләрдән, тамамилә үч лауреатын: Һоп, Морз вә Грегин чәнабларынын дәлилләри сәвијјәсиндә дуран софизмләрдән даһа бәһс етмәјинә еһтијач јохдур.

Бизә, мәсәлән, дејирләр ки, тичарәт азадлығы бејнәлхалг әмәк бөлкүсү доғурарды вә бунунла да һәр бир өлкә үчүн онун тәбии үстүнлүкләринә мүвафиг истеһсал нөвүнү мүәјјән едәрди.

Чәнаблар, бәлкә сиз күман едирсиниз ки, гәһвә вә шәкәр истеһсалы Вест-Һиндин тәбии истеʼдадыдыр.

Тичарәтлә гәтијјән иши олмајан тәбиәт ики јүз ил бундан әввәл орада әсла нә гәһвә ағачы, нә дә шәкәр гамышы јетирмирди.

Бәлкә һеч әлли ил дә кечмәз ки, орада артыг нә гәһвә, нә дә шәкәр тапылмаз, чүнки өзүнүн даһа учуз истеһсалы сајәсиндә Ост-Һинд артыг галибијјәтлә Вест-Һиндин гондарма тәбии

истеʼдадына мејдан охујур. Һәм дә тәбиәт төһфәләринин бол олдуғу бу Вест-Һинд артыг инкилисләр үчүн Дәккә маһалынын тохучулары кими ағыр бир јүкдүр, һалбуки ахы онларын да тагәдимдән бәри әл илә тохумаг истеʼдады вар иди.

Бу заман бир чәһәти дә нәзәрдән гачырмаг лазым дејилдир: һәр шеј инһисара алындығына көрә, бизим зәманәмиздә дә бәʼзи елә сәнаје саһәләри вар ки, бунлар бүтүн башга сәнаје саһәләри үзәриндә һөкмранлыг едир вә бу саһәләрлә ән чох мәшғул олан халгларын дүнја базарында һөкмранлығыны тәʼмин едир. Мәсәлән, палтар һазырламаға хидмәт едән, бирликдә көтүрүлмүш бүтүн башга хаммал нөвләринә нисбәтән памбыг бејнәлхалг мүбадиләдә хејли даһа бөјүк тичарәт әһәмијјәтинә маликдир. Тичарәт азадлығы тәрәфдарлары һәр бир сәнаје саһәсиндә ики-үч хүсуси истеһсал нөвү ахтарыб тапараг бунлары сәнаје чәһәтдән ән чох инкишаф етмиш өлкәләрдә ән учуз истеһсал едилән үмуми истеһлак шејләринин истеһсалы илә тәрәзинин бир көзүнә гојдугда, һәгигәтән күлүнч вәзијјәтдә олурлар.

Әсла тәәччүблү дејилдир ки, тичарәт азадлығы тәрәфдарлары бир өлкәнин дикәри һесабына нечә варлана билдијини баша дүшмәк игтидарында дејилдирләр; ахы бу чәнаблар һәр бир өлкә дахилиндә бир синфин дикәри һесабына нә јолла варлана билдијини баша дүшмәји бундан даһа аз арзу едирләр.

Лакин, чәнаблар, елә дүшүнмәјин ки, биз азад тичарәти тәнгид едәркән, һимајә системини мүдафиә етмәк нијјәтиндәјик.

Өзүнү конститусијалы гурулушун дүшмәни еʼлан едиб, бунунла да өзүнү көһнә гајданын тәрәфдары еʼлан етмәмәк олар.

Һәм дә һимајә системи бу вә ја башга халгда ири сәнаје јаратмаг үчүн, јәʼни ону дүнја базарындан асылы вәзијјәтә салмаг үчүн анчаг бир васитәдир; лакин дүнја базарындан асылылыг јарандығы замандан еʼтибарән азад тичарәтдән дә чох вә ја аз дәрәчәдә асылылыг мејдана кәлир. Бундан әлавә, һимајә системи өлкә дахилиндә азад рәгабәтин инкишафына көмәк едир. Буна көрә биз көрүрүк ки, мәсәлән, Алманијада олдуғу кими, буржуазија онунла бир синиф кими һесаблашмағы тәләб етдији өлкәләрдә о, һимајә көмрүкләринә наил олмаг үчүн чох бөјүк сәʼј сәрф едир. Бу көмрүкләр буржуазија үчүн феодализм вә мүтләг һакимијјәт әлејһинә бир силаһ хидмәти көрүр, бунлар онун үчүн өз гүввәләрини топлајыб өлкә дахилиндә тичарәт азадлығыны һәјата кечирмәкдә бир васитәдир.

Лакин үмумијјәтлә десәк, индики заманда һимајә системи мүһафизәкар системдир, азад тичарәт системи исә дағыдычы тәʼсир көстәрир. О әввәлки милләтләрин дағылмасына сәбәб олур вә пролетариат илә буржуазија арасындакы антагонизми сон һәддә чатдырыр. Бир сөзлә, азад тичарәт системи ичтимаи ингилабы сүрʼәтләндирир. Одур ки, чәнаблар, анчаг бу ингилаби мәʼнада мән тичарәт азадлығына сәс верирәм.

1848-чи ил февралын әввәлләриндә Брүсселдә ајрыча китабча шәклиндә чап едилмишдир.

Имза: Карл Маркс

1848-чи ил нәшринин мәтниндән чап олунур.

Русчасы франсызчадан тәрчүмә едилмишдир

К. МАРКС

«СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИНӘ ДАИР» ӘСӘРИНДӘН. БЕРЛИН, 1859

Иш вахтынын билаваситә пул өлчү ваһиди олмасы һаггында тә’лим илк дәфә мүнтәзәм сурәтдә *Чон Греј** тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир. О тәклиф едир ки, мәркәзи милли банк өз филиал банклары васитәси илә, мүхтәлиф әмтәәләрин истеһсалына сәрф едилән иш вахтыны тәсдиг етсин. Истеһсалчыја онун әмтәәси әвәзиндә һәмин әмтәә дәјәринин рәсми шәһадәтнамәси, јә’ни онун әмтәәсиндә нә гәдәр иш вахты олдуғу һаггында бир гәбз верилир**; 1 иш һәфтәси, 1 иш күну, 1 иш сааты вә с. һаггындакы бу банкнотлар ејни заманда банкын анбарларында олан башга әмтәәләрдән һәр һансы шәкилдә еквивалент алмаг үчүн бир шәһадәтнамәдир***. Грејин тәфәррүаты-

---

* *John Gray*. «The social system. A treatise on the principle of exshange». Edinburgh. 1831 [*Чон Греј*. Ичтимаи систем. Мүбадилә принсипләри һаггында трактат». Единбург. 1831]. Һабелә онун бу әсәри илә мүгајисә ет: *«Lectures on the nature and use of money»*. Edinburgh, 1848. [«Пулун тәбиәти вә ишләдилмәси һаггында мүһазирәләр». Единбург, 1848]. Феврал ингилабындан сонра Греј Франса мүвәггәти һөкумәтинә јазылы бир мә’рузә көндәрәрәк, ону өјрәдирди ки, Франсанын «organisation of labour» [«әмәк тәшкилинә»] дејил, «organisation of exchange» [«мүбадиләнин тәшкилинә»] еһтијачы вардыр вә өзүнүн ујдурдуғу пул системиндә бунун планы тамамилә һазырланмышдыр. Мәрһәмәтли Чон һеч фикринә дә кәтирмирди ки, онун «Ичтимаи систем» әсәри мејдана кәлдикдән 16 ил сонра бу кәшф патентини ихтирачы Прудон алачагдыр.

** *Греј*. «Ичтимаи систем вә и. а.», сәһ. 63: «Пул јалныз бир гәбз олараг буна шәһадәт етмәлидир ки, пул саһиби ја мүәјјән бир дәјәри милли сәрвәт фондуна вермишдир, ја да бу дәјәри ораја вермиш олан башга шәхсдән белә бир дәјәр алмаг һүгугу әлдә етмишдир».

*** «Мүәјјән бир дәјәр мәһсулда артыг маддиләшмиш олдугда, банка гојула биләр вә тәләб олунан кими дәрһал орадан кери көтүрулә биләр, лакин һамылыгча гәбул едилән белә бир шәртлә ки, нәзәрдә тутулан милли банка мүәјјән бир шеј гојмуш олан шәхс бу шејин дәјәринә бәрабәр олан

на гәдәр диггәтлә һазырладығы вә һәр јердә мөвҹуд инкилис идарәләринә ујғунлашдырылан әсас принсипи беләдир. Грej дејир ки, белә бир систем олдугда,

«инди пулла алмаг асан олдуғу кими, истәнилән вахт пула сатмаг да ејни дәрәҹәдә асан оларды; истеһсал тәләбин һеч бир заман түкәнмәјән мунтәзәм бир мәнбәји оларды»*.

Нәҹиб металлар башга әмтәәләрә нисбәтән өз «имтијазлы» вәзијјәтини итирәрди вә

«базарда јағ, јумурта, маһуд вә читлә јанашы өзүнә лајиг бир јер тутарды, бунларын дәјәри исә бизи алмазын дәјәриндән артыг марагландырмазды»**.

«Биз өз хәјали дәјәр өлчүмүзү, гызылы сахламалы вә бунунла да өлкәнин мәһсулдар гүввәләрини буховламалыјыг, јохса биз тәбии дәјәр өлчүсүнә, әмәјә мүраҹиәт едиб өлкәнин мәһсулдар гүввәләринә сәрбәстлик вермәлијик?»***.

Әкәр иш вахты имманент дәјәр өлчүсүдүрсә, онда бәс нәјә көрә онунла јанашы олараг башга, кәнар бир өлчү мөвҹуддур? Нәјә көрә мүбадилә дәјәри инкишаф едиб гијмәтә чеврилир? Нәјә көрә бүтүн әмтәәләр өз дәјәрини ајрылыгда көтүрүлән вә беләликлә дә мүбадилә дәјәринин адекват варлығына, јә'ни пула чеврилән хүсуси бир әмтәәдә гијмәтләндирир? Грејин һәлл етмәли олдуғу проблем белә иди. О буну һәлл етмәк әвәзиндә белә хәјал едир ки, әмтәәләр бир-биринә билаваситә, ичтимаи әмәк мәһсуллары кими мүнасибәтдә ола биләр. Лакин әмтәәләр һәгигәтдә нәдирсә, бир-биринә белә бир мүнасибәтдә ола биләр. Әмтәәләр бир-бириндән асылы олмајан ајрыча, хүсуси ишләрин билаваситә мәһсулларыдыр вә хүсуси мүбадилә просесиндә өзкәнинкиләшмәклә өзүнүн үмуми ичтимаи әмәк характерини сүбут етмәлидир; башга сөзлә десәк, әмәк әмтәә истеһсалы әсасында јалныз фәрди ишләрин һәртәрәфли өзкәнинкиләшдирилмәси васитәси илә ичтимаи әмәк олур. Әкәр Греј әмтәәләрдә олан иш вахтыны *билаваситә ичтимаи* иш вахты һесаб едирсә, онда о буну ичтимаиләшдирилмиш иш вахты вә ја билаваситә бирләшмиш фәрдләрин иш вахты һесаб едир. Бу һалда доғрудан да гызыл вә күмүш кими һәр һансы спесифик бир әмтәә башга әмтәәләрин гаршысына үмуми әмәјин тәҹәссүмү кими чыха билмәзди, мүбадилә дәјәри гијмәтә чеврилмәзди; лакин бунунла бәрабәр истеһлак дәјәри дә мүбадилә дәјәри олмазды, мәһсул дөнүб әмтәә олмазды вә беләликлә дә буржуа истеһсалынын лап әсасы мәһв едилмиш оларды. Ла-

---

дәјәри һәр һансы бир башга шәкилдә орадан көтүрә билсин вә банка гојдуғу мәһз ејни шеји көтүрмәјә мәҹбур олмасын». Ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 67—68.

* Ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 16.

** Греј. «Пулун тәбиәти вә ишләдилмәси һаггында мүһазирәләр», сәһ. 182.

*** Ситат кәтирилән әсәр. сәһ. 169.

кин Греј буну гәтијјән нәзәрдә тутмур. Онун фикринчә, *мәһсуллар бир әмтәә кими истеһсал едилмәли, лакин әмтәә кими мүбадилә едилмәмәлидир.* Греј бу хош арзунун јеринә јетирилмәсини милли банка тапшырыр. Бир тәрәфдән, банкын шәхсиндә чәмијјәт фәрдләри хүсуси мүбадилә шәраитиндән асылы олмаjан һала салыр, дикәр тәрәфдән исә, чәмијјәт онлары хүсуси мүбадилә әсасында истеһсалы давам етдирмәјә вадар едир. Буна көрә дә дахили ардычыллыг Грејин буржуа истеһсалы шәртләрини бир-биринин ардынча инкар етмәјә мәчбур едир, һәрчәнд Греј јалныз әмтәә мүбадиләсиндән доған пулу «ислаһ етмәк» истәјир. Мәсәлән, Греј капиталы милли капитала*, торпаг мүлкијјәтини милли мүлкијјәтә** чевирир вә онун банкынын фәалијјәтинә диггәтлә нәзәр салынса, мә'лум олур ки, о нәинки бир әли илә әмтәәләри гәбул едиб дикәр әли илә дә кәтирилмиш әмәк үчүн гәбз верир, һабелә истеһсалын өзүнү дә тәнзим едир. Греј өзүнүн «Пулун тәбиәти вә ишләдилмәси һаггында мүһазирәләр» адлы сон әсәриндә горха-горха өз иш пулуну халис буржуа ислаһаты кими тәгдим етмәјә чалышыр вә даһа биабырчы бир мә'насызлыг ичәрисиндә долашыб галыр.

Һәр бир әмтәә билаваситә пулдур. Әмтәәнин натамам вә буна көрә дә јанлыш тәһлилиндән Грејин һасил едилән нәзәријјәси беләә иди. «Иш пулу», «милли банк» вә «әмтәә анбарлары»нын «үзви» шәкилдә гәрарлашдырылмасы јалныз бир хүлјадыр вә бурада еһкам хәјали сурәтдә куја дүнјаны идарә едән бир ганун кими гәләмә верилир. Бир еһкам ки, дејир: әмтәә билаваситә пулдур вә ја хүсуси шәхсин бу әмтәәдәки хүсуси әмәји билаваситә ичтимаи әмәкдир, — әлбәттә, бу еһкам бу вә ја башга бир банкын она инанмасы вә она ујғун һәрәкәт етмәси нәтичәсиндә дөнүб һәгигәт олмур. Әксинә, бу һалда ифлас әмәли тәнгид ролуну өз үзәринә көтүрәрди. Грејдә кизли вә онун өзү үчүн намә'лум галан шеји, јә'ни иш пулунун игтисади чәһәтдән сәсләнән бир ибарә олуб пулу мәһв етмәк вә пулла бирликдә мүбадилә дәјәрини, мүбадилә дәјәри илә бирликдә әмтәәни, әмтәә илә бирликдә исә буржуа истеһсал формасыны мәһв етмәк кими нәчиб бир арзуну пәрдәләдијини, — буну гисмән Грејдән әввәл, гисмән дә ондан сонра јазмыш олан бә'зи инкилис социалистләри ачыг сөјләјирдиләр***. Лакин *пулун* деврилмәсини вә *әмтәәнин* ән јүксәјә галдырылмасыны социализмин маһијјәти

* «Һәр бир өлкәнин ишләри милли капиталла көрүлмәлидир» (*Чон Греј.* «Ичтимаи систем», сәһ. 171).

** «Торпаг милли мүлкијјәтә чеврилмәлидир». (Ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 298).

*** Мәсәлән, бах: *W. Thompson.* «An inquiry into the distribution of wealth етс». London, 1824 [*У. Томпсон.* «Сәрвәт бөлкүсү принсипләринин тәдгиги вә и. а.». Лондон, 1824]; *Bray.* «Labours wrongs and labours remedy». Leeds, 1839 [*Брej.* «Әмәк барәсиндә әдаләтсизликләр вә онларын арадан галдырылмасы васитәләри». Лидс, 1839].

кими чидди сурәтдә тәблиғ етмәк вә бунунла да сосиализми әмтәә илә пул арасындакы зәрури әлагә кими садә бир шеји баша дүшмәмәк дәрәчәсинә чатдырмаг вәзифәси јалныз чәнаб *Прудонун* вә онун мәктәбинин пајына дүшмүшдүр*.

Бу китабдан тәрчүмә едилмишдир: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 67—70.

---

* Бу мелодраматик пул нәзәријјәсинин хүласәси олараг бу китабы көтүрмәк олар: Alfred Darimon. «De la réforme des banques». Paris, 1856, [*Алфред Даримон.* «Банк ислаһаты һаггында», Парис, 1856].

К. МАРКС

ПРУДОН ҺАГГЫНДА

(И. Б. Швејтсерә мәктуб)[72]

Лондон, 24 јанвар 1865-чи ил

Мөһтәрәм чәнаб!

Дүнән алдығым мәктубда Сиз *Прудон* һаггында өз рә'јими әтрафлы билдирмәјими мәндән тәләб едирсиниз. Вахтын чатышмамасы мәнә Сизин арзунузу јеринә јетирмәјә имкан вермир. Һәм дә онун әсәрләриндән *һеч бири* әлимдә јохдур. Лакин Сизә көмәк етмәјә һазыр олдуғуму сүбут етмәк үчүн мән тәләсик гысача бир гаралама јаздым. Сиз буну сонра тамамлаја биләрсиниз, буна әлавәләр едә биләрсиниз, буну ихтисар едә биләрсиниз — бир сөзлә, Сиз бунунла истәдијиниз һәр бир шеји едә биләрсиниз*.

Прудонун илк тәчрүбәләри даһа јадымда дејилдир. Онун *«Үмумдүнја дили»*[73] һаггындакы шакирдлик әсәри көстәрир ки, Прудон һәлл етмәк үчүнән ади билији чатышмадығы мәсәләләрин һәллинә нә гәдәр утанмазлыгла кириширди.

Онун *«Мүлкијјәт нәдир?»*[74] адлы илк әсәри, шүбһәсиз, онун ән јахшы әсәридир. Бу әсәр өз мәзмунунун јенилији илә олмаса да, һәр һалда көһнәни јени вә өткәм бир диллә сөјләмәк чәһәтдән там бир дөвр јаратмышды. Она мә'лум олан франсыз сосиалистләринин вә коммунистләринин әсәрләриндә «propriété»**, әлбәттә, нәинки мүхтәлиф чәһәтләрдән тәнгид едилмиш, һабелә утопик шәкилдә *«арадан галдырылмышды»*. Фејербах Һекелин јанында нә исә, Прудон да бу китабы илә Сен-Симон вә Фурјеје нисбәтән тәхминән ејни вәзијјәт алмышдыр. Һекелә нисбәтән Фејербах сон дәрәчә јохсулдур. Лакин Һекелдән *сонра* Фејербах там бир дөвр јаратды, чүнки христиан шүуруна хош кәлмәјән вә тәнгидин мүвәффәгијјәтләри үчүн мүһүм олуб Һекелин

* Биз ән јахшысы мәктубу *һеч бир дәјишиклик етмәдән* бурахмағы мүнасиб билдик. («Social-Demokrat» *гәзети редаксијасынын гејди).*

** — «мүлкијјәт». *Ред.*

мистик бир clair-obscur* ичиндә сахладығы бә'зи ҹәһәтләри *биринҹи сыраја* гојмушдур.

Беләдемәк мүмкүнсә, Прудонун бу әсәриндә һәлә күҹлү бир үслуб әзәләси үстүнлүк тәшкил едир. Һәм дә әсәрдәки бу үслубу мән онун башлыҹа мәзијјәти һесаб едирәм. Көрүнүр ки, Прудон анҹаг көһнәни јенидән тәсвир етдији јерләрдә дә бу онун үчүн мүстәгил бир кәшфдир; дедикләри онун өзү үчүн јени иди вә буну о јени бир шеј кими гијмәтләндирир. Сијаси игтисадын «ән мүгәддәс» ҹәһәтләри үзәринә онун кәскин бир өткәмликлә һүҹум етмәси, бајағы буржуа дүшүнҹәсини лаға гојаркән онун ишләтдији итиағыллы парадокслар, мәвһведиҹи тәнгид, аҹы истеһза, мөвҹуд оланын ијрәнҹлијинә гаршы каһ бир јердә, каһ да башга бир јердә өзүнү көстәрән дәрин вә сәмими бир һиддәт дујғусу, ингилаби инам—бүтүн бу кејфијјәтләр сајәсиндә *«Мүлкијјәт нәдир?»* китабы охуҹулары вәҹдә кәтирди вә илк дәфә мејдана чыхаркән күҹлү тә'сир бағышлады. Сијаси игтисадын ҹидди елми тарихиндә бу китаб ады чәкилмәјә чәтин лајиг олсун. Лакин бу ҹүр курултулу әсәрләр нәфис әдәбијјатда олдуғу кими, елмдә дә өз ролуну ојнајыр. Мәсәлән, *Малтусун «Әһали һаггында»*[75] адлы китабыны көтүрүн. Бу китаб биринҹи нәшриндә «sensational pamphlet»**дән башга бир шеј дејилди вә бундан әлавә, башдан-баша *әдәбијјат оғурлуғу* иди. Бунунла белә, *инсан нәсли һаггындакы бу ифтира* нә гәдәр күҹлү бир тә'сир көстәрди!

Прудонун китабы әлимдә олсајды, бир нечә мисалла онун илк *јазы үслубуну* асанлыгла көстәрмәк оларды. О өзү ән мүһүм һесаб етдији параграфларда *антиномијаларын* шәрһиндә *Канты* тәглид едир — Кант, о заман Прудонун тәрҹүмәләр васитәси илә таныш олдуғу јеканә алман философу иди, — вә белә бир мүәјјән тә'сир ојаныр ки, Кант үчүн олдуғу кими, онун үчүн дә антиномијаларын һәлли инсан зәкасындан *«о тәрәфдә»* олан, јә'ни онун өз зәкасы үчүн ајдын олмадан галан бир шејдир.

Бүтүн заһири ифрат ингилабчылыға бахмајараг, артыг «Мүлкијјәт нәдир?» әсәриндә зиддијјәтә тәсадүф едилир: бир тәрәфдән, Прудон ҹәмијјәти франсыз парсел кәндлиси (сонралар — petit bourgeois***) бахышлары призмасындан тәнгид едир, дикәр тәрәфдән дә сосиалистләрдән көтүрдүјү мигјасы она тәтбиг едир.

Китабын елә тәкҹә ады онун нөгсанларыны көстәрирди. Суал о дәрәҹәдә јанлыш шәкилдә гојулмушду ки, буна дүзкүн ҹаваб вермәк мүмкүн дејилди. *Антик «мүлкијјәт мүнасибәтләрини» феодал* мүнасибәтләри, феодал мүнасибәтләрини исә *«буржуа»* мүнасибәтләри мәһв етмишди. Тарих өзү беләликлә кечмиш *мүлкијјәт мүнасибәтләрини* тәнгид етмишди. Әслиндә Прудонда

* — думанлыг. *Ред.*
** — курултулу памфлет. *Ред.*
*** — хырда буржуа. *Ред.*

бәһс едилән шеј мөвчуд *муасир буржуа мүлкиjјәти* иди. Мүлкиjјәт нәдир? — суалына бу *мүлкиjјәт мүнасибәтләринин* мәчмусуну, *ирадә мүнасибәтләри* олараг бунларын *јуридик ифадәси* шәклиндә дејил, бунларын реал формасында, јә'ни *истеһсал мүнасибәтләри* олараг әһатә едән *«сијаси игтисадын»* анчаг тәнгиди тәһлили илә чаваб вермәк оларды. Лакин Прудон бу игтисади мүнасибәтләрин бүтүн мәчмусуну үмуми јуридик бир *«мүлкиjјәт», «la propriété»* анлајышы илә гарышдырдығына көрә, һәлә 1789-чу илдән әввәл *Бриссонун* ејни сөзләрлә вә бунун кими бир әсәрдә[76] — «La propriété c'est le vol»*да—вердији чаваб чәрчивәсиндән кәнара чыха да билмәзди.

Бундан олса-олса анчаг белә бир нәтичә чыхыр ки, *«оғурлуг»* һаггындакы буржуа-јуридик анлајышлары буржуанын өзүнүн *«дүзлүклә»* әлдә етдији кәлиринә дә тәтбиг едилә биләр. Дикәр тәрәфдән, мүлкиjјәтин зоракылыгла позулмасы олмаг е'тибары илә *«оғурлуг» мүлкиjјәти нәзәрдә тутдуғуна көрә*, Прудон *әсил буржуа мүлкиjјәти* һаггында онун өзү үчүн ајдын олмајан һәр чүр әлламәлик ичәрисиндә долашыб галмышдыр.

1844-чү илдә Парисдә олдуғум заман Прудонла арамызда шәхси мүнасибәт әмәлә кәлмишди. Бурада буну она көрә хатырладырам ки, онун, әмтәәләри сахталашдырмасынын, инкилисләрин дедији кими, «sophistication»унун тәгсиринин бир һиссәси мүәjјән дәрәчәјә гәдәр мәним дә үзәримә дүшүр. Чох заман кечәләр сүбһә гәдәр давам едән узун мүбаһисәләр заманы мән она, өзү үчүн чох зәрәрли олараг, һекелчилик сирајәт етдирмишдим, лакин о, алман дилини билмәдијинә көрә, һекелчилији лазымынча өјрәнә билмәди. Мәним башладығым иши мән Парисдән сүркүн едиләндән сонра ч. *Карл Грун* давам етдирмишди. Алман фәлсәфәси мүәллими олмаг е'тибары илә онун мәндән белә бир үстүнлүјү дә вар иди ки, өзү һәмин фәлсәфәни гәтиjјән анламырды.

Өзүнүн икинчи бөјүк әсәри олан *«Јохсуллуг фәлсәфәси* вә и. а.» һәлә чыхмамышдан аз әввәл Прудон өзү мәнә бу барәдә чох мүфәссәл бир мәктубда хәбәр вермишди, һәмин мәктубда һәмчинин бу сөзләр дә вар иди: «J'attends votre férule critique»**. Доғрудан да, бу тәнгид тезликлә онун үзәринә јағдырылды (мәним *«Фәлсәфә јохсуллуғу* вә и. а.» китабымда, *Парис*, 1847), һәм дә елә бир шәкилдә ки, бизим достлуғумуза һәмишәлик сон гојду.

Бурада дејиләнләрдән Сиз көрүрсүнүз ки, Прудонун *«Јохсуллуг фәлсәфәси, јахуд игтисади зиддиjјәтләр системи»* адлы китабында *«Мүлкиjјәт нәдир?»* суалына о әслиндә илк дәфә чаваб вермишди. Доғрудан да, Прудон анчаг өзүнүн биринчи китабы чыхдыгдан сонра өз игтисади мәшғәләләринә башламышды; о кәшф етмишди ки, ирәли сүрдүјү суала *сөјүшлә* дејил,

* — «Мүлкиjјәт оғурлугдур». *Ред.*
** — Сизин чидди тәнгидинизи көзләјирәм. *Ред.*

анчаг мүасир *«сијаси игтисадын»* тәһлили илә чаваб вермәк олар. Ејни заманда да о, игтисади категоријалар системини диалектик шәкилдә шәрһ етмәјә тәшәббүс етмишди. *Кантын* һәлледилмәз *«антиномијалары»* əвәзиндә инди инкишаф васитәси олараг *Һекел «зиддијјәти»* мејдана чыхмалы иди.

Онун ики чилдлик галын әсәринин тәнгидини Сиз мәним чаваб әсәримдә тапарсыныз. Мән орада әзчүмлә буну да көстәрмишәм ки, Прудон елми диалектиканын сиррини нә гәдәр аз баша дүшмүшдүр вә, дикәр тәрәфдән, *игтисади категоријаларда мадди истеһсалын мүәјјән инкишаф пилләсинә ујғун кәлән тарихи истеһсал мүнасибәтләринин нәзәри ифадәләрини* көрмәк әвәзиндә, бунлары мә'насыз бир шәкилдә әзәлдән мөвчуд олан *әбәди идејалара* чевирмәклә спекулјатив фәлсәфәнин иллүзијаларына нә дәрәчәдә шәрик олур вә белә долајы бир јолла нечә јенидән буржуа игтисади нөгтеји-нәзәринә гајыдыр*.

Сонра мән буну да көстәрирәм ки, Прудон тәнгид етмәјә киришдији «сијаси игтисада» нә гәдәр кифајәт етмәз дәрәчәдә, бә'зән садәчә бир шакирд гәдәр аз бәләддир вә нечә утопистләрлә бирликдә о да тарихи һәрәкатын, *азадлыг* үчүн өзү *мадди шәраит* јарадан һәрәкатын тәнгиди сурәтдә дәрк едилмәсини елмин мәнбәји етмәк әвәзиндә, *«елм»* дејилән елә бир шејин далынча гачыр ки, онун васитәси илә «ичтимаи мәсәләнин һәлли» үчүн apriori** формул ичад етмәк мүмкүн олсун. Хүсусилә дә орада һәр шејин әсасы — *мүбадилә дәјәри* һаггында Прудонун анлајышларынын нә гәдәр тутгун, јанлыш вә јарымчыг бир шәкилдә галдығы көстәрилмишдир; буна көрә дә Прудон *Рикардонун* дәјәр нәзәријјәсинин утопик шәкилдә шәрһ едилмәсини јени елмин әсасы һесаб едир. Онун үмуми нөгтеји-нәзәри һаггындакы мүлаһизәми мән бу сөзләрлә хүласә едирәм:

«Һәр бир игтисади мүнасибәтин өз јахшы вә пис тәрәфи вардыр — бу елә бир јеканә нөгтәдир ки, бурада ч. Прудон дедијиндән дөнмүр, јахшы тәрәфи, онун фикринчә, игтисадчылар мејдана гојурлар; пис тәрәфи сосиалистләр ифша едирләр. Игтисадчылардан о, әбәди игтисади мүнасибәтләрин зәруриліјинә инамы көтүрүр; сосиалистләрдән — елә бир иллүзијаны көтүрүр ки, буна әсасән онлар јохсуллугда (көһнә чәмијјәти јыхачаг дағыдычы, ингилаби чәһәт көрмәк әвәзиндә)*** анчаг јохсуллуг

---

* «Мөвчуд мүнасибәтләрин — буржуа истеһсал мүнасибәтләринин — *тәбии* мүнасибәтләр олдуғуну демәклә игтисадчылар белә демәк истәјирләр: бу мүнасибәтләр мәһз елә мүнасибәтләрдир ки, һәмин мүнасибәтләр шәраитиндә сәрвәт истеһсалы вә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы тәбиәт ганунларына ујғун олур. Демәли, бу мүнасибәтләрин өзү заманын тә'сириндән асылы олмајан *тәбии ганунлардыр.* Бунлар чәмијјәти һәмишә идарә етмәли олан *әбәди ганунлардыр.* Беләликлә, индијәдәк тарих вар иди, инди исә даһа јохдур» (бах: мәним әсәримдә сәһ. 113[77]).

** — әввәлчәдән, тәчрүбәјәдәк, мүчәррәд мүлаһизәләри әсас тутараг. *Ред.*

*** — мө'тәризәјә алынмыш сөзләри Маркс бу мәгаләдә әлавә етмишдир. *Ред.*

көрүрләр. О бунларын һәр икиси илә разылашыр, һәм дә бу заман елмин нүфузуна әсасланмаға чалышыр. Елм исә онун тәсәввүрүндә нә исә бир елми формулун чылыз өлчүләриндән ибарәт олур; о, даим формуллар ардынча гачмагдадыр. Бах буна көрә дә ч. Прудон хәјал едир ки, һәм сијаси игтисадын, һәм дә коммунизмин тәнгидини вермишдир; әслиндә о бунларын һәр икисиндән ашағыдыр. Игтисадчылардан ашағыдыр — она көрә ки, е'чазкар формула малик философ олмаг е'тибары илә о өзүнү сырф игтисади тәфәррүатла мәшғул олмаг зәрурәтиндән хилас олмуш һесаб едир; сосиалистләрдән ашағыдыр — она көрә ки, онун — һеч олмазса нәзәри сурәтдә — буржуа көрүш даирәсиндән јүксәјә галхмаг үчүн нә мәрдлији, нә дә узагкөрәнлији чатышмыр...

О бир елм гәһрәманы кими буржуалардан вә пролетарлардан јүксәкдә чөвлан етмәк истәјир, лакин капиталла әмәк арасында, сијаси игтисадла коммунизм арасында даим тәрәддүд едән анчаг *хырда буржуа* олур»*.

Бу һөкм нә гәдәр сәрт олса да, мән инди дә бунун һәр бир кәлмәсинә гол чәкирәм. Лакин буну да унутмамалыдыр ки, мән Прудонун китабыны petit bourgeois сосиализминин мәчәлләси е'лан едиб буну нәзәри чәһәтдән сүбут етдијим бир заманда игтисадчылар, онларла да бирликдә сосиалистләр Прудона гәддар ифрат ингилабчы кими лә'нәт јағдырырдылар. Елә буна көрәдир ки, мән сонралар да һеч бир заман өз сәсими онун ингилаба *«хәјанәтиндән»* дәм вуранларын сәсинә гошмамышам. Лап әввәлдән һәм башгалары, һәм дә өзү тәрәфиндән јанлыш баша дүшүлән бу адам өзүнә бағланан әсассыз үмидләри доғрултмамышса, бу онун тәгсири дејилдир.

«Мулкијјәт нәдир?» әсәринин әксинә олараг, *«Јохсуллуг фәлсәфәси»ндә* Прудон үслубунун бүтүн нөгсанлары чох әлверишсиз бир шәкилдә нәзәрә чарпыр. Үслубу баштан-баша, франсызларын дедији кими, ampoulé-дир**. Алман фәлсәфә үслубу кими гәләмә верилән курултулу спекулјатив чәфәнкијат, галлара мәхсус ағыл кәскинлији онун имдадына чатмадығы һәр јердә мејдана чыхыр. Ловғалыг, базарлардакы чығырган тә'рифләмә дили, хүсусилә дә сахта *«елм»* илә өјүнмәк вә онун һаггында сәмәрәсиз бошбоғазлыг лап адамын гулағыны дешир. Онун биринчи әсәриндәки сәмими һәрарәт бурада, мүәјјән јерләрдә, мүнтәзәм олараг һәјәчанлы, чошгун ибарәләрлә әвәз едилир. Һәм дә мәктәб тәһсили көрмәјиб өз алимлији илә ачиз вә ијрәнч шәкилдә өзүнү көзә сохмаға чәһд едән бу адам, мәктәб тәһсили көрмәјиб өз тәфәккүр орижиналлығы вә мүстәгиллији илә ловғаланмаг кими анаданкәлмә хасијјәти артыг сарсымыш олан бу адам, елм саһәсиндәки бу parvenu*** белә хәјал едир ки, өзүнә

* јенә орада, сәһ. 119, 120[78].
** — тәмтәраглыдыр. *Ред.*
*** — бамбылы. *Ред.*

хас олмајан вә эсла малик олмадығы бир шејлә өјүнмәлидир. Үстәлик олараг бу хырда буржуа психолокијалы адам, франсыз пролетариатынын һәрәкатында ојнадығы әмәли рол үчүн һөрмәт едилмәјә лајиг олан *Кабе*[79] кими бир адамын үзәринә эсла дүзкүн олмајан бир шәкилдә, әдәбсиз, кобуд, ағылсыз, сәтһи бир шәкилдә һүчум едир; лакин о, мәсәлән, *Дунуаје* илә чох нәзакәтли рәфтар едир (ахы о һәр һалда «дөвләт мәшвәрәтчисидир») , һәрчәнд бу Дунуајенин бүтүн гијмәти, өз галын вә дөзүлмәз дәрәчәдә дарыхдырычы үч чилдлик[80] эсәриндә күлүнч бир чиддиликлә ригоризм тәблиғ етмәсиндәдир, буну исә Һелветси белә сәчијјәләндирмишдир: *«On veut que les malheureux soient parfaits».* (Бәдбәхтләрдән камиллик тәләб едирләр).

Феврал ингилабы Прудон үчүн доғрудан да тамамилә јерсиз олду, ахы о, һәмин ингилабдан чәми бир нечә һәфтә әввәл гәти сүбут етмишди ки, *«ингилаблар дөвру»* һәмишәлик кечиб кетмишдир. Прудонун Милли мәчлисдәки чыхышы, баш верән бүтүн һадисәләри нә гәдәр аз баша дүшдүјүнү көстәрсә дә, һәр чүр тә'рифә лајигдир[81]. Ијун үсјанындан *сонра* бу чыхыш бөјүк бир мәрдлик иди. Бундан әлавә, онун чыхышынын белә бир мүсбәт нәтичәси олду ки, ч. Тјер Прудонун тәклифләри әлејһинә сөјләдији вә сонра ајрыча бир китабча шәклиндә нәшр едилән нитгиндә[82] франсыз буржуазијасынын бу мә'нәви рүкнү үчүн нә гәдәр мискин бир ушаг катехизисинин дајаг олдуғуну бүтүн Авропаја сүбут етди. Ч-б *Тјерә* нисбәтән *Прудон* доғрудан да ән гәдим бир нәһәнк дәрәчәсинә чатырды.

«Crédit gratuit»*ин вә буна әсасланан *«халг банкынын»* («banque du peuple») ихтира едилмәси ч. Прудонун сон игтисади «икидликләриндәндир». Мәним *«Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»* адлы китабымда, 1-*чи бурахылыш,* Берлин 1859 (сәһ. 59—64[83]) сүбут едилир ки, буржуа «сијаси игтисадынын» әсас үнсүрләрини, јә'ни *әмтәәләрин пула* мүнасибәтини Прудонун билмәмәси онун бахышларынын нәзәри әсасы үчүн мәнбә олмушдур, даһа көһнә олуб даһа јахшы ишләнмиш лајиһәләрин садәчә тәкрар едилмәси исә бу әсас үчүн әмәли үстгурум олмушдур. Кредитин, — мәсәлән, XVIII эсрин әввәлләриндә, сонра да јенидән XIX эсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә олдуғу кими, әмлакын бир синфин әлиндән дикәр синфин әлинә кечмәсинә көмәк етдији, — мүәјјән игтисади вә сијаси шәраитдә пролетариатын азад олмасынын сүр'әтләнмәсинә көмәк едә биләчәји тамамилә шүбһәсиздир вә өз-өзүнә ајдындыр. Лакин *фаиз кәтирән капиталы капиталын башлыча формасы* һесаб етмәк, кредитин хүсуси бир тәтбигини, фаизин хәјали ләғв едилмәсини ичтимаи дәјишиклијин әсасына чевирмәјә чалышмаг башданбаша *мешшан* фантазијасыдыр. Доғрудан да биз көрүрүк ки, һәлә *он једдинчи эср инкилис хырда буржуазијасынын игтисад-*

---

* — мүфтә кредитин. *Ред.*

чы идеологлары һәмин фантазијаны этрафлы сурәтдә инкишаф етдирирдиләр. Фаиз кәтирән капитал һаггында Прудонун Бастиа илә мүбаһисәли (1850-чи ил)[84], *«Јохсуллуг фәлсәфәси»*ндән хејли ашағыда дурур. О елә бир дәрәҹәјә чатыр ки, һәтта Бастиа да ону әзә билир вә әлејһдары она һәр дәфә зәрбә вурдугда, о күлүнч бир шәкилдә гәзәбләнир.

Бир нечә ил бундан әввәл Прудон, кәрәк ки, Лозанна һөкумәт даирәләри тәрәфиндән е'лан едилән мүсабигә үчүн *«Веркиләр»*[85] һаггында бир әсәр јазмышды. Бурада даһилијин сон изләри дә арадан галхыр вә јалныз petit bourgeois tout pur* галыр.

Прудонун сијаси вә фәлсәфи әсәрләринә кәлдикдә, бүтүн бунларда да игтисади әсәрләриндәки ејни зиддијјәтли, икили характер өзүнү көстәрир. Һәм дә бунларын халис јерли — анҹаг Франса үчүн әһәмијјәти вардыр. Лакин франсыз сосиалистләри XVIII әср буржуа волтерчилијинә вә XIX әср алман аллаһсызлығына нисбәтән диндарлыға өзләринин үстүнлүк әламәти кими бахмағы мүнасиб һесаб етдикләри бир заманда дин, килсә вә и. а. үзәринә Прудонун һүҹумлары Франса шәраитиндә бөјүк бир хидмәт иди. Әкәр Бөјүк Пјотр рус барбарлығына барбарлыгла галиб кәлмишдисә, Прудон да франсыз ибарәчилијинә ибарәчиликлә галиб кәлмәк үчүн өзүндән асылы олан һәр бир шеји етмишдир.

Онун *«Дөвләт чеврилиши»*[86] һаггындакы китабы садәҹә пис бир әсәр дејил, ачыгҹа алчаглыг һесаб едилмәлидир, лакин бу алчаглыг онун хырда буржуа нөгтеји-нәзәринә тамамилә ујғун кәлир; бурада о, Луи Бонапарт гаршысында әзилиб-бүзүлүр вә доғрудан да, ону франсыз фәһләләри үчүн мәгбул көстәрмәјә чалышыр; онун *Полша*[87] әлејһинә сон әсәри дә беләдир, бурада о, чарын хошуна кәлмәк үчүн бир ахмаг һәјасызлығы көстәрир.

Прудону чох заман *Руссо* илә мүгајисә едирдиләр. Белә бир мүгајисәдән даһа сәһв шеј ола билмәз. О даһа чох *Ник. Ленкејә* бәнзәјир, лакин Ленкенин *«Мүлки ганунлар нәзәријјәси»*[88] адлы китабы исте'дадлы бир әсәрдир.

Прудон өз тәбиәти е'тибары илә диалектикаја мејл көстәрирди. Лакин әсил елми диалектиканы һеч бир заман баша дүшмәдијинә көрә софистикадан ирәли кедә билмәмишдир. Бу әслиндә онун хырда буржуа нөгтеји-нәзәри илә әлагәдар иди. Тарихчи *Раумер* кими хырда буржуа да «бир тәрәфдән» илә «дикәр тәрәфдән» ифадәләриндән ибарәтдир. О өз игтисади мәнафејиндә, *буна көрә* һәмчинин өз сијасәтиндә дә, өз дини, елми вә бәдии көрүшләриндә беләдир. О өз әхлагында беләдир, in everything** беләдир. О, тәҹәссүм етмиш бир зиддијјәтдир. Һәм дә о, Прудон кими, ити ағыллы бир адамдырса, өз зиддијјәтләри илә ојунбазлыг етмәјә вә бунлары, шәраитә көрә, көз-

---

* халис хырда буржуа. *Ред.*

** — һәр шејдә. *Ред.*

ләнилмәз, чығырган, бә'зән биабырчы, бә'зән дә парлаг парадокслара чевирмәјә тезликлә адәт едир. Елмдә фырылдагчылыгла сијаси ујғунлашма беләбир нөгтеји-нәзәрлә гырылмаз сурәтдә әлагәдардыр. Бу чүр һәрифләрдә һәвәс доғуран бирчә сәбәб галыр ки, бу да онларын *шөһрәтпәрәстлијидир;* бүтүн шөһрәтпәрәст адамлар кими, онлар анчаг бирчә дәгигәлик мүвәффәгијјәти, курулту гопармағы дүшүнүрләр. Һәм дә бу заман, мәсәлән, Руссону мөвчуд һакимијјәтлә һәр чүр, һәтта заһири сазишдән һәмишә горујан садә бир мә'нәви нәзарәт лабүд сурәтдә арадан галхыр.

Ола биләр кәләчәк нәсил Франса тарихинин бу јахын кечмишдәки дөврүнү сәчијјәләндирәркән десин ки, Луи Бонапарт бу дөврүн Наполеону, Прудон исә онун Руссо-Волтери олмушдур.

Инди исә мән бу адамын вәфатындан бу гәдәр аз бир заман кечәндән сонра мәрһумун һакими ролуну ојнамаға мәни мәчбур етмәнизин мәс'улијјәтини тамамилә Сизин үзәринизә гојурам.

Сизә һөрмәт едән ***Карл Маркс.***

1865-чи ил 24 јанварда јазылмышдыр

"Social-Demokrat" гәзетинин 1, 3 вә 5 феврал 1865-чи илдә чыхан 16, 17 вә 18-чи №-ләриндә дәрч едилмишдир

Бу китабдан тәрчүмә едилмишдир: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 24—31.

К. МАРКС

«ФӘЛСӘФӘ ЈОХСУЛЛУҒУ» ҺАГГЫНДА[89]

Карл Марксын *«Фәлсәфә јохсуллуғу»* 1847-чи илдә, Прудонун кичик башлыгда *«Јохсуллуг фәлсәфәси»* адландырылмыш *«Игтисади зиддијјәтләр»*и чап олундугдан аз сонра нәшр едилмишдир. Биринчи нәшри јајылыб гуртармыш олан *«Фәлсәфә јохсуллуғу»*ну тәкрар нәшр етмәјә бизи сөвг едән одур ки, ијирми иллик зәһмәтдән сонра *«Капитал»да* инкишаф етдирилмиш нәзәријјәјә чеврилән шеј һәмин китабда рүшејм һалында верилмишдир. Демәли, *«Фәлсәфә јохсуллуғу»*ну вә 1848-чи илдә Маркс вә Енкелс тәрәфиндән чап етдирилмиш *«Коммунист партијасынын манифести»*ни охумаг *«Капитал»*ы вә — Лассал кими — өз идејаларыны јухарыда көстәрилән әсәрләрдән көтүрмүш башга мүасир сосиалистләрин әсәрләрини өјрәнмәк үчүн бир кириш ола биләр. Маркс өз әсәрини бизим органын сәһифәләриндә тәкрар чап етмәјә разылыг вермәклә, бизә өз рәғбәтини билдирир.

Бир нечә сөз дә Прудон әлејһинә бу мүбаһисәнин кәскин истигамәти барәсиндә. Прудон, бир тәрәфдән, Дүнуаје, академик Бланки вә «Journal des Économistes»дән олан бүтүн күруһ кими рәсмән танынмыш игтисадчылар үзәринә һүчум етсә дә, бунунла бәрабәр онларын һејсијјәти гаршысында јалтаглыг да едә билирди, бунунла да бирликдә о, Маркс тәрәфиндән мүасир сосиализмин сәләфләри олараг һөрмәтли тутулан утопик сосиалистләр вә коммунистләр үзәринә кобуд сөјүшлә һүчум едирди. Дикәр тәрәфдән, ичтимаи истеһсалын керчәк тарихи инкишафыны анлашыглы етмәјә чалышан тәнгиди вә материалист сосиализмә јол ачмаг үчүн идеалист сијаси игтисадла әлагәни гәти гырмаг лазым иди, бу сијаси игтисадын сон тәчәссүмү исә, өзү дә дәрк етмәдән, Прудон иди.

Һәм дә Прудонун вәфатындан сонра Берлиндәки «Social-Demokrat» гәзети сәһифәләриндә чап едилмиш мәгаләдә Маркс бу мүбаризин көркәмли мәзијјәтләринә, 1848-чи ил ијун күнләриндән сонра онун мәрд һәрәкәтинә вә онун сијаси әдиблик истеʼдадына лајиги гијмәт вермишдир.

К. Маркс тәрәфиндән 1880-чи ил мартын ахырларында јазылмышдыр

„L'Egalite" гәзетиндә чап едилмишдир, № 12, 7 апрел 1880-чи ил, 2-чи серија

Гәзетин мәтни илә тутушдурулмуш әлјазмасындан чап олунур

Русчасы франсызчадан тәрчүмә едилмишдир

ГЕЈДЛӘР

1 *«Фәлсәфә јохсуллуғу. Ч-б Прудонун «Јохсуллуг фәлсәфәси»нә чаваб»* — марксизмин ән мүһүм нәзәри әсәрләриндән бири, К. Марксын хырда буржуа идеологу П. Ж. Прудона гаршы јөнәлдилмиш башлыча әсәридир. Фәһләләр арасында елми коммунизм идејаларынын јајылмасына чидди манеә олан Прудон бахышларынын тәнгидини вермәк вә ејни заманда ингилаби пролетар һәрәкатынын нәзәријјә вә тактикасынын бир сыра мәсәләләрини елми материализм мөвгеләриндән шәрһ етмәк нијјәти Марксда 1846-чы ил декабрын ахырларында, Прудонун бундан бир гәдәр әввәл чапдан чыхмыш «Игтисади зиддијјәтләр системи, јахуд Јохсуллуг фәлсәфәси» китабыны охумаг нәтичәсиндә әмәлә кәлмишди. Рус әдиби П. В. Анненкова 1847-чи ил 28 декабр тарихли мәктубунда Маркс, сонралар Прудон әлејһинә китабынын әсасыны тәшкил етмиш бир сыра чох мүһүм идејалар сөјләмишди. Енкелсин Маркса 1847-чи ил 15 јанвар тарихли мәктубундан көрүндүјү кими, Маркс 1847-чи илин јанварында артыг Прудона чаваб үзәриндә чалышырды. 1847-чи ил апрелин әввәлләриндә Марксын әсәри әсасән баша чатдырылмышды вә чапда иди (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, Икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 39). 1847-чи ил ијунун 15-дә Маркс бу әсәрә гыса мүгәддимә јазмышды.

Марксын китабы 1847-чи ил ијулун әввәлләриндә Брүсселдә вә Парисдә чапдан чыхды. Марксын сағлығында әсәр тәкрар нәшр едилмәди. 1885-чи илдә бу әсәрин алманча илк нәшри чыхды. Тәрчүмәни Енкелс редактә етмиш, алманча нәшринә хүсуси мүгәддимә вә бир сыра гејдләр јазмышды. Алманча тәрчүмәсини редактә едәркән Енкелс 1847-чи ил франсызча нәшриндән, 1876-чы ил јанварын 1-дә Маркс тәрәфиндән I Интернасионалын рус бөлмәсинин үзвү Н. И. Утинин арвады Наталја Утинаја бағышланмыш нүсхәдә едилән дүзәлишләрдән истифадә етмишди. 1886-чы илдә «Әмәк азадлығы» адлы рус марксист групу В. Засулич тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш «Фәлсәфә јохсуллуғу»нун русча биринчи нәшрини бурахды. Бу әсәрин алманча икинчи нәшри 1892-чи илдә чыхды. Буна Енкелс мәтндә дүрүст олмајан бир нечә јерин дүзәлдилмәсинә һәср едилмиш кичик бир мүгәддимә јазмышды (бах: бу нәшр, сәһ. 17). 1896-чы илдә, Енкелсин вәфатындан сонра, Марксын гызы Лаура Лафарг тәрәфиндән һазырланмыш франсызча икинчи нәшри чапдан чыхды вә бурада да Марксын Н. Утинаја бағышладыгы нүсхәдә сәһифәләрин кәнарында едилмиш дүзәлишләр нәзәрә алынды. — 1.

[2] Бу әсәр Енкелс тәрәфиндән К. Марксын «Фәлсәфә јохсуллуғу. Ч-б Прудонун «Јохсуллуг фәлсәфәси»нә чаваб» әсәринин алманча биринчи нәшринә мүгәддимә олараг јазылмышды. Китаб 1885-чи ил јанварын икинчи јарысында бу адла чапдан чыхмышды: «Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons «Philosophie das Elends»», Stuttgart, 1885; елә һәмин ил јанварын әввәлләриндә мүгәддимә Енкелсин тәшәббүсү илә «Neue Zeit» журналында «Маркс вә Родбертус» ады илә дәрч едилмишди. Мүгәддимә китабын алманча 1892-чи илдә чапдан чыхан икинчи нәшринә дә дахил едилмишди. Мүгәддимә рус дилиндә илк дәфә Марксын бу әсәринин 1886-чы илдә Ченеврәдә «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән бурахылан русча биринчи нәшриндә В. Засуличин тәрчүмәсиндә чап едилмишди.

«Die Neue Zeit» («Јени Зәманә») — алман сосиал-демократијасынын нәзәри журналыдыр, Штутгартда 1883-чү илдән 1890-чы илин октјабрына гәдәр һәр ај, сонра 1923-чү илин пајызына гәдәр һәр һәфтә чыхмышдыр. 1883-чү илдән 1917-чи илин октјабрына гәдәр К. Каутски, 1917-чи илин октјабрындан 1923-чү илин пајызына гәдәр Һ. Кунов журналын редактору олмушдур. 1885—1894-чү илләрдә Ф. Енкелс журналда өзүнүн бир сыра мәгаләләрини чап етдирмиш, өз мәсләһәтләри илә журналын редаксијасына даим көмәк көстәрмиш вә журналда марксизмдән кери чәкилмәк һаллары үстүндә редаксијаны дәфәләрлә тәнгид етмишдир. 90-чы илләрин икинчи јарысындан е'тибарән, Ф. Енкелсин вәфатындан сонра журналда мүнтәзәм сурәтдә тәфтишчиләрин мәгаләләри чап едилмәјә башлады. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә журнал сентрист мөвгеји тутараг әслиндә сосиал-шовинистләрә көмәк едирди. —*3.*

[3] P. J. Proudhon. «Systéme des contradictions economiques, ou Philosophie de la misére». T. I—II, Paris, 1846. —*3.*

[4] Марксын «Прудон һаггында (И. Б. Швејтсерә мәктуб)» мәгаләсиндән бәһс олунур (бах: бу нәшр, сәһ. 158—165).

«Social-Demokrat» («Сосиал-демократ») — лассалчы Үмуми алман фәһлә иттифагынын органыдыр. Бу адла гәзет 1864-чү ил декабрын 15-дән 1871-чи илә гәдәр Берлиндә нәшр едилмишдир; 1864—1865-чи илләрдә онун редактору И. Б. Швејтсер олмушдур. —*3.*

[5] Маркс вә Енкелс «Social-Demokrat»да даһа әмәкдашлыг етмәјәчәкләри һаггында бәјанаты бу гәзетин редаксијасына 1865-чи илин февралында көндәрмишдиләр; Марксын көрдүјү тәдбирләр сајәсиндә бәјанат тезликлә бир чох алман гәзетләриндә чап едилди. Бунунла әлагәдар олараг Швејтсер ону 1865-чи ил мартын 3-дә «Social-Demokrat» да чап етмәјә мәчбур олду (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 79). —*3.*

[6] Енкелс Марксын «Капитал»ынын икинчи чилдинин алманча биринчи нәшринә јаздығы вә 1885-чи ил мајын 5-дә тамамладығы өз мүгәддимәсини нәзәрдә тутур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 24-чү чилд, сәһ. 3—23). [К. Маркс, Капитал, икинчи чилд. Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты. Бакы, 1956, сәһ. 1—20] —*4.*

[7] Rodbertus-Jagetzow. «Zur Erkenntniß unsrer staatswirthschaftlichen Zustände». Neubrandenburg und Friedland, (Родбертус-Јакетсов. «Игтисади гурулушумузун дәрк едилмәсинә даир». Нөј-Бранденбург вә Фридланд, 1842). —*4.*

[8] Маркс һаггында бу бөһтанчы иттиһамлар Родбертусун ашағыдакы мәктубларындадыр: Р. Мејерә 1871-чи ил 29 нојабр тарихли мәктубу (бу китабда: «Briefe und Socialpolitische Aufsätze von Dr. Rodbertus—Jagetzow, Herausgegeben von Dr. R. Meyer». Bd. I, Berlin, S. 134. — «Д-р Родбертус-Јакетсовун мәктублары вә ичтимаи-сијаси әсәрләри. Д-р Мејер тә-

рәфиндән нәшр едилмишдир». I чилд, Берлин, сәh. 134) вә J. Селлерә 1875-чи ил 14 март тарихли мәктубу (бу журналда: «Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft». Bd. 35, Tübingen, 1879, S. 219 — «Үмуми дөвләтшүнаслыг мәсәләләринә даир журнал». 35-чи чилд. Түбинкен, 1879, сәh. 219). —*4.*

[9] Енкелс Родбертусун 1850 вә 1851-чи илләрдә Берлиндә «Sociale Briefe an fon Kirchmann» («Фон Кирхмана ичтимаи мәктублар») кими үмуми адла нәшр едилмиш үч ајрыча әсәрини нәзәрдә тутур. —*4.*

[10] Rodbertus. «Sociale Briefe an von Kirchmann. Zweiter Brief: Kirchmann's sociale Theorie und die meinige». Berlin, 1850, S. 54 (Родбертус. «Фон Кирхмана ичтимаи мәктублар. Икинчи мәктуб: Кирхманын ичтимаи нәзәријјәси вә мәним ичтимаи нәзәријјәм». Берлин, 1850, сәh. 54). —*4.*

[11] D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». London, 1817 (Д. Рикардо. «Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын әсаслары». Лондон, 1817). —*4.*

[12] 1821-чи илдә Лондонда «The Source and Remedy of the National Difficuities. deduced from Principles of Political Economy, in A Letter to Lord John Russell». London, 1821 («Милли чәтинликләрин мәнбәји вә hәлли, бунлар сијаси игтисадын әсас мүддәаларындан hасил едилмишдир. Лорд Чон Расселә мәктуб». Лондон, 1821) адлы аноним памфлет чап олунмушду. Бу памфлетин характеристикасы «Капитал»ын икинчи чилдинин алманча биринчи нәшринә Енкелсин мүгәддимәсиндә верилмишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 24-чү чилд, сәh. 15—17). [К. Маркс. Капитал, икинчи чилд, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1956, сәh. 11—13]. —*4.*

[12] Бах: бу нәшр, сәh. 51; курсив вә мө'тәризәдәки сөзләр Енкелсиндир. —*5.*

[14] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 13-чү чилд, сәh. 1—167. [К. Маркс Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1955]. —*5.*

[15] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 13-чү чилд, сәh. 48. [К. Маркс. Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты. Бакы, 1955, сәh. 51]. —*6.*

[16] D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Енкелс фәсилләрин бөлмәләрә ајрылдығыны көстәрир, китабын 1817-чи илдә Лондонда чыхан биринчи нәшриндә исә бу јохдур; бу бөлкүнү Рикардо анчаг 1819-чу илдә чыхан икинчи нәшрдән е'тибарән дахил етмишдир; 1821-чи илдә китабын мүәллиф тәрәфиндән хејли јенидән ишләнмиш үчүнчү нәшри чыхмышдыр. —*7.*

[17] J. Gray. «The Social System: A Treatise on the Principle of Exchange». Edinburg, 1831, (Ч. Грej. «Ичтимаи систем. Мүбадилә принсипи hаггында трактат». Единбург, 1831). —*8.*

[18] 1871-чи илдә Родбертус «Der Normal-Arbeitstag» («Нормал иш күнү») адлы бир мәгалә дәрч етдирмишди; мәгалә сентјабрын 16-да, 23-дә вә 30-да «Berliner Revue» («Берлин ичмалы») журналында чап едилмиш, сонра исә јенә hәмин илдә Берлиндә ајрыча китабча шәклиндә чыхмышды. —*8.*

19 Родбертус-Јакетсовун әдәби ирсинин, хүсусән онун «Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann». Berlin, 1884 («Капитал. Фон Кирхмана дөрдүнчү ичтимаи мәктуб». Берлин, 1884) әсәринин нәшриндә иштирак едән бир груп адамлардан бәһс олунур; бу әсәрин нашири вә она јазылмыш киришин мүәллифи Т. Козак иди; мүгәддимәни вулгар алман игтисадчысы А. Вагнер јазмышды. —*8.*

20 К. Марксын «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәриндән Ч. Грејин бахышларынын тәнгиди верилән парча нәзәрдә тутулур (бах: бу нәшр, сәһ. 154—157). Бу парча «Фәлсәфә јохсуллуғу»нун алманча биринчи нәшринә әлавәләрдән бири олараг дахил едилмишдир. —*8.*

21 Rodbertus-Jagetzow. «Zur Erkenntniß unsrer staatswirthschaftlichen Zustände» Neubrandenburg und Friedland,1842, S. 61. —*8.*

22 Родбертусун «Капитал. Фон Кирхмана дөрдүнчү ичтимаи мәктуб» әсәринә А. Вагнерин мүгәддимәсиндән ашағыдакы јер нәзәрдә тутулур; «Бурада Родбертус анчаг ән бөјүк зәкалара мәхсус бир абстракт тәфәккүр гүввәси көстәрир» (бах: C. Rodbertus-Jagetzow. «Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann». Berlin, 1884, S. VII—VIII). — *9.*

23 Rodbertus-Jagetzow. «Zur Erkenntniß unsrer staatswirthscaftlichen Zustände». Neubrandenburg und Friedland, 1842, S. 62. Ашағыда да бу әсәр арашдырылыр вә ондан ситат кәтирилир. —*9.*

24 1871-чи илдә гүввәјә минмиш Алманија империјасы чинајәт мәчәлләсинин 110-чу параграфында Алманија империјасында гүввәдә олан ганунлара вә ја фәрманлара табе олмамаға јазылы шәкилдә ачыг чағырыш үстүндә 600 маркаја гәдәр пул чәримәси вә ја 2 илә гәдәр һәбс чәзасы нәзәрдә тутулурду. —*14.*

25 «Фәлсәфә јохсуллуғу»нун бу заман Марксын гызы Лаура Лафарг тәрәфиндән һазырланан франсызча икинчи нәшри нәзәрдә тутулур; лакин бу нәшрин һазырланмасы узанды вә бу нәшр Парисдә анчаг Енкелсин вәфатындан сонра, 1896-чы илдә чыхды. —*15.*

26 Бах: бу нәшр, сәһ. 141—153. —*16.*

27 Кириш гејдиндә көстәрилән јер үчүн бах: бу нәшр, сәһ. 51. Бурада 1847-чи ил франсызча нәшринин мәтниндә кедән вә 1885-чи ил алманча нәшриндә тәкрар едилән чүз'и дәгигсизликләрдән Австрија буржуа сосиологу вә һүгугчусу А. Менкер өзүнүн «Там әмәк кәлири һүгугу тарихи сәпкидә» китабында (1886) Маркса вә Енкелсә гаршы ифтиралар үчүн истифадә етмишди. Менкер әлејһинә чеврилән мүбаһисә характерли «Һүгуги сосиализм» әсәриндә бу ифтиралар да ифша едилмишдир (бу барәдә бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 513). —*17.*

28 W. Thompson. «An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth Most Conducive to Human Happiness». London, 1824 (У. Томпсон. «Инсан сәадәтинә ән чох көмәк едән сәрвәт бөлкүсү принсипләринин тәдгиги», Лондон, 1824). —*17.*

29 Маркс бу китабдан ситат кәтирир: Simonde de Sismondi. «Etudes sur l'économie politique». T. I—II, Bruxelles, 1837—1838 (Симонд де Сисмонди. «Сијаси игтисад очеркләри». I—II чилдләр, Брүссел, 1837—1838). —*26.*

[30] Lauderdale. «Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique». Traduit de l'anglais, par E. Lagentie de Lavaïsse. Paris, 1808, p. 33.—*27.*

[31] D. Ricardo. «Des principes de l'économic politique et de l'impôt». Traduit de l'anglais par F.—S. Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J.-B. Say. T. II, Paris, 1835, p. 65 (Д. Рикардо. «Сијаси игтисадын вә верки ҝојулмасынын әсаслары». Инкилисҹәдән тәрҹүмә едәни Ф. С. Констансио, Ж. Б. Сејин изаһлары вә тәнгиди ҝејдләри илә. II ҹилд, Парис, 1835, сәһ. 65). —*27.*

[32] Бу китаб нәзәрдә тутулур: A. Anderson. «An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the Earliest Accounts to the Present Time» (А. Андерсон. «Тиҹарәт һаггында ән илк мә'луматдан индијәдәк онун мәншәјинин тарихи вә хроноложи очерки»). Биринҹи нәшри 1764-ҹү илдә Лондонда чыхмышдыр. —*29.*

[33] H. Storch. «Cours d'économic politique, ou Exposition des principes qui de'terminent la prospérite' des nations». T. I—IV, Paris, 1823. (Һ. Шторх. «Сијаси игтисад курсу, јахуд Халгларын рифаһыны мүәјјән едән әсасларын шәрһи». I—IV ҹилдләр, Парис, 1823), Маркс I ҹилдә истинад едир. —*30.*

[34] 1815-ҹи илдә Наполеон мүһарибәләри гуртардыгдан вә Франсада Бурбонлар сүлаләси бәрпа едилдикдән сонра башланан дөвр нәзәрдә тутулур. —*33.*

[35] A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations» (А. Смит. «Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат»). Биринҹи нәшри 1776-чы илдә Лондонда чыхмышдыр. —*34.*

[36] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 1-ҹи ҹилд, сәһ. 544—571 вә 2-ҹи ҹилд, сәһ. 231—517. —*38.*

[37] Буакилберин әсәриндән бу мәҹмуә үзрә ситат ҝәтирилир: «E'conomistes-financiers du XVIII siecle». Précédés de noties historiques sur chaque auteur, et accompagne's de commentaires et de notes explicatives, par Eugéne. Daire. Paris, 1843. («XVIII әср игтисадчы-малијјәчиләри». Ежен Дерин һәр бир мүәллиф һаггында тарихи очеркләри, шәрһ вә изаһатлары илә. Парис, 1843). —*49.*

[38] W. Atkinson. «Principles of Political Economy». London, 1840.—*50.*

[39] Th. Hodgskin. «Popular Political Economy». London, 1827 (Т. Һодскин. «Популјар сијаси игтисад». Лондон, 1827).

Орижиналын бу јериндә сәһвән Һопкинс фамилијасы јазылмышдыр. 1892-ҹи илдә «Фәлсәфә јохсуллуғу»нун алманҹа икинҹи нәшриндә Енкелс Марксын бу истинады барәсиндә әсассыз еһтималлар сөјләмәк үчүн австријалы буржуа һүгугчусу Менкер тәрәфиндән истифадә едилән һәмин дәгигсизлији дүзәлтмишдир. (Бах: бу нәшр, 26-чы ҝејд). —*51.*

[40] W. Thompson. «An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth Most Conducive to Human Happiness». London, 1824. T. R. Edmonds. «Practical Moral and Political Economy». London, 1828.—*51.*

[41] J. F. Bray. «Labour's Wrongs and Labour's Remedy» Leeds, 1839.—*51.*

42 Он саатлыг иш күнү һаггында јалныз јенијетмәләрә вә фәһлә гадынлара аид ганун Инкилтәрә парламенти тәрәфиндән 1847-чи ил ијунун 8-дә гәбул едилмишди. Лакин тәчрүбәдә бир чох фабрикчиләр бу гануна е'тинасызлыг көстәрмишдиләр. —*56*.

43 Маркс Волтерин «Парламент тарихи» («Histoire du parlement») әсәринин бир фәслиндән ситат кәтирир; фәслин ады беләдир: «Рекентлик дөврүндә малијјә вә Ло системи». —*60*.

44 Рикардонун китабынын франсызча нәшринә Сејин гејди нәзәрдә тутулур (бах: 40-чы гејд), II чилд, сәһ. 206—207. —*63*.

45 N. W. Senior. «Political Economy». In: «Encyclopedia Metropolitana, or Universal Dictionary of Knowledge». Vol. VI, London, 1836.—*65*.

46 J. St. Mill. «Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy». London, 1844.

Th. Tooke. «A. History of Prices, and of the State of the Circulation, from 1793 to 1837». Vol. I—II, London, 1838 (Т. Тук. «1793-чү илдән 1837-чи иләдәк гијмәтләрин тарихи вә тәдавүлүн вәзијјәти». I—II чилдләр, Лондон, 1838). —*65*.

47 Th. Cooper. «Lectures on the Elements on of Political Economy». Китабын биринчи нәшри 1826-чы илдә Колумбијада, икинчи, тамамланмыш нәшри 1831-чи илдә Лондонда чыхмышдыр. —*65*.

48 M. Th. Sadler. «The Law of Population». Vol. I, London, 1830, p. 83, 84.—*66*.

49 Көненин ики әсас игтисади әсәри нәзәрдә тутулур: «Tableau économique» (1758) вә «Analyse du Tableau économique» (1766). — *74*.

50 Маркс Көненин мүасири Н. Бодонун 1770-чи илдә чап едилән «Игтисади чәдвәлин изаһы» («Explication du Tableau économique») әсәринә ишарә едир. —*75*.

51 G. W. F. Hegel. «Wissenschaft der Logik». Bd. III; Werke, 2-te Aufl., Bd. V, Berlin 1841, S. 320. (К. В. Ф. Һекел. «Мәнтиг елми», III чилд: Әсәрләри, 2-чи нәшри, V чилд, Берлин, 1841, сәһ. 320). —*77*.

52 Маркс Лукретсинин «Шејләрин тәбиәти һаггында» поемасында (III китаб, 869-чу мисра) ашағыдакы парчада дејилмиш сөзләри верир: «mortalem viam mors immortalis ademit» («Фани һәјаты өлмәз өлүм апарды»). —*79*.

53 A. de Villeneuve-Bargemont. «Histoire de l'économie politique». Биринчи нәшри 1839-чу илдә Брүсселдә чыхмышдыр. —*87*.

54 Маркс А. Смитин «Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат» китабынын франсызча нәшриндән ситат кәтирир: «Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations». T. I, Paris, 1802, p. 33—34. —*93*.

55 Лемонте өзүнүн бу китабыны нәзәрдә тутур: «Raison, folie, chacun son mot; petit cours de morale mis à la porteé des vieux enfants». Paris, 1801

(«Зәка, ағылсызлыг — һәр кәсә өз сөзү; гоча ушагларын анлаја биләчәји кичик әхлаг курсу». Парис, 1801). Маркс Лемонтенин «Influence morale de la division du travail» («Әмәк бөлкүсүнүн әхлаги тә'сири») әсәриндән ситат кәтирир, бурада исә Лемонте јухарыдакы китаба истинад едир. —*93.*

56 A. Ferguson. «Essai sur l'histoire de la société civile». T. II, Paris, 1783, p. 108—110. —*94.*

57 Ch. Babbage. «Traité sur l'économie des machines et des manufactures». Paris, 1833, p. 230 (Ч. Баббеч. «Машынларын вә фабрикләрин игтисади тәбиәти һаггында трактат», Парис, 1833, сәһ. 230). —*100.*

58 A. Ure. «Philosophie des manufactures, ou E'conomie industrielle». Bruxelles, 1836, t. l. premiére partie, chapitre I. —*103.*

59 P. Rossi. «Cours d'économie politique». T. I—II, Paris, 1840—1841. — *108.*

60 J. Steuart «Recherche des princîpes de l'économie politique». T, II, Paris, 1789, p. 190—191. Китабын инкилисчә биринчи нәшри 1767-чи илдә Лондонда чыхмышдыр. —*110.*

61 Волтер. «Гырх екүсү олан адам» («L'homme aux quarante ecus»). —*111.*

62 W. Petty. «Political arithmetick» У. Тетти. («Сијаси һесаб») Ашағыдакы китабда: W. Petty. «Several essays in political arithmetick». London 1699, (У. Петти. «Сијаси һесаб саһәсиндән очеркләр». Лондон, 1699). —*119.*

63 О заман Франсада гүввәдә олан ганунлар — 1791-чи илдә буржуа ингилабы заманы Мүәссисләр мәчлиси тәрәфиндән гәбул едилмиш Ле Шапелје гануну дејилән ганун вә Наполеон империјасы заманы һазырланмыш чинајәт мәчәлләси — фәһлә иттифаглары јарадылмасыны вә тә'тил дүзәлдилмәсини гадаған едиб, бунун үстүндә шиддәтли чәза верилмәсини нәзәрдә тутурду. Франсада һәмкарлар иттифагларынын гадаған олунмасы анчаг 1884-чү илдә ләғв едилмишдир. —*123.*

64 *Бирләшмиш пешәләрин милли ассосиасијасы* (National Association of United Trades) 1845-чи илдә Инкилтәрәдә тә'сис едилмиш тред-јунион тәшкилатыдыр. Ассосиасијанын фәалијјәти иш гүввәсини нисбәтән јахшы шәртләрлә сатмаг уғрунда, фабрика ганунверичилијини јахшылашдырмаг уғрунда игтисади мүбаризә чәрчивәсиндән кәнара чыхмырды. Ассосиасија 60-чы илләрин әввәлләринә гәдәр мөвчуд олмуш, лакин 1851-чи илдән сонра һәмкарлар һәрәкатында бөјүк рол ојнамамышдыр. —*124.*

65 Жорж Санд. «Јан Жижка», тарихи роман. Кириш. —*126.*

66 1846-чы ил нојабрын 1-дә Анненков Прудонун китабы һаггында Маркса јазырды: «Е'тираф едирәм ки, әсәрин планы өзү мүәјјән мөвзунун ишләнмәсинин вә онун мәнтиги инкишафынын зәрури нәтичәси олмагдан даһа чох, алман фәлсәфәсинин бир кушәсинә нәзәр сала билмиш бир адамын тәхәјјүлү бәһрәси кими көрүнүр». —*129.*

67 Бурада К. Маркс «Сијасәтин вә сијаси игтисадын тәнгиди» ады илә јазмаг истәдији әсәри нәзәрдә тутур. 1843-чү илин ахырларындан сијаси игтисады өјрәнмәклә мәшғул олан Маркс артыг 1844-чү илин јазында өз гаршысына материализм вә коммунизм мөвгеләриндән буржуа сијаси игтисадынын тәнгидини вермәк вәзифәсини гојмушду; о заман

онун јаздығы әлјазмаларындан бизә анчаг «1844-чү ил игтисади-фәлсәфи әлјазмалары» ады илә мә'лум олан һиссә кәлиб чатмышдыр (бу мәчмуәјә бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Илк әсәрләриндән», сәһ. 517—642). Маркс «Мүгәддәс аилә» китабы үзәриндә ишләмәси илә әлагәдар олараг сијаси игтисад саһәсиндәки мәшғәләләрини мүвәггәти дајандырды вә анчаг 1844-чү илин декабрында јенидән бу ишлә мәшғул олду. Инкилис, франсыз игтисадчыларынын вә башга игтисадчыларын әсәрләрини өјрәнмәси илә әлагәдар олараг Марксын 1845—1846-чы илләрдә тутдуғу чохлу конспект, көтүрдүјү игтибас вә етдији гејд галмышдыр.. Лакин бу дәфә дә Маркс өз нијјәтини һәјата кечирә билмәди. «Сијасәтин вә сијаси игтисадын тәнгиди» ады илә ики чилдлик әсәрин нәшри үчүн нашир Леске илә Марксын 1845-чи ил февралын 1-дә имзаладығы мүгавилә 1847-чи илин февралында нашир тәрәфиндән ләғв едилмишди. —*139.*

68 К. Марксын 1848-чи ил февралын әввәлләриндә Брүсселдә франсыз дилиндә чап едилән «*Тичарәт азадлығы һаггында нитг*» әсәри Марксын вә Енкелсин досту вә шакирди Вејдемејер тәрәфиндән һәмин 1848-чи илдә алман дилинә тәрчүмә едилиб Алманијада чап олунмушду. 1885-чи илдә бу әсәр Енкелсин арзусу илә «Фәлсәфә јохсуллуғу»нун алманча биринчи нәшринә әлавә олараг чап едилмиш вә о замандан е'тибарән һәмин нәшрин тәркибиндә дәфәләрлә тәкрар бурахылмышдыр. «Тичарәт азадлығы һаггында нитг»и илк дәфә 1885-чи илдә Плеханов рус дилинә тәрчүмә етмиш вә о, Ченеврәдә «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән ајрыча китабча шәклиндә чап едилмишдир. 1889-чу илдә Бостонда ајрыча Америка нәшри бурахылмыш вә бураја Енкелсин әввәлләр (1888-чи илин ијулунда) «Die Neue Zeit» (Јени Зәманә») журналында «Протексионизм вә тичарәт азадлығы» башлығы илә алман дилиндә ајрыча мәгалә шәклиндә чап олунан мүгәддимәси әлавә едилмишди. —*141.*

69 Јалныз јенијетмәләрә вә фәһлә гадынлара аид олан он саатлыг иш күнү һаггында ганун Инкилтәрә парламенти тәрәфиндән 1847-чи ил ијунун 8-дә гәбул едилмишди. Лакин әслиндә бир чох фабрикчиләр бу ганунa мәһәл гојмурдулар. —*144.*

70 Маркс Рикардонун әсәринин франсызча нәшриндән ситат кәтирир: «Des principes de l'économie politique et de l'impot». Traduit de l'anglais par F.-S. Constancio, avec des notes explicatives et crtiques par J.-B. Say. T. I, Paris, 1835, p. 178—179. —*146.*

71 A. Ure. «Philosophie des manufactures, ou E'conomie industrielle», T. I. Bruxelles, 1836, p. 34. —*150.*

72 «Прудон һаггында» мәгалә Маркс тәрәфиндән 1865-чи ил јанварын 24-дә Прудонун вәфаты мүнасибәти илә «Social-Demokrat» гәзетинин редактору Швејтсерин хаһиши илә јазылмышды. Мәгалә гәзетин 1865-чи илдә чыхан 1, 3 вә 5 феврал тарихли 16—18-чи №-ләриндә чап едилмишди. Әлјазмасынын бир һиссәсинин Марксын хәтти илә јазылмыш гарасы галмышдыр.

«Social-Demokrat» («Сосиал-Демократ») — лассалчы Үмуми алман фәһлә иттифагынын органыдыр. Бу адла гәзет 1864-чү ил декабрын 15-дән 1871-чи иләдәк Берлиндә нәшр едилмишдир; 1864—1865-чи илләрдә редактору И. Б. Швејтсер олмушдур.

1864-чү илин нојабрында Маркс вә Енкелс Швејсердән гәзетин проспектини алмышлар вә бу проспектдә Лассалын чағырышлары јох иди; ејни заманда Алманија фәһлә һәрәкатына тә'сир көстәрмәк үчүн әлләриндә башга бир мәтбуат органы олмадығына көрә онлар гејри-рәсми редактору В. Либкнехт олан «Social-Demokrat»да әмәкдашлыг етмәјә разылыг вердиләр.

«Social-Demokrat» үчүн Маркс тәрәфиндән јазылан «Прудон һаггында» мәгаләсиндән әлавә гәзетдә Марксын «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Тә'сис Манифести» вә «Тидман аға» адлы гәдим Данимарка халг маһнысынын Енкелс тәрәфиндән едилән тәрчүмәси (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 3—11, 32—33) чап едилмишди. «Social-Demokrat» редаксијасына Марксын вә Енкелсин мүнасибәтләри тарихи барәсиндә бах: гәзетдә әмәкдашлыгдан имтинанын сәбәбләри һаггында Марксын 1865-чи ил мартын 15-дә јазылан вә «Berliner Reform» гәзетиндә чап едилән бәјанаты (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри. Икинчи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 86—89).

Прудон һаггындакы мәгалә К. Марксын «Фәлсәфә јохсуллуғу» китабынын 1885 вә 1892-чи илләрдә Енкелсин редакторлуғу илә алманча чыхан биринчи вә икинчи нәшрләриндә тәкрар чап едилмишди. 1886-чы илдә мәгалә рус дилиндә илк дәфә «Фәлсәфә јохсуллуғу»нун «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән бурахылмыш нәшриндә чап едилмишди. Франсызчаја 1884-чү илдә Енкелс тәрчүмә етмиш вә бу тәрчүмәни П. Лафарг нәзәрдән кечирмишди; һәмин тәрчүмә «Фәлсәфә јохсуллуғу»нун 1896-чы ил франсызча нәшриндә чап едилмиш тәрчүмәсиндә әсас көтүрүлмүшдүр. —*158.*

73 Прудонун «Essai de grammaire générale» («Үмуми грамматика тәчрүбәси») әсәри нәзәрдә тутулур, һәмин әсәр бу китабда верилмишдир: Bergier. «Les éléments primitils des langues". Besançon 1837 (Бержје. «Дилләрин ибтидаи әсаслары». Безансон, 1837). —*158.*

74 P. J. Proudhon. «Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement» Paris 1840 (П. Ж. Прудон. «Мүлкијјәт нәдир? вә ја һүгуг вә һакимијјәт принсипи һаггында тәдгигат». Парис, 1840).—*158.*

75 T. R. Malthus. «An essav on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Gondorcet, and other writere», London, 1798 (Т. Р. Малтус. «Әһали гануну вә чәмијјәтин кәләчәк тәкмилләшмәсинә онун тә'сири һаггында тәчрүбә. Ч-б Годвинин, ч. Кондорсенин вә башга мүәллифләрин бахышлары һаггында гејдләрлә», Лондон, 1798). —*159.*

76 Ж. П. Бриссо де Варвилин «Recherches, philosophiques. Sur le droit de propriété et sur le vol, consideres daus la nature et dans la societe». («Фәлсәфи тәдгигләр. Тәбиәтдә вә чәмијјәтдә көтүрүлән мүлкијјәт һүгугу вә оғурлуг һаггында») әсәриндән бәһс олунур, һәмин әсәр бу китабда чап едилмишдир: «Bibliotheque philosophique du légistateur, du politique, du-jurisconsulte». T. VI, Berlin, Paris, Lyon, 1782. («Ганунверичинин, сијаси хадимин вә һүгугчунун фәлсәфә китабханасы». VI чилд, Берлин, Парис, Лион, 1782). —*160.*

77 Бах: бу нәшр. сәһ. 87. «Фәлсәфә јохсуллуғу»ндакы бу ситаты вә сонракы ситатлары Маркс ејни заманда франсыз вә алман дилләриндә верир. «Фәлсәфә јохсуллуғу»нун 1885 вә 1892-чи илләрдә Енкелсин редакторлуғу илә алманча бурахылан нәшрләриндә франсызча мәтн атылмышдыр. —*161.*

78 Бах: бу нәшр, сәһ. 91.—*162.*

79 Динч утопик сосиализмин көркәмли нүмајәндәси Етјена Кабенин XIX әсрин 30—40-чы илләриндә франсыз пролетариатынын сијаси һәрәкатындакы ролу нәзәрдә тутулур. Кабе тәрәфиндән нәшр едилән «Le Populaire» («Халг») вә «Le Populaire de 1841» («1841-чи ил халгы») адлы гәзетлә-

рин сәһифәләриндә о өз утопик лајиһәләрини тәблиғ етмәклә јанашы Ијул монархијасы үсул-идарәсини тәнгид едир вә демократик идејаларын јајылмасына көмәк едирди. Кабе өз әсәрләриндә, мәгаләләриндә, вәрәгәләриндә капитализм гурулушуну кәскин тәнгид едирди. Кабенин бахышларынын утопиклијинә бахмајараг, онун бу бахышлары франсыз пролетаријатынын сијаси чәһәтдән маарифләндирилмәси ишиндә хејли рол ојнамышды. —*163.*

[80] Ch. Dunoyer «De la liberte' du travail, on Simple expose des conditions dans lesquelles les forces humaines s'exercent avec le plus de puissance». T. II—III. Paris, 1845. (Ш. Дүнуаје. «Әмәк азадлығы һаггында, јахуд Инсан гүввәләринин өзүнү ән сәмәрәли шәкилдә кәстәрдији шәраитин садәчә тәсвири». I—III чилдләр. Парис, 1845). —*163.*

[81] 1848-чи ил ијулун 31-дә Франса Милли мәчлисинин ичласында Прудонун нитги нәзәрдә тутулур. Нитгин там мәтни бурада чап едилмишдир: «Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale». Vol. II, Paris, 1849, p. 770—782. («Милли мәчлисин ичласларынын протоколлары». II чилд, Парис, 1849, сәһ. 770—782). Прудон бу нитгиндә хырда буржуа утопик доктриналары руһунда бир сыра тәклифләр (борч фаизинин ләғв едилмәси вә и. а.) ирәли сүрүб, ејни заманда 1848-чи ил ијунун 23—26-да Парисдә пролетар үсјанынын иштиракчыларына диван тутулмасыны зоракылыг вә өзбашыналыг тәзаһүрү кими сәчијјәләндирмишди. Һәмин нитгә верилән әтрафлы гијмәт үчүн бу мәгаләјә бах: «Прудонун Тјер әлејһинә нитги» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. Икинчи нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 321—324). —*163.*

[82] Прудон тәрәфиндән Франса Милли мәчлисинин малијјә комиссијасына верилән тәклифләр әлејһинә Тјерин 1848-чи ил ијулун 26-дакы нитги нәзәрдә тутулур. Нитг бурада чап едилмишдир: «Compte rendu des seances de l'Assemblée Nationale». Vol. II, Paris, 1849, p. 666—671. —*163.*

[83] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри.. Икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 65—70 [К. Маркс. Сијаси игтисадын тәнгидинә даир.] Азәрнәшр, Бакы, 1955-чи ил, сәһ. 73—79. —*163.*

[84] «Gratuite du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et Proudhon». Paris, 1850 («Мүфтә кредит, ч.-б. Фр. Бастиа илә ч. Прудон арасында мүбаһисә». Парис, 1850). —*164.*

[85] П. Ж. Прудонун 1861-чи илдә Брүсселдә вә Парисдә нәшр едилән «Theo'rie de l'impot, question mise au concours par le conseil d'Etat du canton de Vaud en 1860». («Верки нәзәријјәси, 1860-чы илдә Во кантону Дөвләт шурасы тәрәфиндән мүсабигәјә верилән мәсәлә») әсәри нәзәрдә тутулур. —*164.*

[86] P. J. Proudhon. «La Rèvolution sociale demontrèe par le coup d'Etat du 2 dècembre». Paris, 1852. (П. Ж. Прудон. «Ичтимаи ингилаб 2 декабр дөвләт чеврилиши нөгтеји-нәзәриндән», Парис, 1852). —*164.*

[87] P. J. Proudhon. «Si les traités de 1815 ont cessé d'exister? Actes du futur congres», Paris, 1863. (П. Ж. Прудон. «1815-чи ил мүгавиләләри даһа мөвчуд дејилми? Кәләчәк конгресин актлары». Парис, 1863-чү ил.) Прудон бу әсәриндә Полша һаггында 1815-чи ил Вјана конгресинин гәрарларына јенидән бахылмасы әлејһинә вә Полша милли азадлыг һәрәкатына Авропа демократијасынын јардым көстәрмәси әлејһинә чыхараг, бунунла да рус чаризминин зүлмкарлыг сијасәтинә һагг газандырырды. —*164.*

88 «Theorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la sociète». Tomes I—II. Londres, 1767. («Мүлки ганунлар нәзәријјәси, јахуд Ҹәмијјәтин әсас принсипләри». I—II чилдләр. Лондон. 1767). Китаб аноним чыхмышдыр. —*164.*

89 ««Фәлсәфә јохсуллуғу» һаггында» мәгалә Маркс тәрәфиндән 1880-чы ил мартын ахырларында јазылмыш вә Франсада чыхан «Egalité» гәзетиндә (№ 12, 7 апрел 1880-чы ил, 2-чи серија) «Фәлсәфә јохсуллуғу»нун бу гәзетдәки чапына редаксијанын кириш мәгаләси кими верилмишди.

Һәмин сәнәд әлјазмасы әсасында илк дәфә бу журналда дәрҹ едилмишдир: «Annali», Anno I, Milano, 1958, p. 204—205 («Салнамә», I ил, Милан, 1958, сәһ. 204—205). —*165.*

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

Андерсон (Anderson), Адам (1692-јә јахын — 1765) — Шотландија буржуа игтисадчысыдыр, тичарәт тарихинә даир әсәрин мүәллифидир. — 29.

Анненков, Павел Василјевич (1812—1887) — рус либерал мүлкәдары, әдәби тәнгидчи вә мемуарчыдыр. 40-чы илләрдә Маркс илә шәхсән таныш иди. — 129.

Аткинсон (Atkinson), Уилјам — XIX әсрин 30—50-чи илләринин инкилис игтисадчысыдыр, классик буржуа сијаси игтисад мәктәбинин әлејһдарыдыр, һимајәчилик тәрәфдарыдыр. — 50.

Б

Баббеч (Babbage), Чарлз (1792—1871) — инкилис ријазијјатчысы вә механикидир; буржуа игтисадчысыдыр. — 100.

Бастиа (Bastiat). Фредерик (1801 — 1850) — франсыз вулгар игтисадчысыдыр. — 164.

Бланки (Blanqui), Адолф (1798—1854)—франсыз буржуа игтисадчысы вә игтисади тә'лимләр тарихчисидир, вулгар сијаси игтисад нүмајәндәсидир. — 37, 166.

Бодо (Baudeau), Никола (1730—1792)—франсыз аббатыдыр, игтисадчыдыр, физиократларын тәрәфдарыдыр. — 75.

Боуринг (Bowring), Чон (1792—1872)—инкилис сијаси хадимидир, дилчи вә әдәбијјатчыдыр. Бентамын ардычылыдыр, фритредердир; 50-чи илләрдә Узаг Шәргдә Инкилтәрәнин мүстәмләкәчилик сијасәтини јеридән көркәмли мүстәмләкә мә'мурудур. — 141, 144, 146, 148, 149, 150.

Брајт (Bright), Чон (1811—1889)—инкилис фабрикчисидир, буржуа сијаси хадимидир, фритредердир. Тахыл ганунларына гаршы чәмијјәтин баниләриндән биридир; 60-чы илләрин ахырларындан е'тибарән либераллар партијасынын башчыларындан бири иди; либераллар һөкумәтиндә бир сыра назир вәзифәләри тутмушдур. — 141.

Брej (Bray), Чон Френсис (1809—1895) — инкилис игтисадчысыдыр, утопик сосиалистидир. Оуенин ардычылыдыр; пешәчә мәтбәә фәһләсидир. — 6, 10, 51, 52, 53, 54, 56, 156.

Бриссо (Brissot), Жан Пјер (1754—1793)—Франса буржуа ингилабы дөврүнүн сијаси хадимидир, жирондистләрин башчысыдыр.—160.

Буакилбер (Boisguillebert, Пјер (1646—1714)—франсыз игтисадчысыдыр, физиократларын сәлә-

фидир. Франсада классик буржуа сијаси игтисадынын банисидир. — 49, 64.

В

Вагнер (Wagner), Адолф (1835—1917)—алман вулгар буржуа игтисадчысыдыр, катедер-сосиалистдир, мүртәче христиан-сосиал партијасынын банисидир. — 9.

Вејтлинг (Weitling), Вилһелм (1808—1871)—Алманија фәһлә һәрәкатынын јарандығы дөврдә бу һәрәкатын көркәмли хадимидир, утопик бәрабәрләшдиричи коммунизмин нәзәријјәчиләриндән биридир, пешәчә дәрзи олмушдур.—4.

Вилһелм III Орански (1650—1702)—Нидерландија штатһалтери (1672—1702), инкилис кралы (1689—1702) олмушдур.—110.

Вилнов - Баржемон (Willeneuve-Bargemont), Жан Пол Албан, виконт де (1784—1850)—франсыз иртичачы сијаси хадими вә игтисадчысыдыр, феодал сосиализминин идеологларындан биридир.—87.

Волтер (Voltaire), Франсуа Мари (1694—1778)—франсыз деист философудур, сатирик јазычыдыр, тарихчидир, XVIII әср буржуа маарифчилијинин көркәмли нүмајәндәсидир, мүтләгијјәтә вә католисизмә гаршы мүбаризә апармышдыр. — 60.

Г

Грег (Greg), Уилјам Ратбон (1809—1881)—инкилис сәнајечиси вә публисистидир, фритредердир. —143, 144, 152.

Греј (Gray), Чон (1798—1850)—инкилис игтисадчысыдыр, утопик сосиалистидир, Оуенин ардычылыдыр, «иш пулу» нәзәријјәчиләриндән биридир. — 13, 15, 154, 155, 156.

Грүн (Grün), Крал (1817—1887)—алман публисистидир, «һәгиги сосиализм» дејилән сосиализмин нүмајәндәләриндән биридир. — 160.

Д

Даримон (Darimon), Алфред (1819—1902)—франсыз публисисти вә сијаси хадимидир, 1848-чи ил феврал ингилабындан сонра Прудона јахын олмуш вә онун идејаларыны тәблиғ етмишдир. Икинчи империја дөврүндә республикачы мүхалифәтин нүмајәндәси олмуш, бу мүхалифәт исә сонралар һөкумәтин тәрәфинә кечмишдир.—157.

Дер (Datre), Ежен (1798—1847)—франсыз игтисадчысыдыр, сијаси игтисада даир әсәрләрин наширидир. — 49.

Дроз (Droz), Франсуа Ксавје Жозеф (1773—1851) — франсыз буржуа тарихчиси, философу вә игтисадчысыдыр. — 37.

Дунуаје (Dunoyer), Шарл (1786—1862)—франсыз вулгар буржуа игтисадчысы вә сијаси хадимидир. — 45, 163, 166.

Е

Едмондс (Edmons), Томас Роу (1803—1889)—инкилис игтисадчысыдыр. Утопик сосиалистдир. Рикардо нәзәријјәсиндән сосиалист нәтичәләр чыхармаг үчүн истифадә етмишдир. — 51.

Ејзенбарт (Eisenbart), Иоһан Андреас (1661—1727)—чамаат ичәрисиндә фырылдагчы кими танынмыш алман һәкими иди. — 13.

Енкелс (Engels), Фридрих (1820—1895)—(тәрчүмеји-һалына даир мә'лумат) — 16, 17, 35, 38, 57, 123, 125, 157, 165, 166.

Ж

Жорж Санд (George Sand), (1804—1876)—мәшһур франсыз јазычысыдыр, ичтимаи мөвзуларда бир сыра романларын мүәллифидир, романтизмдә демократик чәрәјанын нүмајәндәсидир. — 126.

J

Јувенал (Детсим Јуни Јувенал) (60-чы илләрдә анадан олмуш — 127-чи илдән сонра вәфат етмишдир) — мәшһур Рома сатирик шаиридир. — 43.

Јур (Ure), Ендрү (1778—1857) — инкилис кимјачысыдыр, вулгар игтисадчыдыр, фритредердир. —101, 102, 103.

К

Кабе (Cabet), Етјен (1788—1856)—франсыз динч утопик коммунизми нүмајәндәсидир, «Икаријаја сәјаһәт»ин мүәллифидир. — 163.

Кант (Kant), Иммануил (1724—1804) — көркәмли алман философудур, XVIII әсрин ахырлары — XIX әсрин әввәлләриндә алман идеализминин банисидир. — 95, 159.

Карл II (1630—1685) — инкилис кралыдыр (1660—1685).—60, 119.

Көне (Quesnay), Франсуа (1694—1774) — көркәмли франсыз игтисадчысыдыр, физиократлар мәктәбинин банисидир; пешәсинә көрә һәкимдир. — 74.

Колбер (Colbert), Жан Батист (1619—1683) — франсыз дөвләт хадимидир, баш нәзарәтчи олмушдур (1665—1683), Франсанын харичи вә дахили сијасәтинә фе'лән рәһбәрлик етмишдир; мүтләг монархијанын мөһкәмләндирилмәси наминә меркантилизм сијасәти јеритмишдир. — 60, 106.

Констансио (Constancio), Франсиско Солано (1772—1846) — Португалија һәкимидир, дипломат вә јазычыдыр; инкилис игтисадчыларынын әсәрләрини франсыз дилинә тәрчүмә етмишдир. — 34.

Купер (Cooper), Томас (1759—1840) — Америка алими вә сијаси хадимидир, буржуа маарифчисидир. АБШ-да буржуа сијаси игтисадынын көркәмли нүмајәндәсидир. — 65.

Л

Лассал (Lassale), Фердинанд (1825—1864)—алман хырда буржуа публисисти вә вәкилидир, фәһлә һәрәкатына гошулмушду, Үмуми алман фәһлә иттифагынын (1863) баниләриндән биридир, әксингилабчы Пруссијанын һекемонлуғу алтында Алманијанын «јухарыдан» бирләшдирилмәси сијасәтинә тәрәфдар иди, алман сосиал-демократијасында оппортунизм чәрәјанынын бүнөврәсини гојмушдур. — 38, 166.

Лемонте (Lemontey), Пјер Едуар (1762—1826) — франсыз тарихчиси, игтисадчысы вә сијаси хадимидир. XVIII әсрин ахырларында олан Франса буржуа ингилабы дөврүндә Ганунверичи мәчлисин (1791—1792) сағ, әксингилабчы ганадына гошулмушду. — 93, 94, 103.

Ленке (Linguet), Симон Никола Һанри (1736—1794) — франсыз публисистидир. — 164.

Лодердел (Lauderdale), Чемс, граф (1759—1839) — инкилис сијаси хадими вә игтисадчысыдыр; А. Смитин нәзәријјәсини вулгар сијаси игтисад мөвгејиндән тәнгид едирди. — 26, 27, 35, 36, 69.

Луи Бонапарт — бах: Наполеон III.

Лукретси (Тит Лукретси Кар) (ерамыздан әввәл 99-а јахын — 55-ә јахын) көркәмли Рома философу вә шаиридир, материалист, атеистдир. — 79.

Лүдовик XIV (1638—1715) — Франса кралыдыр (1643—1715)—64.

Лүдовик XV (1710—1774)—Франса кралыдыр (1715—1774).—74.

М

Малтус (Malthus), Томас Роберт (1766—1834) — инкилис буржуа игтисадчысыдыр, әһали һаггында мүртәче нәзәријјәнин мүәллифидир. — 159.

Маркс (Marx), Карл (1818—1883) (тәрчүмеји-һалына даир мә'лумат). — 3, 4, 5, 6, 7, 8, 15, 16, 21, 38, 57, 113, 140, 141, 154, 157, 161—162.

Менкер (Menger), Антон (1841—1906) — Австрија буржуа һүгугчусудур, сосиализм тә'лимләри тарихинә даир әсәрләрин мүәллифидир, «һүгуги сосиализм» дејилән сосиализмин нүмајәндәсидир. — 17.

Милл (Mill), Чемс (1773 — 1836) — инкилис буржуа игтисадчысы вә философудур, Рикардо нәзәријјәсинин бајағылашдырычысыдыр; фәлсәфәдә Бентамын ардычылыдыр. — 65.

Милл (Mill), Чон Стуарт (1806 — 1873) — инкилис буржуа игтисадчысы вә позитивист философудур, классик сијаси игтисад мәктәбинин тәглидчисидир. — 116.

Морз (Morse), Артур — инкилис фритредеридир. — 143, 152.

Н

Наполеон I Бонапарт (1769—1821) — Франса императорудур (1804—1814 вә 1815). — 80.

Наполеон III (Луи Бонапарт) (1808—1873) — Франса императорудур (1852—1870). — 80, 164, 165.

П

Петти (Petty), Уилјам (1623—1687) — көркәмли инкилис игтисадчысы вә статистикачысыдыр, Инкилтәрәдә классик буржуа сијаси игтисадынын банисидир. — 119.

Пјотр I (Бөјүк) (1672—1725).—54, 55, 164.

Прудон (Proudhon), Пјер Жозеф (1809—1865) — франсыз публисистидир, вулгар игтисадчы вә сосиологудур, хырда буржуазијанын идеологудур, анархизмин баниләриндән биридир. — 3, 4, 5, 13, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 137, 138, 154, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165—166.

Р

Раумер (Raumer), Фридрих (1781—1873) — иртичачы алман буржуа тарихчисидир. Франкфурт мәчлисинин үзвүдүр (1848—1849).—164.

Рикардо (Ricardo), Давид (1772—1823) — инкилис игтисадчысыдыр, классик буржуа сијаси игтисадынын көркәмли нүмајәндәләриндән биридир. — 4, 5, 6, 7, 15, 25, 27, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 47, 48, 50, 51, 63, 64, 69, 74, 89, 111, 112, 113, 114, 115, 146, 150, 161.

Родбертус (Rodbertus), Иоһанн Карл (1805—1875) — алман игтисадчысыдыр, буржуалашмыш Пруссија јункерләринин идеологудур; 1848—1849-чу илләрдәки ингилаб заманы мө'тәдил либерал сијаси хадими, Пруссија Милли мәчлисиндә сол мәркәзин башчысы олмушдур; сонралар Пруссија «дөвләт сосиализми» мүртәче идејаларыны тәблиғ етмишдир. — 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15.

Росси (Rossi), Пеллегрино (1787 — 1848) — Италија буржуа игтисадчысыдыр, һүгугчу вә сијаси хадимдир, вулгар сијаси игтисадын нүмајәндәсидир; узун мүддәт Франсада јашамышдыр. —37, 108.

Руссо (Rousseau), Жан Жак (1712—1778) — көркәмли франсыз маарифчиси, демократ, хырда буржуа идеологу. — 164, 165.

С

Садлер (Sadler), Мајкл Томас (1780—1835) — инкилис игтисадчысы вә сијаси хадимидир, буржуа филантропудур, ториләр партијасына гошулурду. — 66.

Сеј (Say), Жан Батист (1767—1832) — франсыз буржуа игтисадчысыдыр, вулгар сијаси игтисадын нүмајәндәсидир. — 27, 33, 42, 63, 93.

Сениор (Senior), Нассау Уилјам (1790—1864) — инкилис вулгар игтисадчысыдыр, фәһлә һәрәкатынын гәддар дүшмәнидир. —65.

Сен-Симон (Saint-Simon), Һанри (1760—1825). — бөјүк франсыз утопик сосиалисти. — 158.

Сисмонди (Sismondi), Жан Шарл Леонар Симонд де (1773—1842) — Исвечрә игтисадчысыдыр, капитализмин хырда буржуа тәнгидчисидир. — 26, 27, 50, 94.

Смит (Smith), Адам (1723—1790) — инкилис игтисадчысыдыр, классик буржуа сијаси игтисадынын көркәмли нүмајәндәләриндән биридир. — 25, 32, 33, 34, 41, 59, 89, 93, 94, 101, 102, 109, 132.

Стүарт (Steuart), Чемс (1712—1780) — инкилис буржуа игтисадчысыдыр, меркантилизмин сон нүмајәндәләриндән биридир. — 109.

Т

Томпсон (Thompson), Уилјам (1785-ә јахын —1883) Ирландија игтисадчысыдыр, Рикардо нәзәријјәсиндән сосиалист нәтичәләр чыхармаг үчүн истифадә етмишдир. Оуенин ардычылыдыр. — 17, 51, 156.

Тук (Tooke), Томас (1774 — 1858) — инкилис буржуа игтисадчысыдыр, классик мәктәбә гошулурду; Рикардонун пул нәзәријјәсини тәнгид етмишдир. — 65.

Тјер (Thiers), Адолф (1797—1877) — франсыз буржуа тарихчиси вә сијаси хадимидир. Парис Коммунасынын чәлладыдыр. — 163.

Ф

Фејербах (Feuerbach), Лүдвиг (1804—1872) — Марксдан әввәлки дөврүн бөјүк алман материалист философу. — 158.

Феркүсон (Ferguson), Адам (1723—1816) — Шотландија буржуа тарихчиси, философу вә сосиологудур. — 94.

Филипп I (1052-ә јахын — 1108) — Франса кралыдыр (1060—1108) — 60—61.

Фурје (Faurier), Шарл (1772—1837) — бөјүк франсыз утопист сосиалисти. — 129, 139, 158.

һ

һаскиссон (Huskisson), Уилјам (1770—1830) — инкилис дөвләт хадимидир, торидир, тичарәт назири олмушдур (1823—1827), сәнаје буржуазијасына игтисади күзәштләр тәрәфдары иди. —122.

һилдич (Hilditch), Ричард — XIX әсрин орталарында инкилис буржуа игтисадчысы олмушдур.—116.

һарвеј (Harvey), Уилјам (1578—1657) — көркәмли инкилис һәкимидир, елми физиолокија баниләриндән биридир, ган дөвраны системини кәшф етмишдир. —108.

һекел (Hegel), Кеорг Вилһелм Фридрих (1770—1831) — көркәмли алман философудур—објектив идеалистдир, идеалист диалектиканы ән әтрафлы ишләјиб һазырламышдыр. — 74, 75, 77, 78, 80, 81, 131, 158, 161, 163.

һелветси (Helvetius), Клод Адријан (1715—1771) — көркәмли франсыз материалист философудур, маарифчидир. — 163.

һодскин (Hodgskin), Томас (1787 — 1869) —инкилис игтисадчысы вә публисистидир; пролетариатын мәнафејини мүдафиә едир вә утопик сосиализм мөвгејиндән капитализми тәнгид едирди. Рикардонун нәзәријјәсиндән сосиалист нәтичәләр чыхармаг үчүн истифадә едирди. — 5, 17, 51.

һоп (Hope), Кеорг (1811—1876) — инкилис фермеридир, тичарәт азадлығыны мүдафиә едирди, — 143, 152.

Ш

Швејтсер (Schweitzer), Иоһан Батист (1833—1875) — алман журналистидир; лассалчы «Social-Demokrat» гәзетинин редактору. 1867-чи илдән Үмуми алман фәһлә иттифагынын президенти олмушдур. — 3, 158.

Шербүлје (Cherbuliez), Антуан Елизе (1797—1869) — Исвечрә игтисадчысыдыр, Сисмондинин нәзәријјәсини Рикардо нәзәријјәсинин үнсүрләри илә бирләшдирирди. — 116.

Шторх, Андреј Карлович (Кенрих) (1766—1835) — рус буржуа игтисадчысыдыр, статистикачы вә тарихчидир, Петербург Елмләр Академијасынын үзвү, классик сијаси игтисад мәктәбинин тәглидчиси олмушдур. — 30.

МҮНДӘРИЧАТ

Алманча биринчи нәшринә Ф. Енкелсин мүгәддимәси 3
Алманча икинчи нәшринә 17
Мүгәддимә 21
Биринчи фәсил. ЕЛМИ ҠӘШФ . . . . 23—73
§ I. Истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри арасында әкслик . 23
§ II. Гәрарлашмыш вә ја синтетик дәјәр 32
§ III. Дәјәрләрин пропорсионаллығы ганунунун тәтбиги . . . 57
А. Пул 57
В. Әмәјин вердији артыглыг 64
Икинчи фәсил. СИЈАСИ ИГТИСАД МЕТАФИЗИҠАСЫ . . . . . . 74—125
§ I. Метод 74
Биринчи гејд 75
Икинчи гејд 78
Үчүнчү гејд 79
Дөрдүнчү гејд 80
Бешинчи гејд 82
Алтынчы гејд 83
Једдинчи вә ахырынчы гејд 87
§ II. Әмәк бөлкүсү вә машынлар 92
§ III. Рәгабәт вә инһисар 104
§ IV. Торпаг мүлкијјәти вә ја торпаг рентасы 110
§ V. Фәһләләрин тә'тилләри вә коалисијалары 119

ӘЛАВӘЛӘР

К. Маркс. П. В. Анненкова мәктуб 129
К. Маркс. Тичарәт азадлығы һаггында нитг, 1848-чи ил јанварын 9-да Брүссел демократлар ассосиасијасынын ачыг јығынчағында сөјләнмишдир 141
К. Маркс. «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәриндән. Берлин, 1859 154
К. Маркс. Прудон һаггында (И. Швејсерә мәктуб) 158
К. Маркс. «Фәлсәфә јохсуллуғу» һаггында 166
Гејдләр 168
Адлар көстәричиси 179

ШӘКИЛЛӘР

«Фәлсәфә јохсуллуғу» китабынын биринчи нәшринин титул сәһифәси . . . 19